

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ УКРАИНЫ
ПОЛЕСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ВОДНОГО ХОЗЯЙСТВА
И ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЯ**

**УКРАИНА И БЕЛАРУСЬ:
РЕСУРСЫ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА**

Монография

Пинск 2017

УДК 346.26 (477) (476)
ББК 65.290 (4Укр) (4Беи)
У 45

Научный редактор
доктор экономических наук **Л.Е. Совик**

Авторы:

Храпко П.Ю., Наконечна О.П., Залужна А.Е., Гуменюк С.Н., Шийка С.В.,
Пивоварчук Л.В., Мельник Л.В., Мельник Л.М., Дума В.Л., Ляхович О.А.,
Скаковска С.С., Позняковская Н.Н., Валюх А.Н., Якимчук А.Ю., Акимова Л.Н.,
Акимов А.А., Кузнецова Т.В., Сипайло Л.Г., Сипайло Н.А., Козлюк В.В.,
Левун О.И., Мальчик М.В., Попко Е.В., Скрипчук П.М., Павелко О.В.,
Сиротинська А.П., Шулейко Д.Ч., Кушнир Н.Б., Ковшун Н.Э., Мошич С.З.,
Красовская Ю.В., Лесняк А.Ю., Подлевская О.М., Мелихова Т.Л., Зубилевич С.Я.,
Мищук Г.Ю., Рошик И.А., Самолук Н.Н., Юрчик Г.Н., Мазур Н.А.,
Шишкина Е.А., Семенова Ю.Н., Навротский Р.Л., Швеи Ф.Д., Швеи О.М.,
Рибак В.В., Костюкевич А.Н., Костюкевич Р.М., Король Б.О., Павлиха Н.В.,
Феднина Е.Н., Копытовских А.В., Павлов К.В., Хомюк Н.Л.

Рецензент

директор Института агроэкологии и экономики природопользования НААНУ,
академик НААН **О.И. Фурдичко**,
доктор экономических наук, профессор, Киев, Украина

Утверждена Советом
УО «Полесский государственный университет» (№ 10 29.06.2017)

У 45 **Украина и Беларусь: ресурсы предпринимательства** : монография / П.Ю.
Храпко [и др.] ; под науч. ред. Л.Е. Совик. – Пинск : ПолесГУ, 2017. – с. 194.

ISBN 978–985–516–481–5

В монографии раскрыты актуальные проблемы международного сотрудничества Республики Беларусь и Украины в различных сферах деятельности: исторические и философские основы сотрудничества, финансы, экономика природопользования, системы управления на локальном уровне, трансграничное сотрудничество, инновации в экономике и использовании трудовых ресурсов.

Монография является первым томом серии совместного издания Полесского государственного университета и Национального университета водного хозяйства и природопользования.

УДК 346.26 (477) (476)
ББК 65.290 (4Укр) (4Беи)

ISBN 978–985–516–481–5

© УО «Полесский государственный
университет, 2017

СОДЕРЖАНИЕ

ПРЕДИСЛОВИЕ	6
ГЛАВА 1. ОСНОВЫ КОММУНИКАТИВНОЙ ДИСКУССИИ В КОНТЕКСТЕ МЕЖКУЛЬТУРНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ	7
1.1 Сущность дискурса и его современные трансформации <i>Храпко П.Ю.</i>	7
1.2 Коммуникативное измерение жизненного мира человека: нравственно-эстетические коннотации <i>Наконечна О.П., Залужна А.Є.</i>	10
1.3 К истории украино-белорусских культурных связей конца XVI – начала XVII в. <i>Гуменюк С.М.</i>	16
1.4 Особенности народной географической лексики Украинского и Белорусского Полесья <i>Шийка С.В.</i>	19
ГЛАВА 2. СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫМИ ФИНАНСАМИ	27
2.1 Пути совершенствования системы бюджетного финансирования социальной сферы в Украине <i>Пивоварчук Л.В.</i>	27
2.2 Особенности формирования бюджетных ресурсов регионов Украины <i>Мельник Л.В., Мельник Л.М., Дума В.Л.</i>	31
2.3 Реформирование межбюджетных отношений в условиях бюджетной децентрализации в Украине <i>Ляхович О.О., Скаковська С.С.</i>	35
2.4 Государственный финансовый контроль в Украине: состояние, проблемы и перспективы <i>Позняковська Н.М.</i>	39
2.5 Экономические и финансовые аспекты внедрения региональных инноваций Украины по сравнению с Беларусью <i>Andriy Valyukh, Alina Yakymchuk</i>	44
2.6 Влияние кредитования коммерческих банков на стимулирование экономического роста в Украине <i>Акімова Л.М., Акімов О.О.</i>	52
ГЛАВА 3. ИННОВАЦИИ УПРАВЛЕНИЯ ПРЕДПРИЯТИЕМ	60
3.1 Значение маркетинга инноваций в системе обеспечения конкурентных преимуществ предприятия <i>Кузнєцова Т.В., Сіпайло Л.Г., Сіпайло Н.А.</i>	60
3.2 Методологические аспекты оценки эффективности инвестиционной деятельности предприятий <i>Козлюк В.В., Левун О.І.</i>	66
3.3 Информационное обеспечение рефлексивного управления конкурентоспособностью промышленных предприятий в структурном моделировании бизнес-процессов маркетинга <i>Мальчик М.В., Попко Е.В.</i>	70

3.4 Актуальные основы социо-эколого-экономической оценки эффективности стандартизации в условиях глобализации мировой экономики <i>Скрипчук П.М.</i>	75
3.5 Учетная интерпретация классификаций доходов основной деятельности в строительстве: теоретико-методические аспекты <i>Павелко О.В.</i>	80
3.6 Внедрение и использование информационных технологий учета в управлении предприятиями <i>Сиротинська А.П.</i>	85
3.7 О кластеризации как приоритетной форме развития свободной экономической зоны <i>Шулейко Д.Ч.</i>	89
ГЛАВА 4. ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ТРАНСГРАНИЧНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА	99
4.1 Реорганизация энергосистемы Республики Беларусь с учетом украинского опыта <i>Кушнир Н.Б., Ковшун Н.Э., Мощич С.З.</i>	99
4.2 Оптимизационное моделирование эколого-экономических рисков использования сельскохозяйственных земель в условиях трансграничного сотрудничества <i>Красовская Ю.В., Лесняк А.Ю., Подлевская О.М.</i>	104
4.3 Урбанизация Украинского Полесья в индустриальную и переходную к постиндустриальной эпохи <i>Мелихова Т.Л.</i>	114
4.4 Элементы учетной политики субъектов малого предпринимательства в Украине в условиях евроинтеграции <i>Зубилевич С.Я.</i>	119
ГЛАВА 5. ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ УКРАИНЫ И БЕЛАРУСИ: ИМПЕРАТИВЫ РАЗВИТИЯ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ	129
5.1 Интеллектуальная составляющая человеческого капитала как фактор повышения конкурентоспособности экономики <i>Мицук Г.Ю., Роцик И.А.</i>	129
5.2 Управление расходами на профессиональное развитие человеческого капитала в системе обеспечения конкурентоспособности предприятий <i>Самолук Н.Н., Юрчик Г.Н.</i>	134
5.3 Концепция достойного труда в контексте воспроизводства человеческого капитала Украины и Республики Беларусь <i>Мазур Н.А., Шишкина Е.А.</i>	140
ГЛАВА 6. ЭКОНОМИКА ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЯ	149
6.1 Оценка экологических проблем использования водных ресурсов в Ровно и Ровненской области <i>Yuliya Semenova, Ruslan Navrotskyi</i>	149
6.2 Концептуальные основы проектирования защиты агроландшафтов зоны Полесья Украины и Беларуси <i>Швецъ Ф.Д., Швецъ О.М., Рибак В.В.</i>	153

6.3 Научно-методические подходы к разработке программ реформирования организационно-экономических отношений в сфере гидромелиорации <i>Костюкевич А.М., Костюкевич Р.М., Король Б.О.</i>	158
6.4 Инвестиционные механизмы обеспечения экологически безопасного природопользования <i>Павліха Н.В., Федниа К.М.</i>	163
6.5 Налоговое регулирование сельскохозяйственного землепользования <i>Хомюк Н.Л. , Павліха Н.В. , Павлов К.В.</i>	168
6.6 Современные подходы к оценке экологического ущерба при проведении осушительных мелиораций в зоне Белорусского Полесья <i>Копытовских А.В.</i>	173
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ	189

ПРЕДИСЛОВИЕ

Монография «Украина и Беларусь: ресурсы предпринимательства», предлагаемая вниманию предпринимательского и научного сообщества, отличается многоаспектностью взглядов на историю, состояние и будущее культурных и экономических контактов наших стран – ближайших соседей.

Межкультурное взаимодействие, имеющее глубокие корни и разнообразные проявления, выступает одним из важнейших ресурсов развития предпринимательства, что стало мотивом для включения в монографию раздела «Основы коммуникативной дискуссии в контексте межкультурного взаимодействия».

Интерпретации и текущая сравнительная оценка учеными-экономистами происходящих в Украине трансформаций в системе управления государственными финансами важны для более глубокого понимания и конструктивного осмысления соответствующего опыта со стороны профессиональных сообществ наших стран.

В подходах к инновациям в управлении предприятиями Украины и Беларуси, представленных авторами третьего раздела, читатель сможет отметить как общее, так и отличия в направленности, механизмах и последствиях, осмыслить ошибки и успехи.

Экономические аспекты трансграничного сотрудничества, возможности обмена накопленным опытом экономических реформ, общие проблемы в использовании сельскохозяйственных земель в трансграничном регионе – все это составные части продолжающегося предпринимательского сотрудничества соседствующих экономик.

Вопросы развития интеллектуальной составляющей человеческого капитала в Украине и Беларуси по инновационному сценарию стран-лидеров ЕС органически дополняют грани ресурсов предпринимательства. Экономика и организация природопользования в регионах белорусского и украинского Полесья – еще одна сфера взаимодействия наших стран, и его отправные пункты нашли место в представляемой монографии.

Предлагаемое издание позиционируется нами как 1) отражение текущего состояния многовекового и многогранного трансграничного взаимодействия Украины и Беларуси; 2) дорожная карта продолжения и развития сотрудничества; 3) платформа для будущих совместных научно-практических проектов.

Глава 1. ОСНОВИ КОМУНІКАТИВНОЇ ДИСКУСІЇ В КОНТЕКСТІ МІЖКУЛЬТУРНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

1.1 Сутність дискурсу та його сучасні трансформації

Поліцентризм світовідношення XX століття поглиблює проблемність людського буття, потребуючи від людини не тільки нових форм освоєння світу і власної життєдіяльності, але й покладаючи на неї відповідальність за її особистісний вибір. Світоглядно–антропологічний та лінгвістичний поворот у філософії веде до переосмислення традиційного культурного космосу, що базувався на розумі і порядку, еталонах досконалого. В цьому контексті саме комунікативний дискурс постає вагомим механізмом посилення міжкультурної співпраці двох дружніх народів України та Білорусі, що базується на спільній тисячолітній історії, культурі, системі цінностей.

Метою дослідження є осмислення різних аспектів – теоретичних і практичних, епістемологічних і діяльнісних, етичних та естетичних, історичних і сучасних, загальнолюдських і національних – дискурсу в контексті життєвого світу людини з огляду на розширення міжкультурної та міжлюдської взаємодії, а саме української та білоруської культури.

Термін “дискурс” походить від латинського “discutere”, що означає “обговорення”, “перемовини” і навіть “сварка”. Очевидно, що вибір значення залежить від контексту та ситуації. Уперше в статусі терміна це поняття починає вживатися в епоху Відродження, але повноцінно закріплюється у філософському лексиконі у Новий час. Варто відзначити певну неоднозначність і навіть суперечність у його розумінні. З одного боку, “з дискурсом стали пов’язувати обговорення наукових проблем в типовому для тієї епохи есеїстичному стилі з використанням національної (а не латинської) мови” [8, с.352]. Це розуміння було зумовлене відмовою від анонімності і зародженням авторського голосу в тексті. Водночас “дискурсивним почали називати таке систематичне, методичне і специфічно понятійне мислення, яке послідовно, по частинах, репрезентує певне ціле і тим самим робить його пізнаваним” [8, с.353].

У XX ст. відбувається своєрідне перевідкриття дискурсу, про що свідчать численні теорії, які, однак, з’являються в межах двох напрямів. По–перше, це німецька школа Ю.Габермаса, а по–друге, – це розуміння дискурсу М. Фуко. Варто також відзначити активне використання цього поняття у лінгвістиці, психології, етнографії, соціології та інших соціально–гуманітарних науках. Нині склалася ситуація, за якої дискурс почав претендувати на статус міждисциплінарної методологічної програми.

Для Ю.Габермаса поняття дискурс становить важливу складову його теорії комунікативної дії, яка є своєрідною ревізією положень раціоналізації суспільства М. Вебера і тісно переплітається з проблемами та питаннями етики, теорії мови та комунікативної раціональності. Німецький філософ проводить розмежування двох форм комунікації: комунікативної дії та, власне, дискурсу. Особливість першої форми в тому, що вона розглядається як певний комплекс і вербальних, і позамовних (жести, пози, дії) складових. У межах комунікативної дії значення та сенси почасти сприймаються наївно та некритично, що, в свою чергу, нерідко призводить до втрати консенсусу та порозуміння. Водночас у дискурсі ми “намагаємося шляхом обґрунтувань знову відновити згоду, що стала проблематичною в ко-

мунікативній дії”, отже, йдеться “про (дискурсивне) взаєморозуміння; взаєморозуміння веде до дискурсивно спричиненої, обґрунтованої згоди” [9, с.85].

Таким чином, у Ю.Габермаса дискурс – це своєрідний наступний щабель подолання проблем, які можуть виникнути в межах комунікативної дії. Це рівень, на якому вже повністю є задіяними раціональні аргументи для доведення чи відстоювання тієї чи іншої позиції. Дискурс належить царині комунікації, але не просто комунікації, а її вираженого та продуманого різновиду. Метою дискурсу є консенсус та встановлення взаєморозуміння на засадах продовження проекту модерну та комунікативно–етичної раціональності.

Внаслідок розсіювання такого типу синтезів ми опинимося перед великою кількістю так званих “висловлювань”, визначення яких є досить проблематичним. Почасти воно нагадує процедуру апофатичного типу, коли намагаються визначити не те, чим є той чи інший предмет, а навпаки, чим він не є. Шляхом аналізу філософ приходить до висновку, що висловлювання у своїх межах не співпадає ні з судженням, ні з реченням, ані з іншими формами реалізації знакових систем. Висловлювання співвідноситься з об’єктами, які конституюються в ньому, і має певний зв’язок з поняттями, що ним продукуються. Воно володіє певною матеріальністю та має суб’єкта (певний анонімний, не суттєвий для визначення специфіки висловлювання голос який його артикулює).

Основна відмінність дискурсу, який також можна вважати певною формою цілісності та синтезу, від попередніх історичних концептів такого характеру у тому, що дискурс – це цілісність з меншим ступенем узагальнення і більшою можливістю прояву індивідуального, неповторного та історичного. Окрім цього, дискурс дає змогу “виявити інші форми закономірностей, інші види зв’язків” [11, с.46].

В основному, зміни, які відрізняють позицію М.Фуко у праці “Слова та речі” від позиції, що була про артикульована ним в “Археології знання”, можуть бути зведеними до наступних пунктів. По–перше, це перехід від аналізу множини семіотичних систем до єдиної – природної мови, бо, на думку філософа, тільки мова може найповніше реалізувати дискурс. По–друге, тісний зв’язок дискурсу з комплексом влада–знання. Дискурс через обмеження, які він накладає, проявляє владу, але при цьому він і сам є результатом певних владних відносин. З другого боку, дискурс, якщо він проголошується такими владними інституціями, як наука, є знанням та істиною, які, в свою чергу, також формуються в дискурсі. Окрім цього, в “Археології знання” ще більша увага приділяється історичності дискурсу – відтепер він не просто фрагмент історії. М.Фуко вважає, що дослідник дискурсу повинен ставити питання, чому не були реалізованими інші варіанти (якщо вони були), а також зрозуміти особливі умови та закономірності появи саме цієї дискурсивної формації.

Таким чином, для французького філософа дискурс є своєрідною точкою перетину значної кількості проблем, тем та питань: епістемологічних, оскільки пов’язується з формуванням та виникненням знання та істини; онтологічних через здатність формувати об’єкти, бачення світу. Окрім цього, дискурс є місцем формування влади та ідеології.

Оригінальні тлумачення дискурсу пропонують також російський науковець І.Касавін, що працює в межах епістемологічної парадигми, та відомий вітчизняний філософ М.Попович. Підкреслимо, що ні І.Касавін, ні М.Попович однозначно не дотримуються лінії Ю.Габермаса чи М.Фуко, хоча й використовують деякі з їхніх ідей у своїх напрацюваннях.

На думку російського науковця, у межах епістемології дискурс може використовуватися для розв'язання проблеми обґрунтування знання. Він протиставляється професійному, чітко обґрунтованому судженню, тексту як неспеціалізована та повсякденна думка. Особливе значення ця опозиційність становить для царини проблем соціальної, суспільної значущості. Сама ж поява проблеми дискурсу свідчить також про певний відхід сучасної епістемології від позицій моно-теоретизму та сцієнтизму.

Одним із першочергових завдань, що зумовило потребу створення власної версії розуміння дискурсу, І.Касавін вважає звуження та уточнення обсягу поняття, внесення певної конкретики у його визначення. З урахуванням цих вимог він починає тлумачити дискурс як “живий соціальний акт дискусії чи комунікації” [8, с.361]. Науковою основою розуміння поняття для нього стає лінгвістична теорія “дискурсу як прагматично орієнтованого тексту” [8, с.361]. Аналогічно розглядає дискурс відомий французький лінгвіст Е.Бенвеніст. На відміну від тексту, який характеризується об'єктивністю, відсутністю персонально-особистісної інтенції, дискурс є завжди “живим”, таким, що передбачає різноманітні комунікативні контексти. Важливо, що різниця між текстом та дискурсом не збігається з різницею між письмовою та усною мовною артикуляцією.

Опираючись на праці французького мовознавця, І.Касавін формує власне визначення дискурсу як “незавершеного живого тексту, взятого в момент його безпосереднього включення в комунікативний акт, у процесі взаємодії з контекстом” [8, с. 362]. Процес розуміння дискурсу допускає можливість постановки питання тому, хто цей дискурс артикулює. Розуміння ж тексту потребує реконструкції історичного соціокультурного контексту його створення.

Український філософ М. Попович досить толерантно сприймає ситуацію одночасного існування різних інтерпретацій дискурсу та розгортає власне розуміння в межах двох варіантів – семіотичного та логіко-лінгвістичного.

Інтерпретація “дискурсу” у контексті семіотики відбувається шляхом розрізнення двох полюсів семіозису – мови та мовлення (тексту). Використовуючи цю фундаментальну соссюрівську опозицію, М.Попович надає її елементам ширшого трактування. Так, під текстом він розуміє не тільки написане та сказане за допомогою вербальної знакової системи, а й “споруду собору, створену художником картину або музичний твір” [12, с.28]. Відповідно мова тлумачиться не просто як семіотична система, а як сукупність норм, правил, структур, логік, “якими несвідомо керуються люди, продукуючи тексти” [12, с. 28]. У межах такої опозиції “можна розглядати дискурс як опис глибинних структур мовлення, тобто як опис мовного простору” [12, с.28]. Інакше кажучи, відтворення “дискурсу” в семіотичному розумінні – це є реконструкція мови як норми, правил та структури.

У логіко-лінгвістичному варіанті тлумачення поняття має філософ активно використовує концепт діалогу, розуміючи його як будь-який текст. Особливість діалогу полягає в тому, що він завжди є сукупністю запитань та відповідей, що властиве навіть текстам монологічного характеру. Кількість запитань та відповідей не може бути безкінечною, позаяк певна обмеженість та контекст завжди задається тематикою тексту. За такої ситуації дискурс – це “сукупність настанов, що визначають, які речення можуть, а які не можуть бути задані у певному контексті” [12, с.29]. Реконструкція дискурсу відбувається, як бачимо, шляхом аналізу мовного акту, підсумком якого є віднаходження його структури/дискурсу разом із контекстом, у якому він існує.

М.Попович фокусує свою увагу переважно на ілокутивних (вираження наказу, оцінки, питання) цілях і по відношенню до них розрізняє три типи ко-

мунікативних актів – когнітивні, спонукальні та експресивні. На його думку, ці три типи безпосередньо пов'язані відповідно з розумом, волею та почуттям. Це дає нам змогу вийти за межі суто комунікативних вербальних актів і говорити про діяльність людини у найширшому розумінні. Таким чином, у контекст діяльності та поведінки можуть входити прохання, обміни новинами, накази, скарги, кепкування, співчуття, сміх, плач, страх, ненависть і т. д. На думку філософа, “дискурс це – саме той поверх культури, комунікації, який регулює структури такого роду. Регулятивна функція дискурсу полягає в тому, що в одному дискурсі вирази (тексти) приймають або відкидають, виходячи з певних критеріїв” [12, с.31].

Як бачимо, різноманітність визначень, характер тлумачень й розуміння вказують на амбівалентність і неоднозначність феномена дискурсу та його культурно–комунікативний та міждисциплінарний характер. У дискурсі виявляються онтологічний, епістемологічний, аксіологічний, етичний виміри через тісний взаємозв'язок з проблемами знака, комунікації, діалогу, розуміння, знання, конституювання реальності, істини, влади, регулятивних культурно–соціальних правил, цінностей. Це дозволяє йому виступати своєрідною методологічною програмою для дослідження сучасних феноменів щодо різних форм ідентифікації життєвого світу людини, за посередництва різноманітних знаково–символічних практик вербального і невербального типу.

Дискурс не є позачасовою, метафізичною субстанцією, а має свої особливості як фрагмент історії та культури, оскільки будь–які правила чи структури, що регулюють та визначають його, завжди є вписаними в конкретний історичний період та момент.

Проаналізовані підходи дозволяють стверджувати, що дискурс як діалого–комунікативний феномен має широкі можливості для міждисциплінарного використання та осмислення особливостей зміни культурної парадигми сучасного людства.

1.2 Комунікативний вимір життєвого світу людини: морально–естетичні конотації

Феноменологічно–екзистенційний, онтологічно–герменевтичний та антропологічно–аксіологічний поворот філософської рефлексії кінця XIX – XX століття, який головним питанням своїх роздумів поставив людину та проблемність її буття у світі, значну увагу приділяє комунікативним засадам життєвого світу людини. Вони окреслилися у зв'язку зміщення акцентів від абсолютизації настанов розуму до практичних сфер людського буття, переходом від класичної парадигми свідомості до некласичних моделей діалогічно–дискурсивних практик, від монологічного суб'єкта – до інтерсуб'єктивності. Окреслені зміни глибинних засад академічного філософування, що пов'язані з орієнтацією на мовно–комунікативні, дискурсивні виміри людського буття, були засвідчені новими понятійними підходами такими як “екзистенційна комунікація” К.Ясперса, “діалогічний антропологізм” М. Бубера, “екзистенційний діалог” М. Бахтіна, “комунікативна дія” Ю. Габермаса, “асиметрична етика” Е.Левінаса, тощо. Власне, у нових світоглядно–філософських інтенціях, у їх спрямованості на зустріч з Іншим, чужим, неповторним (особистістю, культурою, ціннісними світами), саме спілкування в розмаїтті його форм постає більш глибинним духовно–моральним та ціннісно–смысловим підґрунтям буття людини у світі. Слушними в цьому сенсі є слова М.Бубера, проголошені в праці “Проблема людини”: “Великий зв'язок

існує тільки між реальними особистостями. Він може бути сильним, як смерть, позаяк він сильніший за самотність, бо прориває межі високої самотності, долає її суворий закон і перекидає між прірвою світового страху мости від Я–буття до Я–буття” [13, с.64].

Таке переосмислення раціоналістичних стратегій посилює інтерес до феномену життєвого світу як смислового, інтерсуб’єктивного, та комунікативно–дискурсивного універсуму культури. Підвищена увага до проблем життєвого світу людини, що тривалий час перебували на периферії філософського пошуку у сциєнтично орієнтованих моделях філософування, стає чи не найпершим свідченням парадигмальних трансформацій сучасної філософської рефлексії. Відзначаючись критикою центричності об’єктивних структур класичної науки з властивим їй утвердженням універсальних стандартів істини, норми і смаку та прогресивних соціокультурних проєктів, вона актуалізує потребу звернення до первісних дотеоретичних очевидностей людського буття таких як повсякденність, мова, комунікативні практики, що знайшли своє відтворення у проблемі життєвого світу.

Життєвий світ є засобом самовідчуття та розуміння людиною себе та визначення свого місця і призначення у світі, його долі й майбутнього Універсуму. Життєвий світ як концепт втілює універсальність та історичність людського буття, поєднуючи соціальність та індивідуальність, природно–космічне та духовне, інтелектуально–чуттєве, екзистенційне та культурне, повсякденний досвід і горизонт людських дій, цілей, інтересів. Таким чином “концепт життєвого світу по–перше, виявляє його зміст як поняття, що фіксує рівень осмислення і введення у науковий обіг нового підходу до людського буття, включаючи різні конотації; по–друге, спрямовує на утвердження самоцінності життя в його онтологічній безпосередності і суперечливості, соціальному та індивідуальному здійснюванні; по–третє, втілює прагнення наблизитись до людського буття у всій його багатоманітності й неповторності, не нав’язуючи образ наперед визначеної досконалості; по–четверте, сприяє синергії теоретичного і практичного, загального та індивідуального, традиції та творчості, свободи та відповідальності, глобального та локального. Тому виступає як у ролі методологічного принципу пізнання і комунікації у світі культури, так і способом світожиттєвої практики людей” [16, с.120]. Життєвий світ є динамічним феноменом, що характеризує людину в її можливісному вимірі, відкритості до світу, потребує від особи зосередженості як на багатоманітності проявів буття світу, так і на стані, порухах власної душі, самотутті.

Властиво, що світ у гайдеггерівській філософії є “спільним світом” (Mitwelt), а тому Dasein розкриває своє буття як співбуття й “на основі цього спільного “буття–у–світі” світ є вже той, який я поділяю з іншими” [18, с.118]. Саме світ присутності як властивість свідомості, що орієнтується на інше Я і володіє своїм, але для нас недосяжним світом, Е. Гуссерль назвав інтерсуб’єктивністю. В умовах спільного існування суб’єктивність у своїй інтенціональній спрямованості за допомогою апрезентативних актів конститує Alter Ego. Таким чином, Е. Гуссерль, обґрунтовуючи теорію Іншого, використовує своєрідну трансценденталістську ідею вчування за аналогією до власного Ego. Втім, у представників феноменологічного руху акценти більшою мірою поставлені не на аналогічність, а саме інакшість тут–буття, яке маніфестує себе як “Не–Я”, “Обличчя”, “Погляд”, “Сторонній”, “Позазнаходжений”, у зв’язку з чим ускладнюються можливості комунікативного взаєморозуміння у філософській рефлексії М. Гайдеггера, Х. Ортеги–і–Гассета, Ж.–П. Сартра.

Так у філософських поглядах Ж.–П. Сартра комунікативний вимір інтерсуб’єктивності стає неможливим і причиною цього – “погляд Іншого”, який

узовнішнює “буття–для–себе”, супроводжуючись бажаннями поневолення свободи чужого тіла й підпорядкування чужій суб’єктивності. Драматизм “буття під поглядом” посилюється у зв’язку з тим, що той, хто розглядає, сам повинен по-стати перед поглядом, при цьому він відчуває сором, як “визнання того, що я вже є цим об’єктом, котрий розглядає і осуджує” [19,с.377]. Співбуття в життєвому світі супроводжується конфліктом “буття–для–Іншого”, позаяк навіть любов, визначаючись онтологією погляду, приречена на невдачу, бо децентруючи світ, поглинає Іншого.

Надзвичайно цікавий вихід зі складної ситуації, пов’язаної з неможливістю прориву до внутрішнього світу чужої індивідуальності, запропонував М. Шелер. Оперуючи домінантою розуміння Іншого і розглядаючи мову в якості найістотнішого місця відкритості Я та Іншого, філософ порівнює мову з тілом, яке як тіло людини, опосередковує, виражає, фіксує наші внутрішні переживання. А тому мова є “тілом общини”, яке “накидає свою розчленовуючу, артикулюючу сітку” (М. Шелер) на загальний потік переживань, закріплюючи їх відповідним словом. Відтак, вона постає універсальним тілесним посередником, що віднаходить і дає імена внутрішнім душевним станам таким як–от: “радість”, “сором” та ін., розширюючи при цьому самосприймання та визначаючи розуміння Іншого.

У цьому контексті М. Мерло–Понті також найглибшу причетність людини до світу та Іншого виповідається через мову. Мова стає у нього способом вираження актів сприймання, а отже, і первісного відношення людини до світу та іншого суб’єкта, зміст якого акумулюється у слові. Властиво, що пріоритетну значимість мови у світі людини М. Мерло–Понті запозичає у М. Гайдеггера, але, на відміну від нього, не надає мові самостійного онтологічного звучання, розглядаючи її тільки у зв’язку із суб’єктом. “Смисл слова, – зауважує М. Мерло–Понті, – це не сума певних фізичних характеристик об’єкта, це передусім той вигляд, якого набуває слово у людському досвіді” [20, с.512]. Водночас, М. Мерло–Понті, визначивши вузловим пунктом виникнення культури “систему Я–Інший”, розглядає Іншого не в якості фрагмента світу, а як носія поведінки та нескінченного багатства внутрішнього світу. Саме інакшість Іншого – у його безкінечності смислових наповнень, представлених в явленості обличчя, що потребує уваги та у промовленому слові, що потребує відповіді постає вагомим джерелом взаєморозуміння.

У цьому сенсі Е. Левінас у своїй першій філософії, яка, на його думку має бути не онтологією, а етикою, закладає підвалини “онтології Іншого”, що за допомогою “інтерсуб’єктивної структури мови підпорядковує собі попередню онтологію суб’єкта”, у зв’язку з чим “інтерсуб’єктивність передуює будь–якій суб’єктивності” [21, с.149]. Тому мислитель створює своєрідну “деонтологічну онтологію”, спрямовану проти тиску байдужої тотальності всезагального буття, що перетворює людину у свою функцію, безлику нумеровану одиницю, яка нівелює особистісне існування.

Е. Левінас, взявши за основу своєї етики інтенціональність, відмовляється від її класичної інтерпретації спрямованості свідомості на об’єкт, а розуміє її як “трансцендуючу спрямованість” до Іншого, що згодом проявиться в заміні інтенціональності поняттям “близькості”, а суб’єкта в якості інтенціонального об’єкта – на “нав’язливу одержимість”. Тут годиться таки прислухатися до Е. Левінаса, який вважає, що редукуючи інтенціональність до модусу свідомості та максими волі, відбувається насилля над Іншим, яке супроводжується трансформацією його в об’єкт теоретизувань. Тому створюється “асиметрична етика”, що є первинною стосовно онтології, у якій особливий акцент

поставлено на феномені Іншого та його недетермінованості Я. Етичний досвід не зводиться до чистого досвіду свідомості, він розгортається в горизонті мови при зустрічі з інакшістю Іншого суб'єкта. Відстежується досить нетрадиційне розуміння інтенціональності не як спрямованості до Іншого, а звернення обличчя—до—обличчя, до інакшості, безкінечності, таємничості, нетотожного мені Іншого та вимог обмеженості і спонтанності свободи.

Варто зазначити, що проблема взаєморозуміння між людьми, що опирається на мовну взаємодію, опосередковану традиціями повсякденної мовної комунікації (інтерацією), стає предметом філософської рефлексії Ю. Габермаса та К.—О. Апеля. Опираючись на “трансцендентальну мовленнєву прагматику”, яка встановлює всезагальні структури та універсальні умови можливого інтерсуб'єктивного взаєморозуміння, вони виявляють комунікативно—дискурсивні структури життєвого світу. Головними формами комунікації постулюються комунікативна дія, згідно з якою згода учасників інтеракції вимірюється інтерсуб'єктивним визнанням претензій на значимість, та дискурс, учасники якого з метою встановлення ситуації взаєморозуміння, діалогу, повинні оволодіти “комунікативною компетенцією”. Комунікативна етика за умов оволодіння мовною компетенцією, трансцендентальною прагматикою й використанням універсалій, що конституують ідеальну мовленнєву ситуацію діалогу, сприяє формуванню комунікативної інтеракції.

Життєвий світ у цьому контексті стає головним ресурсом досягнення взаєморозуміння й “пропонує запас культурних самоочевидностей, із яких учасники комунікації беруть для своїх інтерпретативних потреб консенсуально узгоджені зразки тлумачень” [22, с.291]. Вони транслуються з допомогою традицій, мови, певних універсалій, вкорінених у практику. Слушною в зазначеному контексті нам видається концепція “дегуманізації мистецтва” Х.Ортеги—і—Гасета: дегуманізація — це не втрата гуманістичного змісту мистецтва, а відхід від повсякденності, певної стандартизації у відображенні і сприйнятті світу, загострення уваги на глибинних, недостатньо використаних можливостях мистецтва в людській життєдіяльності. Тому важливо звернути увагу на те, що таке тлумачення мистецтва втілює позицію “перспективізму”, як “динамічного діалогу” між індивідуумом і світом, в якому світ розкривається через суму можливостей людини, набуваючи структури і перспективи в результаті творчої активності свідомості індивіда, що не тільки пізнає світ, але (і) живе в ньому і невід'ємний від світу. Світ, пояснює Х.Ортега—і—Гасета своїм критикам, виступає як “горизонт” цілісності, що перевершує речовинне і відмінний від нього, “це репертуар наших життєвих можливостей” [24,с.35], а структура життя — як передбачення майбутнього, оскільки “жити — це означає виходити за межі себе самого, іншими словами, здійснюватися” [25,с.440], надавати реальності істинному “я” людини. Речовинне (зовнішні обставини, тіло, характер і навіть душа) виступають як необхідний супротив для людського самоздійснення, створюючи “драматичний динамізм” людського життя, даючи простір вибору власного “я”.

Інваріативність світу за рахунок переплетення реального/нереального, традиційного/інноваційного, сталого/плинного, створює широкі можливості як для інтерпретації найрізноманітніших людських рис і властивостей, так і для експериментування з кольором, формою, простором/часом, словом, звуком, гармонією/дисгармонією, символом, образом, метафорою через розгортання гри, уяви, фантазії. Так людина, на думку М. Шелера, “прагне здолати межі свого “тут—та—тепер—так буття, в тім числі й наявну дійсність власного Я” [26,с.164]. Розкриттю комунікативної сутності мистецтва більшою мірою відповідає “поети-

ка відкритого твору” (У.Еко), основними рисами якої є незавершеність та рух, (“твір у русі” – термін Д.Джойса) як прагнення до уникнення того, щоб відразу ж прищеплювалося єдине значення, ідентичне для всіх бачення. Оскільки твір надає безліч підходів до його тлумачення, виявляє багато значень, які перехреснюються і взаємодоповнюють один одного, не обмежуючи способи їх сприйняття, то “у кожному наступному баченні твір знову і знову оживає у самобутній перспективі” [27,с.527], а інтерпретатор відкривається “у акті духовного зближення з автором”.

Такий твір, будучи децентрованим, не обумовленим “понад–значенням”, виступає в якості дискурсу – запитування людини і світу про те, що визначає її буття, сприяючи виявленню особистого світу через пошук власної відповіді на “відкрите” запитання, коли глядач, читач ставить себе у центр невичерпних зв’язків твору і робить власний вибір. Такий характер смислотворення в мистецтві звільняє людину від поглинання її зовнішнім світом, розкриваючи суто людський принцип власне людського буття – можливісний характер світовідношення, що робить людське буття не просто існуванням, а присутністю, “присутністю активною і невичерпною” (Е.Муньє), творцем і учасником цих смислів.

Завдяки комунікації мистецтво стає подією, оскільки кожен образ в його нових взаємодіях слугує підставою для нового руху, відкриває нові можливості „прочитання” людиною світу і саморозуміння. Отож, естетичне, втілюючи опертість мистецтва на життя як постійно незавершене, пов’язане з одним–єдиним, відповідальним буттям людини в усій його неповторності, напруженості, неоднозначності, що не зводиться без залишку до будь–яких об’єктивованих форм, прагне прорватися до “відкритої подієвості буття”. З цього приводу варто навести принцип, сформульований М.Бахтіним в його праці “Мистецтво та відповідальність”, що пронизує всю його естетичну систему: “мистецтво і життя не одне, та повинно стати в мені єдиним, в єдності моєї відповідальності” [28,с.6]. Тобто життя і мистецтво, “людина життя” і поет ціннісно значимі, взаємно відповідальні за те, яким є життя і яким є мистецтво, бо лише в цій відповідальній єдності вони можливі в своїй сутнісній природі.

Багатоманітність зміни художнього бачення у мистецтві, зокрема, відмова від давно адаптованих образів, від безпосереднього звернення до звичного предметного сприйняття, свідчить про невизначеність, неунормованість самого життя. Тому Р.Барт слушно стверджує: “Писати – означає розхитувати сенс світу, ставити сенс світу під непряме запитання, відповідати на яке письменник не квапиться через його крайню невизначеність. Відповідь дає кожен з нас, вкладаючи в неї свою історію, свою мову, свою свободу; але оскільки історія, мова і свобода безмежно мінливі, безмежною буде і відповідь світові письменника, ми ніколи не перестанемо відповідати на те, що було написано поза всякою відповіддю...” [27,с.537]. Художник намагається творити вільно, прагнучи охопити життя в цілому в його нелінійних просторово–часових зв’язках, створюючи власну уявну архітектоніку, в якій події дивним чином переплітаються: один рух переходить в інший, одна протидія змінюється іншою, різні звучання зливаються і розпорошуються, відкриваючи нові сторони людського світоставлення, – і виявляють нові проблеми та невідомі простори для їх можливого вирішення. І якщо питання дійсно суттєві і в них відкривається сітка невичерпних зв’язків, то це розвиває не тільки свободу інтерпретації, але й свободу індивідного життєтворення, стимулюючи контактування і перехреснення численних ідей, думок та народження нового бачення і нових питань. Пошук нової оптики – це і наближення мистецтва до багатоманітності людської чуттєвості, прагнення передати такі внутрішні стани, які людина ще з початку XX століття відчувала як важливі й глибокі.

Мистецтво здатне виразити нове „метафізичне почуття життя”: естетично проникати в сутність речей, відкривати їх “внутрішнє життя”, через багатоголосся інтонації, тембру, світла, кольору, фарб, рухів, ліній, ритмів, контрастів створювати “новий предмет”, що, не будучи копією природи чи зображенням олюдненого об’єкта, має власний сенс, який розгортається в атмосфері естетичного світу. Створюючи нові світи, як певний, “метафізичний шифр” (К.Ясперс) людського існування, мистецтво спроможне „видобувати” людину з одного світу і переводити її в інший, розширюючи час і простір людського вибору. Не заспокоєність в істинності „доцільної норми” пропонує мистецтво, а шлях пошуку, вибору, виходу в сферу власної духовності, індивідуального одкровення. Тим самим воно вчить здатності не тільки до багатоманітності чуттєвого сприйняття світу, а й здатності до судження, розвиваючи запитальний потенціал людини, потребу у визначенні смисложиттєвих орієнтирів.

Проблема самопізнання і самоусвідомлення українською культурою, мистецтвом себе перед лицем світу потребує опертості на естетичну традицію та розгортання активно–творчого потенціалу естетичного. Особливості розвитку українського мистецтва в контексті світової культури пов’язана з такими ментальними рисами українського народу як антропоцентризм, софійність, емоційність, панестетизм. “Софійність, – стверджує С.Кримський, – позначає буття, що запліднене потенційним словом” [30,с.23], що визначає мудрість самого життя, осяяного благодаттю. Розглядаючи різні конфігурації території буття і їхній вплив на духовний досвід нації, тематизацію її менталітету та становлення особистості, філософ аналізує три фундаментальні архетипи “Дім – Поле – Храм”, як такі, що виявляють взаємозв’язок людини і природи (втілення “ноосферного передчуття українців”), сприяють формуванню “духовного розуму” (відсутність гострого розриву між інтелектом та почуттями, між духом та тілом, вірою та раціональною сферою) та кардіоцентризму (“посилання на серце як джерело індивідуальності та моралі”) [30,с.297]. Архетипічним для українського менталітету, національного духу, – вважає С.Кримський, – також був ідеал свободи, що проходить крізь увесь масив української історії, при цьому “істотного значення набуло моральне розуміння свободи” (як честь та гідність людини) [30,с.296]. Важливість такого філософсько–культурологічного дослідження і узагальнення суттєво впливає як на реалізацію потреби у самоусвідомленні самоідентичності світогляду українців, так і на українську філософію, змістовне конститування нею ціннісно–смыслового універсуму та розвиток типів запитального дискурсу. Відтак, життєвий світ розкривається як інтерсуб’єктивний, співбуттєвий, світ Інших. Відсилаючи самотнього суб’єкта до Іншого, він виявляється спільним культурним світом, смысловим чином розділеним з чужою індивідуальністю. Рух до Іншого обумовлюється найбільш істотною структурною характеристикою суб’єкта, – інтенціональністю в її постійній спрямованості за межі себе, становленні, динаміці, екзистуванні та трансцендуванні. Зв’язок з чужою індивідуальністю у світі культури уможливорюється через погляд, обличчя Іншого та мову, домінантою якої є “явленість обличчя” та “явленість мови”, що резонують моральну тональність людського існування як горизонту всіх смыслових форм життєсвіту в цілому.

Естетичне та мистецтво, як чинники комунікації, здатні поєднувати людство як по горизонталі – через діалог різних культур, здолаття перешкод міжособистісної комунікації, так і по вертикалі – через всю історію естетичного і мистецького самовизначення людства.

Пізнання інших культур через пізнання їх ментальності, яка втілюється в історично вироблених способах життєдіяльності, домінуючих типах господарювання, особливому укладі життя, що передавалися через покоління, сприяє більш глибокому розумінню природи культурної своєрідності етносів, народів, соціумів. Проблема взаємодії культур у ментальному вимірі дозволяє її осмислити як проблему побудови духовного простору комунікації культурних світів як особистісних реальностей, що виступає однією із засад покращення змісту міжкультурної взаємодії, зростання позитивних взаємовідносин у багатовекторних сферах соціального життя і на різних його рівнях: цивілізаційному, національному, міжгруповому, міжособистісному. Проаналізовані підходи дозволяють стверджувати, що методологія життєвого світу, зокрема етико–естетичні виміри життєвого світу людини в контексті сучасного дискурсу міжкультурної взаємодії має широкі можливості для міждисциплінарного використання. Завдяки глибокій інтегрованості дискурсу, його включеності та зв'язку з іншими проблемними полями, він може широко використовуватися як ефективний методологічний інструмент в межах значної кількості наук соціогуманітарного напрямку: філософії, культурології, етики, естетики історії, соціології, психології, політології, тощо. Саме в умовах зміни світоглядної та культурної парадигми й багатовекторності шляхів духовного самовизначення України та Білорусі феномен комунікації постає вагомим підґрунтям міжособистісного та міжкультурного діалогу, взаєморозуміння та взаємозбагачення. А реалізація спільних культурно–освітніх проєктів цих народів відкриє нові смислові глибини у виборі пріоритетних напрямків соціокультурного розвитку, вибудованих на комунікативному дискурсі духовно–моральної спадщини наших народів та багатої культурно–історичної традиції.

1.3 До історії україно–білоруських культурних зв'язків кінця хві – початку хві ст.

Україно–білоруські культурні зв'язки мають давню традицію і розлогу історіографію. Через діалогічність культур, через контакти з представниками інших культур виразніше окреслюються державотворчі перспективи та їх сутнісна ментальна пропедевтика. Дослідження цих відкритих питань спонукає до ретроспекції, до прискіпливого погляду у минуле. Ми впевнені, що вивчення історії україно–білоруських культурних зв'язків кінця хві – поч. хві ст. у контексті острожкої спадщини допоможе нам скерувати новітні джерелознавчі та історіографічні дослідження у русло пошуків ідентичності як українського, так і білоруського культурного світу. Саме тому **метою** нашої роботи є дослідження україно–білоруських культурних зв'язків кінця хві – початку хві ст.

В історичному плані це порубіжжяє надзвичайно важливим, оскільки дає багатий матеріал для філософської рефлексії культурних зв'язків обох народів. Вона оприявлена у дослідженнях як українських (М. Кашуба, М.Рогович, В. Литвинов, В.Бишевец, Л. Довга, В.Нічик), так і білоруських (С.Падокшин, М. Конан, О.Клейченя, Г.Галенчанки, Л. Чарнишова, Е. Дарашевич, А. Цукерман) науковців. Зокрема, С.Падокшин акцентує увагу на особливій ролі наукових праць В. Нічик у дослідженні означеної проблематики, вказуючи на її тісну співпрацю з українськими та білоруськими істориками та філософами [31, с.47].

Наше завдання полягає у аналізі нових джерелознавчих та історіографічних досліджень україно–білоруських культурних зв'язків кінця хві – поч. хві ст. у контексті наймасштабнішої культурної події – заснування

Острозької академії. Найбільшу увагу приділимо постаті Андрія Римші, творчість якого значною мірою інтенсифікує комунікативний контекст культурних взаємовідносин народів тодішньої Речі Посполитої.

У цьому плані варто згадати братський рух та його провідних представників, які проживали на теренах і сучасної України, і сучасної Білорусі у певні періоди свого творчого життя. Деякі дослідники називають Лаврентія Зизанія білоруським гуманістом і просвітителем, хоча ми вважаємо більш авторитетною думку Ярослави Стратій [33], згідно з якою Лаврентій–Тустановський Зизаній народився на Галичині, освіту здобув у Острозькій Академії, а проживав певний час у місті Боркулабові поблизу Мінська. Лаврентій – автор і укладач книги під назвою «Грамматика словенска съвершеннаго искуства осми частій слова и иных нужных. Ново съставленна L.Z. В Вилни. Въдрукарни братской. Року божого 1596».

«Грамматика словенська» Лаврентія Зизанія була надрукована 1596 р. у Вільні. Вона стала одним з найбільш ранніх оригінальних граматичних посібників у східних слов'ян. Цінність її полягає у тому, що саме у цій граматиці здійснена перша спроба систематизації граматичного матеріалу церковно-слов'янської мови, осмислення його особливостей, а також широко відображені риси живої народної мови XVI ст. Книга становить значний інтерес не тільки для історії вітчизняного мовознавства, але й для вивчення української мови того часу. У комплекті з факсимільним виданням «Граматики словенської» 1596 р. публікується її докладне наукове дослідження. Ця книга є цінним джерелом інформації не лише для істориків східнослов'янських мов, славістів, істориків вітчизняної науки, а й для істориків філософії. Вагомим внеском у розвиток тогочасних україно–білоруських зв'язків стала ще одна книга Лаврентія–Тустановського – Катехізис [34]. Тут викладено основи православного вчення, підіймається тринітарна проблематика, осмислюються проблеми суспільно–політичного характеру і навіть дається оцінка багатству, яке може послужити для людини як добром, так і злом. Я.Стратій підкреслює, що праці Лаврентія–Тустановського Зизанія стають основою філософських термінологічних та термінотворчих праць. Про творчість Л. Зизанія існує чимало напрацювань, серед яких належить виокремити дослідження М. Возняка, Я.Ісаєвича, І. Мицька, В.Нічик.

Загальновідомо, що Андрій Римша походив з дрібношляхетської родини з Білорусі. Народився близько 1550 року у с.Пенчина на Новогрудщині (тепер Брестська область). Про це він пише у своєму найбільшому творі – поемі "Декетерос", "Andrzej Rymsza Litwinod Nowogrodka z Penczyny". Очевидний вплив на майбутнього поета мало те, що його родинне гніздо знаходилося дуже близько до значних кальвіністських осередків – Новогрудка, Кльоцка, центрів дистриктів Берестя і Несвіжа – і до володінь покровителів кальвінізму Радзивилів (Радзивілів, Радзивилів). З 1572 року він перебував на службі у Радзивилів – Миколи "Рудого" та його сина Криштофа. Дослідники вважають, що військова, поетична, адміністративна, організаційна перспектива А.Римші була безпосередньо пов'язана з Кр. Радзивілом, його ровесником, що надалі іменується як "Перун", який розпочав власну військову діяльність 1572 р. і став одним з героїв Лівонської війни та героєм поеми "Декетерос".

Однозначним є те, що за освіченістю А. Римша стоїть на щабель вище випускників багатьох братських шкіл. Як припускають дослідники його творчості, належну освіту А. Римша міг здобути в одній із кальвіністських шкіл, які на той час існували майже при кожній громаді і відзначалися високим рівнем

викладання, особливо у сфері філології та точних наук. У цьому плані не можна не взяти до уваги думку В.Перетца про те, що немає особливої ваги той факт, де поет одержав освіту, а важливо, що він добре володів тими літературними формами, які були модними на той час [37, с.13]. Не доведеною у критичному історіографічному дискурсі є можливе навчання Римші в Острозькій академії. Найголовніше, що не існує прямих вказівок про перебування поета в Острозі у самій його творчості. Так само не може претендувати на роль аргумента згадка імені Римші в листі В.–К.Острозького, а також публікація "Хронології" в Острозі. Цікаво, що К.Харлампович, В.Перетц, Є.Карський вважали "Хронологію" учнівським твором [38, с.252]. Водночас К.Харлампович називав цей твір першим плодом Острозької школи та стверджував, що А.Римша навіть міг бути її викладачем.

Доцільно припустити, що сюди А. Римша прибуває з місією налагодити зв'язки протестантів з Острозькою школою та взяти участь у її діяльності. Беручи до уваги той факт, що кальвіністські громади мали значний вплив на тогочасні освітні перспективи, а Римші випало стати на деякий час глашатаєм їхніх ідеалів, то це припущення є цілком слушним. Дослідник литовського книгодрукування О.Анушкін, крім того, вказує, що А.Римша, будучи наближеним Радивилів, через них був зв'язаний з В.–К.Острозьким [39, с. 63–66], якому в організації такого потужного культурного центру належала визначна роль. Костянтин Острозький зумів залучити до культурницького руху чимало іноземців, які працювали не менш плідно, і не менш жертвовно на благо української культури. Серед них імена греків Кирила Лукаріса, майбутнього патріарха Константинопольського, Никифора Кантакузіна, Діонісія Палеолога, росіянина Івана Федорова, поляка Івана Лятоша, випускника Краківського університету, який був професійним математиком, астрономом і філософом і довів хибність реформи церковного календаря, а також білоруса А.Римші.

Безперечно, творчість А. Римші має значний вплив на розвиток україно–білоруських зв'язків, вона інтенсифікує комунікативний контекст взаємовідносин народів тодішньої Речі Посполитої, утверджуючи ідеали самоцінності людської особистості, свободи, творчості, шляхетського демократизму. Водночас мусимо визнати, що А. Римша не міг повною мірою увібрати в себе той дух острозького традиціоналізму, який був тісно пов'язаний із православним світобаченням та не завжди узгоджувався з ідеєю реформації. Саме цей факт, на нашу думку, і став причиною недостатньої інформованості про острозький період творчості поета. Проте, безсумнівим є те, що вона претендує бути прочитаною зовсім і таким чином сприяти розвитку україно–білоруських зв'язків. Отже, історіографія україно–білоруських культурних зв'язків кінця XVI – початку XVII ст. дозволяє зробити висновок про те, що вони активно формували культурний образ тогочасної України, інтенсифікуючи процеси творення національної самосвідомості та ідентичності. Передусім говоримо про значний вклад у розвиток української культури кінця XVI – початку XVII ст. Лаврентія–Тустановського Зизанія та особливо Андрія Римші, творчість яких так чи інакше пов'язана з Острозьким культурно–освітнім центром.

1.4 Особливості народної географічної лексики Українського і Білоруського Полісся

Українське Полісся, яке поділяється на Волинське, Житомирське, Київське, Чернігівське та Новгород–Сіверське, а також Білоруське Полісся, що охоплює значні простори Брестської, Гомельської та Могильовської областей [41, с. 11–12], як історико–етнографічна та природно–географічна територія завжди приваблювала і приваблює мовознавців, етнографів, істориків, краєзнавців, географів тощо. До її характерних особливостей відносять стабільність населення, спричинену незначною міграцією жителів, що викликана природними умовами, стійкість народних традицій, збереження архаїчних рис у мові й культурі. Проведені лінгвістичні дослідження, археологічні й етнографічні знахідки спонукають деяких учених вбачати в цьому регіоні сліди слов'янської та індоєвропейської прабатьківщини.

Сучасні дослідження поліських діалектів і діалектних зон проводяться в межах окремих лексичних термінологічних груп. Однією з них виступає народна географічна термінологія як стійка і традиційна система, що породжена географічними умовами, природним середовищем, специфікою матеріальної культури, напрямком господарства й відображає еволюцію мовлення певної території [42, с. 21]. Фіксація географічних термінів населених пунктів Українського і Білоруського Полісся, комплексне вивчення місцевих позначень природних реалій здійснено в наукових працях М. І. Толстого, М. В. Никончука, Є. О. Черепанової, В. П. Шульгача, Р. М. Козлової, П. В. Стецька, І. Я. Яшкіна та ін. Результати дослідження поліської території в мовному, етнокультурному, історичному та ін. аспектах досить повно відображені у збірниках «Полесьє» (1968), «Лексика Полесья» (1968), «Лексика Полесья у прасторы і часе» (1971), «Полесьє и этногенез славян» (1983), «Полесский этнолингвистический сборник» (1983), «Київське Полісся» (1989), «Ономастика Полісся» (1999) тощо [41; 43, с. 5].

Дослідження лексико–семантичних особливостей народної географічної термінології Українського і Білоруського Полісся на основі актуалізованого й нововведеного фактичного матеріалу, з'ясування впливу семантики і локалізації терміна на уточнення його етимології, спроба класифікації і виділення слов'янських словоформ, дослідження взаємозв'язку діалектної, літературної і наукової сфер лексики та впливу народних географічних термінів на формування власних географічних назв є метою цієї статті.

Народний географічний термін, як зазначає Н. В. Подольська, це «ім'я загальне або загальне словосполучення в більшості випадків діалектного походження, яке називає той або інший вид об'єктів і явищ фізичної географії» [44, с. 54]. Основу географічної лексики Полісся формують загальномовні терміни слов'янського походження: *багно́*, *бе́рег*, *бі́р*, *боло́то*, *гора́*, *ліс*, *луг*, *ни́ва*, *озеро*, *о́стрів*, *по́ле*, *ріка́* та ін. Проте, якщо в літературній мові більшість із них однозначні, то в діалектній, завдяки специфіці природних ландшафтів і процесів, виявляють розгалужену семантику, часто реалізуючи відмінні від нормованого значення. Для прикладу, географічний термін *боло́то* (*боло́то* < псл. *bolto; укр. літ. *болото́* 'грузьке місце з надмірно зволуженим ґрунтом, часто з стоячою водою та вологолюбною рослинністю; багно' [45, с. 215], білор. літ. *балота́* 'багно; грязь, болото' [46, с. 296]) в західноукраїнському Поліссі має значення 'болото', 'мокра заболочена низина', 'земля, розм'якшена водою', 'низина, поросла травою', 'низина біля річки', 'луг, що заливається водою' [47, с. 12–13], на Рівненщині 'низинна місцевість, залита водою; заболочена низина', 'поросла травою низинна

місцевість, де навесні стоїть вода', 'грузьке місце', 'пасовище на болоті', 'баюра', 'калюжа', 'грязюка', 'сінокіс', 'багно', 'торф'яник', 'торфовище', 'поле, де раніше була болотиста місцевість', 'трясовина', 'частково осушена драговина', 'непрохідні хаші', 'невелике місце зі стоячою прогнилою водою і гряззю' [48, с. 13–14], в Чернігівсько–Сумському Поліссі 'мокра заболочена низина', 'болотяна твань' [49, с. 32–33], на території Білорусі *балота* – 'низьке місце, яке поросло товстим шаром моху, журавлинами, дерлинами, багном і низькорослими дрібними деревами; багно; драговина; болотний сінокіс', 'частково заболочений ліс; вікова пуща; глухе лісове місце' [50, с. 20].

Дослідження загальних географічних назв, розмаїття їхніх змістових відтінків на території Полісся і на теренах Славії, еволюції семантики вихідних лексем під впливом зміни географічних реалій, суспільно–політичних відносин, ментальних особливостей населення (способу мислення, історичної пам'яті і т. ін.) дозволяє предметно підійти до з'ясування першооснов засвідчених термінів, уточнити ряд питань слов'янської етимології і словотвору. Це стосується, зокрема, полісемантичного на слов'янській території, апелятива *бéрег*. В українських поліських землях він позначає 'низину', 'низину біля річки', 'сухе місце на болоті', 'узлісся' [49, с. 28], 'низину біля річки', 'низину, порослу травою', 'мокру заболочену низину', 'болото біля річки', 'луг, що заливається водою' [47, с. 9], 'край землі (суші) біля будь–якого водоймища', 'низину, порослу травою', 'рівнину, порослу травою', 'сінокіс', 'пасовище', 'підвищення навколо річки', 'низину біля річки' [48, с. 11]. У більшості білоруських поліських говорів *бéраг* – це 'берег (крутий, пологий, високий, низький, піщаний и т. п.); берег річки або водойми', у центральній Білорусі *бéраг* – 'берег річки', 'край лісу' [51, с. 90], 'смуга лісу біля поля; лісова околиця', 'окраїна поля, низини, луку' [50, с. 23]. На слов'янському Заході, поряд зі значенням 'берег, край', в семантиці терміна *бéрег* вже відображаються релевантні особливості позитивного рельєфу, пор.: польсь. *brzeg* 'берег, край', діал. *bžyk* 'дуже крутий схил берега струмка', *brzeg, brzeżek, brzegi* 'пагорб, згірок', 'крутий схил гори', чes. *břeh* 'берег', 'край, межа', діал. *břech* 'пагорб', словац. *breh* 'берег', 'схил, укіс, пагорб' [51, с. 92; 52, с. 191]. У південнослов'янських мовах орографічний термін *бéрег* виступає в двох значеннях: 'берег', 'підвищення, пагорб' [52, с. 191]. З огляду на багату палітру значень, процес пізнання етимології лексеми *бéрег* слід розглядати у розвитку. А. Преображенський та інші дослідники XIX – початку XX ст. вважали її старим запозиченням із німецького **berga* 'гора'; пор. гот. *bairgahei* 'гірська країна', ст.–в.–нім. *berg* 'гора', ст.–ір. *brigt* 'гора', арм. *berj* 'висота' та ін. [53, с. 23]. Однак пізніше, з накопиченням великого фактичного ономастичного матеріалу з різних регіонів Славії, зокрема Українського і Білоруського Полісся, з'ясувалося, що термін *бéрег* насамперед топографічний, а одне з поширених його значень 'берег' невідоме в німецьких мовах. Тому правдоподібно вважати, що *бéрег* < **bergъ* походить від і.–с. **bherg'h–os* 'високий, піднесений' без палатизації *–g'h–*, тобто має праслов'янські та індоевропейські корені [54, с. 58].

Географічні особливості краю широко представлені у рясній палітрі локальних апелятивів, серед яких: *бéрва*, *буєра́к*, *воло́ка*, *га́ло*, *дзя́лка*, *за́кло*, *лядо*, *невдо́б'є*, *при́крень*, *уча́сток*, *чере́нь* та ін. Для прикладу, географічний термін *бéрва* 'кладка' засвідчений на півночі Рівненського Полісся [48, с. 11], а також у сусідньому Столінському районі Брестської області та в Житковичському районі Гомельської області зі значенням 'кладка з колод чи товстих жердин на грузькому місці' [50, с. 23]. На території Чернігівсько–Сумського Полісся лексема *буєра́к* позначає 'яр, порослий лісом', 'невеликий яр', 'низьке чисте місце в лісі' [49,

с. 36], а в Славгородському районі Могильовської області ‘сухий діл’ [50, с. 29]. Загальні географічні назви *галó*, *закло́*, *лядо* взагалі можна вважати суто поліськими лексичними одиницями, пор.: *га́ло* ‘прогалина; місце, на якому немає дерев у лісі’, ‘лісова поляна’, *га́ло* ‘низька болотиста місцевість, де косять сіно’, *гало́* ‘безліса територія’ ‘місцевість, яку навесні заливає вода’, ‘болото’ [48, с. 28], *га́ло* ‘широка поляна в лісі’, ‘низина зі стоячою водою’ [49, с. 55], *га́ла* ‘поляна, велике відкрите місце серед лісу’, ‘широка болотна сіножать без заростів або з окремими кущами, деревами’, ‘купиняста болотна сіножать серед лісу’, ‘лісова вирубка’, ‘чисте відкрите місце; вільний простір’ [50, с. 44]; *закло́* ‘частина водоймища, яка вдається в сушу; глухий, непроточний рукав річки’, *закло́* ‘крута зміна напрямку річки’, *закло́* ‘глухий, непроточний рукав річки, затоки’ [48, с. 45–46], *закло́* ‘кут, глухий кут’, ‘затока’, ‘мис на річці’, ‘поляна в лісі’, ‘відріг яру’ [49, с. 80], *закла́* ‘вигин річки’ [10, с. 71]; *лядо́* ‘ліс’, ‘галявина в лісі’, *лядо́* ‘висотне місце в лісі’, ‘сосновий ліс на грудку’ [8, с. 68], *лядо́* ‘острівок на болоті, сухий сінокіс; суха сінокосна низина біля болота’, ‘поляна в лісі, поросла травой’, ‘підвищення, поросле чагарником’, ‘городи поблизу болота’, ‘земельна ділянка на місці викорчуваного лісу’, ‘земельна ділянка’ [49, с. 130], *ля́да* ‘поле на місці викорчуваного лісу’, ‘взагалі велике поле; поле в кущах; перелогова земля; залишена земля; неоране зі свиріпою поле’, ‘сухий острів серед болота, на якому росте сосновий ліс; бір; сухе болото’, ‘місце в лісі, де по-браконьєрському вирубано ліс; неприбрані місця в лісі, де рубали дрова, гілля’, ‘поламаний грозою посів’ [50, с. 110]. Під впливом польської та російської мов у народній лексиці Українського та Білоруського Полісся міцно закріпилися назви *дзя́лка* (< пол. *działka*) ‘ділянка просапних, яку наділяють колгоспникам для обробітку’, ‘сінокос, виділений колгоспникам для косіння’, ‘ділянка поля’ [47, с. 32], ‘земельна ділянка’ [48, с. 40], ‘смужка, виділена ділянка посіву, луку, лісу’, ‘шматок землі, яким наділяли мало-земельних білорусів за часів Польщі’ [10, с. 59] та *уча́сток* ‘земельна ділянка’ [48, с. 111], *уча́стак* ‘шматок землі; садиба колгоспника; смуга, пайка’, ‘відруб, хутір’ [50, с. 197].

Кожний поліський регіон має свої, характерні лише для цієї території, природні реалії і володіє певною системою термінів. Серед них вагоме місце займають топографічні діалектизми. У Рівненському Поліссі засвідчені вузьколокальні географічні позначення *ві́льга* ‘просякнутий водою ґрунт’, *до́бка* ‘приваблива місцевість’, *закóта* ‘річкова затока’, ‘крутий згин водоймища’, *здви́ж* ‘місце, занесене мулом’, *здв’і́ж* ‘грузьке болото, де трясеться, колишеться земля’, *кво́са* ‘рів без води’, *кул’і́ца* ‘ліс між полянами, перелісок’, *лі́вча* ‘дуже грибне місце в лісі’, *нерва́* ‘земля, розм’якшена водою’, *супа́д* ‘місце, де сходяться дві річки’, *тьма́* ‘місце в лісі, де багато грибів’, *хаз’а́йс’к’і л’ес* ‘високий, рівний, прямий ліс’ [48, с. 25, 40, 46, 49, 62, 65, 73, 107, 110, 111] та ін. У сусідній Брестській області Білорусі *багу́рок* ‘пагорб’, *блэ́нка* ‘смуга оболоні, з якої плетуть кошики’, *грудо́вый* ‘з високого місця’, *ла́ва* ‘ділянка землі на осушеному болоті’, *лі́зерф* ‘торф’яний кар’єр’ [55, с. 16, 22, 51, 120, 124], *вудзе́рак* ‘поле на місці зораного дерну, попасу; цілина’, *пра́страмак* ‘простора, невелика відстань’, *са́дно́* ‘дерево, на якому стоїть вулик’, *чэ́ч* ‘промивина, ополонка в льоду на річці’ [50, с. 38, 151, 170, 205].

Діалектна («ненормована») географічна лексика виступає основним джерелом утворення і поповнення географічної номенклатури та загальномовної (літературної, «нормованої») сфери мови. Із часом «місцевий» географічний термін, може вийти далеко за межі місця свого походження і стати локально більш ширшим, тобто «народним», або навіть загальнонародним, загальномовним. За певних

умов, народні географічні терміни можуть переходити до розряду спеціальних географічних термінів, ставати словами загальнонародної і літературної мови, наукової термінології. Наочно проглядається реалізація цього твердження на прикладах географічних термінів *бір* і *гай*. Польовий фактичний поліський матеріал вказує на полісемантичність лексеми *бір*. Пор. *бір* – ‘великий ліс’, ‘сосновий ліс’, ‘мішаний ліс, де переважає сосна’, ‘старий ліс’ [47, с. 11], ‘високий старий ліс’, ‘хвойний ліс’, ‘мішаний ліс’ [48, с. 13], ‘хвойний ліс’, ‘сосновий ліс’, ‘мішаний ліс на сухому місці’, ‘густий дрімучий ліс’, ‘старий ліс з чистими стволами’ [49, с. 30], ‘чистий, старий, сосновий ліс; хвойний або сосновий ліс на високому місці, на сухому пагорбі’, ‘високий старий ліс з різних порід дерев’, ‘високе сухе місце’, ‘піщана земля’, ‘невелика височина, пагорб, сопка’ [50, с. 25]. Природно вважати, що в результаті еволюції багатозначна лексема *бір* виділилася в однозначну, тобто їй стала відповідати певна семема, пор. укр. літ. *бір* ‘сосновий або інший шпильковий ліс; також мішаний ліс з переважанням сосни; взагалі будь-який ліс’ [45, с. 188], білор. літ. *бор* ‘хвойний ліс’ [46, с. 370]. Подібно, місцеве позначення *гай* – ‘великий ліс’, ‘малий ліс’, ‘рідкий ліс’, ‘невеликий, переважно листяний ліс’ [47, с. 23], ‘невеликий ліс’, ‘ліс між галявинами, перелісок’, ‘ліс взагалі’ [48, с. 28], ‘невеликий лісок’, ‘невеликий рідкий ліс’, ‘ліс серед поля’, ‘листяний ліс’, ‘невеликий березовий ліс’ [49, с. 55], ‘невеликий зелений лісовий чагарник або ліс, переважно березовий на узліссі, в долині, біля чи серед поля’, ‘невелика ділянка соснового лісу серед поля або старий сосновий ліс, бір; ялиновий ліс’, ‘взагалі ліс’, ‘парк, сад, сквер’, ‘невеликий ліс серед болота’, ‘луг, який заріс лозою’, ‘густий і великий бур’ян’ [50, с. 43–44] «переросло» в літературний термін *гай* ‘невеликий переважно листяний ліс’ [56, с. 15].

Перспективним, на наш погляд, є, обґрунтований білоруською вченою Р. М. Козловою, «гніздовий підхід» до класифікації та етимологічного вивчення слов’янської лексики і на їхній основі встановлення системних відношень на рівні фонетики, семантики словотворення всередині генетичного гнізда [57, с. 5]. Поліські лексеми *крінка* / *крынка*, *криница* / *криниця*, *прікрин*, *рына* / *рына*, *скрыня* / *скрыня* зі спірною, до теперішнього часу етимологією, відповідно цієї методики, за подібністю коренів і значень, можна класифікувати і виводити від **kьr-* / **skьr-* з розширювачем основи *-n-* (дериваційне гніздо **kьrn-* / **skьrn-*), тобто уточнити їхні праслов’янські та індоєвропейські витоки [58, с. 151–156]. Згідно з припущенням дослідниці, зокрема, праслов’янське *kьrnъka* могло реалізуватися в різні фонетичні та семантичні варіанти, що дозволяла полісемантичність вихідної бази – *i.-ε.* **(s)ker-* ‘гнути, згинати; кривити; крутити, вертати; обертати’. Сучасні форми *крінка* и *кринка* автор розглядає як хронологічно різні варіанти слів, утворених шляхом метатези *ыр* / *ур* > *ры* / *ри* відповідно з *кырнъka* (до переходу кореневого *кы* в *ки*) і *кирка* (після переходу *кы* в *ки*) від давнього *kьrnъka* < *i.-ε.* **(s)ker-*. Особливість кривизни ‘щось нерівне, вигин; вигин, заглиблення’ реалізується в значеннях географічних термінів: укр. *кринка* ‘низина’, рос. *кринка*, *крынка* ‘яма з водою’, ‘глибоке місце з ямами в річці’, ‘озеро біля річки’, ‘грузьке місце’, білор. *крынка* ‘ключ, джерело’ [57, с. 327].

Серед назв географічних реалій Могильовської області Білорусі відмітимо: *Крынiца* – ліс біля криниці (Поликовичі Могильовського району), оселя в лісі, де б’є джерело (Мокре Биховського району), струмок з кришталевою водою (Городище Шкловського району), поле біля криниці (Стайки Климовицького району), колодязь з блакитною чистою водою (Тур’є Чериковського району) [62, с. 109]. На Мозирщині мікротопонім *Крынiца* також ідентифікує об’єкти, в околиці яких є криниці. Зокрема, в Наровлянського районі *Крынiца* – назва поля, лісу (Конотоп),

яру (Окопи), в Мозирському районі *Крыніца* – назва струмка (Біла), в Лельчицького районі *Крыніца* – назва урочища (Борове, Липляни) [63, с. 106]. У Мінській області слово *Крыніца* позначає поле і ліс (Міколаєвщина Столбцовського району), луг (Іниця Столбцовського, Рудня Островита Червенського районів), криницю (Слобода, Старий Сверхень Столбцовського району), гору, з-під якої витікає струмочок (Слобідка Столбцовського району), балку (Рибчино Вілейського району), урочище (Пасіка Стародорожського району) [64, с. 128]. У Брестській області *Крыніца* називає поле і луг, де колись була криничка (Євлаш Іванівського району), на Гомельщині *Крыніца* – урочище (Мелешковичі Мозирського, Манчиці Лельчицького районів) [64, с. 128].

Майже повсюдно онімізуються численні фонетичні та семантичні варіанти терміна *криниця*: *криница, криніца, креница, крыніца, кирніца, кирница* та ін. Рясно представлений споріднений фактичний матеріал в мікротопонімії України, зокрема на території Чернігово–Сумського Полісся (32 одиниці) [60, с. 153], Північно–Західної України і суміжних земель (104) [61, с. 381–382]; Рівненського Полісся (113) [65, с. 281–283], Білорусі, зокрема на території Мозирського Полісся (7) [63, с. 106], Могильовщині (16) [62, с. 109–110], Мінської (5) і Брестської (5) областей [64, с. 128–129], а також в ойконімії, топонімії і гідронімії слов'янського мовного простору [57, с. 331–332].

Підсумовуючи варто зауважити, що значна за кількістю і розмаїття в лексико–семантичному, фонетичному й морфологічному аспектах народна географічна лексика Українського і Білоруського Полісся повною мірою відображає природні особливості краю і забезпечує реалізацію мовних потреб місцевого населення. Склад і семантика географічних позначень, серед яких загальномовні слова, регіональні поліські апелятиви та вузьколокальні діалектизми, завдяки незначним міграційним рухам населення і впливам інших мов повністю зберігають архаїчні праслов'янські мотиви. Народна термінологія виступає основним джерелом поповнення літературної і наукової сфер лексики, основою формування системи власних географічних назв.

Перспективи подальшого дослідження респектабельно вбачати в детальному вивченні складу, семантичних та словотвірних особливостей народної географічної термінології Полісся як цілісної лексико–граматичної системи та апелятивної мотиваційної бази онімастикону краю.

Література

1. Mills, Sara (1997) *Discourse*, Routledge, London and New–York; Van Dijk, Teun, (ed.) (1985) *Handbook of Discourse Analysis: Volume 3, Discourse and Dialogue*, Academic Press, London and San Diego; Квадратура смысла. Французская школа анализа дискурса. М.: Прогресс, 1999. – 414 с.; Касавин И. Дискурс–анализ как междисциплинарный метод гуманитарных наук. / И. Касавин. // Эпистемология и философия науки. – 2006. – №4. – С. 2–15. Режим доступа: <http://journal.iph.ras.ru/>
2. Pecheux, Michel (1982) *Language, Semantics and Ideology*, Macmillan, Basingstok; Fairclough, Norman (1989) *Language and Power*, Longman, London; Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. / Кулик В. – К.: Критика, 2010. – 656 с.
3. Brown, Gillian and Yule, George (1983) *Discourse Analysis*, Cambridge University Press, Cambridge; Coulthard, Malcolm (1977) *An Introduction to Discourse Analysis*, Longman, London; Stubbs, Michael (1983) *Discourse Analysis: The Socio-*

linguistic Analysis of Natural Language, Blackwell, Oxford; Филлипс Л, Йоргенсен М.В. Дискурс-анализ. Теория и метод. / Л. Филлипс, М.В. Йоргенсен. / Пер с англ. – 2-е изд., испр. – Х.: “Гуманитарный центр”, 2008. – 352 с.

4. Mills, Sara (1991) Discourses of Difference: Women`s Travel writing and Colonialism, Routledge, London

5. Spivak, Gayatri Chakravorty (1988) In Other Worlds: Essays in Cultural Politics, Routledge, London.

6. Wetherell, Margaret and Potter, Jonathan (1992) Mapping the Language of Racism: Discourse and the Legitimation of Exploitation, Harvester Wheatsheaf, Hemel Hempstead.

7. Fowler, Roger, Hodge, Robert, Kress, Gunther and Trew, Tony (1979) Language and Control, Routledge & Kegan Paul, London.

8. Касавин И. Текст. Дискурс. Контекст. Введение в социальную эпистемологию языка / Касавин И. – М.: “Канон+” РООИ “Реабилитация”, 2008. – 544 с.

9. Хабермас Ю. Комунікативна дія і дискурс / Хабермас Ю. / Ситниченко Л. Першоджерела комунікативної філософії. – К.: Либідь, 1996 – С. 84–90.

10. Фуко М. Археология знания. Пер с фр. / М. Фуко. – СПб.: “Гуманитарная академия”, 2012. – 416 с.

11. Фуко М. Археологія знання. Пер з фр. / М. Фуко. – К.: Основи, 2003. – 326 с.

12. Попович М. Поняття “дискурс” у метафоричному та логіко-лінгвістичному розумінні / М.Попович // Філософська думка. – 2003. – №1. – С. 27–36.

13. Бубер М. Проблема человека / Мартин Бубер ; [пер. с нем. Н. Кушнiera]. – К. : Ника-Центр : Вист-С, 1998. – 96 с.

14. Гуссерль Е. Криза європейського людства і філософія / Едмунд Гуссерль // Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями : хрестоматія / [упоряд.: В. В. Лях, В. С. Пазенок]. – К., 1996. – С. 62–94.

15. Наконечна О.П. Естетичне як тип духовності. Монографія. – Рівне, 2002. с.41–70; Наконечна О.П. Концепт життєвого світу у вимірі молодіжної культури//Сучасна молодь і проблеми життєвих цінностей: філософські та етико-культурологічні проблеми: К, 2010. С.10–13;

16. Nakonechna O.P. THE MODERN MAN'S LIFE-WORLD: PHILOSOPHICAL DIMENSION // Scientific letters of Academic society of Michal Balludansky. Volume 4, №1 / 2016 Rjsice Slovakia. P. 119–121. (ISSN 1338–9432).

17. Залужна А. Є. Морально-естетичні засади життєвого світу людини. Монографія / А. Є. Залужна. – Рівне : НУВГП, 2012. – 238 с.

18. Хайдеггер М. Бытие и время / Мартин Хайдеггер ; [пер. с нем. В. В. Библихина]. – Изд. 3-е, испр. – СПб. : Наука, 2006. – 452 с.

19. Сартр Ж.-П. Буття і ніщо : нарис феноменол. онтології / Жан-Поль Сартр ; [пер. з фр. В. Лях, П. Тарашук]. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2001. – 854 с.

20. Мерло-Понти М. Феноменология восприятия / Морис Мерло-Понти ; [пер. с фр. под ред. И. С. Вдовиной, С. Л. Фокина]. – СПб. : Ювента : Наука, 1999. – 606 с.

21. Эмманюэль Левинас: путь к другому : сб. ст. и пер., посвящ. 100-летию со дня рождения Э. Левинаса / [редкол.: Н. В. Голик и др.]. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2006. – 236, [2] с. – (Апории / С.-Петербург. гос. ун-т ; вып. 1).

22. Габермас Ю. Філософський дискурс модерну / Ю. Габермас ; [пер. з нім. та комент. В. М. Купліна]. – К. : Четверта хвиля, 2001. – 424 с.

23. Маркузе Г. Одномерный человек. – М.: “REFL–book”, 1994. – 368с.
24. Ортега–і–Гасет Хосе Бунт мас.// Ортега–і–Гасет Вибрані твори / Переклад з ісп. В.Бурггардта, В.Сахна, О.Товстенко. – К.: Основи, 1994. – С.15–139.
25. Ортега–і–Гасет Х. В поисках Гете //Ортега–і–Гасет Х Эстетика. Философия культуры./Вступ. ст. Г.М.Фридлендера; Сост.В.Е. Багно – М.:Искусство, 1991. –С.433–464. (История эстетики в памятниках и документах).
26. Шелер М. Положение человека в Космосе //Избранные произведения. Пер. с нем. Под ред. А.В.Денежкина – М.:Гнозис, 1994. – 490с. (Феноменология. Герменевтика. Философия языка).
27. Еко Умберто Поетика відкритого твору //Антологія світової літературно–критичної думки ХХ століття. /За заг.ред. М.Зубрицької– Львів:Літопис, 1996.– С.523–538.
28. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики: Исследования разных лет /М.Бахтин – М.:”Художественная литература”, 1975.– 502с.
29. Хайдеггер М. Исток художественного творения.// Зарубежная эстетика и теория литературы. – М., 1987. – С.264–312.
30. Кримський С.Б. Під сигнатурою Софії/ Кримський С.Б. – К.: Вид. дім “Києво–Могилянська академія”, 2008 – 367с.
31. Семен Падокшын, Валерыя Міхайлауна Нічык і беларуска–українскае навука–філасофскае супрацоўніцтва / Украіна ХVІІ століття: суспільство, філософія, культура: Зб. наук. пр. на пошану пам’яті проф. Валерії Михайлівни Нічык / Ред.–упор.: Л.Довга, Н.Яковенко. – К.: Критика, 23005.
32. Філософська думка в Україні: Біобібліографічний словник. – К., 2002.
33. Електронний ресурс. Доступно за адресою <http://litopys.org.ua/fdm/fdm17.htm>
34. ТвориЗ.–Т.: Сія книга, глаголемая катихизис... – М., 1627 .
35. Мицько І.З. Острозька слов’яно–греко–латинська академія (1576–1636) \ І.З. Мицько. – К. – Наук. Думка, 1990.
36. Атаманенко В., Пасічник І. Електронний ресурс. Доступно за адресою: http://istvolyn.info/index2.php?id=261&option=com_content&page=0&pop=1&task=view
37. Перетц В.Н. Малорусские вирши и песни в записях ХVІ–ХVІІІ вв. – СПб., 1900.
38. Харлампович К.В. Западнорусские православные школы ХVІ и начала ХVІІ века, отношения их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви. – Казань, 1898.
39. Анушкин А. На заре книгопечатания в Литве. – Вильнюс: Минтис, 1970.
40. Radyszewskyj R. Polskojęzyczne zapoczątkowanie XVI do początków XVIII wieku. – Krakow: Wyd–wo oddz. PAN, 1996. – Cz. 1.
41. Ономастика Полісся / відп. ред. І. М. Желєзняк. – К., 1999. – 234 с.
42. Мурзаев Э. М. Местные географические термины и их роль в топонимии / Э. М. Мурзаев // Вопросы географии. – М., 1970. – Вып. 81. – С. 16–35.
43. Бабичева Е. Л. Земледельческая лексика Черниговско–Сумского Полесья : монография / Е. Л. Бабичева. – Сумы : Издатель Кочубей Н. В., 2011. – 240 с.
44. Подольская Н. В. Народные географические термины в роли терминов научных / Н. В. Подольская // Вопросы географии. – М., 1970. – Вып. 81. – С. 54–59.
45. Словник української мови : в 11 т. / гол. ред. І. К. Білодід. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. І. – 799 с.

46. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / В. У. Мартынаў [і інш.] ; рэд. В. У. Мартынаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1978. – Т. 1. – 440 с.
47. Данилюк О. К. Словник народних географічних термінів Волині / О. К. Данилюк. – Луцьк : Надстир'я, 1997. – 108 с.
48. Шийка С. В. Словник народних географічних термінів Ровенщини / С. В. Шийка ; відп. ред. О. П. Карпенко. – Тернопіль : Астон, 2016. – 118 с.
49. Черепанова Е. А. Народная географическая терминология Черниговско–Сумского Полесья / Е. А. Черепанова. – Сумы, 1984. – 274 с.
50. Яшкін І. Я. Беларускія геаграфічныя назвы. Тапаграфія. Гідралогія / І. Я. Яшкін ; рэд. М. В. Бірыла. – Мінск : Навука і тэхніка, 1971. – 256 с.
51. Толстой Н. И. Славянская географическая терминология. Семасиологические этюды / Н. И. Толстой ; отв. ред. С. Б. Бернштейн. – М. : Наука, 1969. – 260 с.
52. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / под. ред. О. Н. Трубачёва. – М. : Наука, 1974. – Вып. 1. – 214 с.
53. Этимологический словарь русского языка / сост. А. Преображенский. – М. : Типография Г. Лисснера и Д. Совко, 1910–1914. – Том первый. – 674 с.
54. Этимологический словарь современного русского языка : в 2-х т. / сост. А. К. Шапошников. – М. : Флинта : Наука, 2010. – Т. 1. – 584 с.
55. Дыялектны слоўнік Брэстчыны / склад. М. М. Аляхновіч [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1989. – 294 с.
56. Словник української мови : в 11 т. / гол. ред. І. К. Білодід. – К. : Наук. думка, 1971. – Т. II. – 550 с.
57. Козлова Р. М. Структура праславянського слова (Праславянское слово в генетическом гнезде) : монографія / Р. М. Козлова. – Гомель, 1997. – 412 с.
58. Шийка С. В. Микротопонимы, мотивированные географическими терминами, производными от основ *къгн– / *скъгн– / С. В. Шийка // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А, Гуманитарные науки. – Новополоцк : ПГУ, 2016. – № 2. – С. 151–157.
59. Словник української мови : в 11 т. / гол. ред. І. К. Білодід. – К. : Наук. думка, 1973. – Т. IV. – 840 с.
60. Черепанова Е. А. Микротопонимия Черниговско–Сумского Полесья / Е. А. Черепанова. – Сумы, 1984. – 458 с.
61. Словник мікротопонімів і мікрогідронімів північно–західної України та суміжних земель : у 2-х т. / упоряд. Г. Л. Аркушина. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун–ту ім. Лесі Українки, 2006. – Т. 1. – 408 с.
62. Слоўнік мікратапонімаў Магілёўшчыны / склад. С. В. Клімуць [і інш.]. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2004. – 208 с.
63. Иванова А. А. Микротопонимия Мозырского Полесья : монографія / А. А. Иванова. – Мозырь : УО МГПУ им. И. П. Шамякина, 2007. – 220 с.
64. Мікратапанімія Беларусі. Матэрыялы / рэд. М. В. Бірыла, Ю. Ф. Мацкевіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1974. – 328 с.
65. Словник мікротопонімів та мікрогідронімів Ровенщини / упоряд. С. В. Шийка ; відп. ред. О. П. Карпенко. – Тернопіль : Астон, 2016. – 452 с.

Глава 2. СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНИМИ ФІНАНСАМИ

2.1 Шляхи удосконалення системи бюджетного фінансування соціальної сфери в Україні

Держава гарантує базові можливості людського розвитку для всіх громадян, незалежно від їх рівня доходу. Базові принципи людського розвитку матеріалізуються у державних соціальних гарантіях. Виконання гарантій вимагає від держави не лише їх фінансування, й раціонального розподілу та ефективного використання бюджетних ресурсів, а головне – забезпечення доступності у здобутті послуг, підвищення їх якості та задоволеності споживачів.

Питання місцевих бюджетів висвітлювались у працях відомих вчених: В. Андрущенко, В. Базилевича, Н. Баранової, С. Буковинського, О. Василика, Б. Данилишина, Т. Дерун, О. Кириленка, В. Кравченка, І. Луніної, Ю. Пасічника, Ю. Петленка, Т. Паутової, Л. Сафонової, С. Юрія та ін. Однак соціально-економічний розвиток держави вимагає пошуку нових підходів до визначення місця і ролі місцевих бюджетів, формування їх дохідної бази для забезпечення соціальних гарантій держави.

Метою статті є обґрунтувати шляхи вдосконалення системи бюджетного фінансування соціальної сфери та дослідити наскільки процес децентралізації впливає на стан формування дохідної частини місцевих бюджетів.

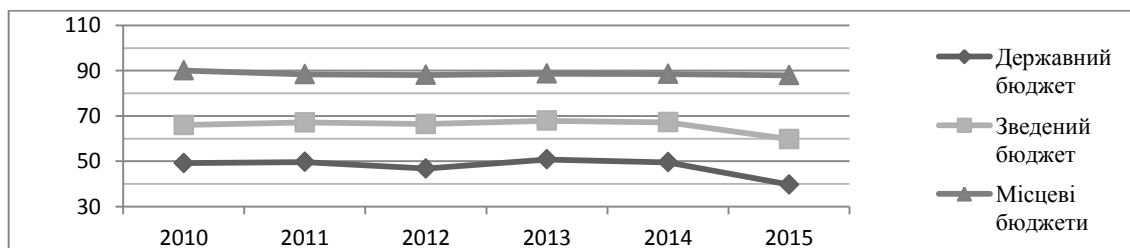
В останній період спостерігалась тенденція до зменшення бюджетних видатків на забезпечення соціальних гарантій держави (табл. 1). Мова йде про відтворення людського потенціалу, а саме: підвищення рівня зайнятості та оплати праці; підвищення рівня освіти; вдосконалення системи охорони здоров'я; збільшення тривалості життя населення; поліпшення житлових умов, тощо. Фактичний рівень фінансування соціальної сфери не задовольняє ані розвиток, ані її утримання. За цих умов актуальною постає проблема пошуку шляхів удосконалення фінансування соціальних гарантій держави.

Таблиця 1 – Динаміка видатків державного бюджету на фінансування соціальної сфери в Україні, %

Роки	Охорона здоров'я	Духовний і фізичний розвиток	Освіта	Соціальний захист та соціальне забезпечення
2013	4,5	1,8	10,8	30,8
2014	3,5	1,6	9,6	26,9
2015	2,8	1,6	7,5	25,7
Абсолютне відхилення 2015/2013	-1,7	-0,2	-3,3	-5,1

В Україні видатки на соціальну сферу становлять понад 50 % зведеного бюджету та понад 70% коштів місцевих бюджетів. Згідно Бюджетного кодексу України видатки на фінансування соціальної сфери розмежовуються між бюджетами різних рівнів, включаючи Державний та місцеві бюджети [1].

Місцеві бюджети спрямовують значно більшу частину витратів у соціальну сферу (рис. 1). Між тим, в 2014 році відбулось зменшення рівня витратів у структурі місцевих бюджетів на соціокультурну сферу. Це можна пояснити збільшенням суми витрат на оборону, тому в результаті має місце недофінансування і занепад житлово-комунальної, транспортної сфери, відсутність можливостей реалізовувати необхідні програми місцевого розвитку, покращувати рівень якості суспільних послуг [2].

Рисунок 1 – Частка витратів соціального спрямування у структурі витратів зведеного, державного та місцевого бюджетів за 2010–2015 роки, %

Недосконалість моделі формування міжбюджетних відносин є причиною того, що соціальна сфера не отримує важливих децентралізованих імпульсів гармонізації розвитку. Коли органи місцевого самоврядування мають власні кошти та повноваження з їх мобілізації, вони несуть політичну відповідальність за соціально-економічний стан відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Головним завданням проведення децентралізації бюджетно-податкових відносин є надання регіонам стимулів до саморозвитку, а також зниження ролі держави у фінансовому забезпеченні місцевого самоврядування. Органи місцевого самоврядування досі не мають ні чітко визначених обов'язків, ні достатньої фінансової бази і займаються переважно виконанням делегованих державою повноважень, а не питаннями місцевого значення. Фінансування місцевих бюджетів через систему міжбюджетних трансфертів не спонукає їх до зацікавленості у збільшенні власних доходних джерел [2].

Згідно даних Державної казначейської служби України, частка трансфертів з Державного бюджету України у доходах місцевих бюджетів в 2007 році становила 43,3%, в 2014 році – 56,4%, а в 2016 році – 63,9%. Значні обсяги трансфертів в Україні свідчать про недостатні власні доходи місцевих бюджетів. На сьогодні стає зрозумілим, що переважна більшість адміністративно-територіальних одиниць неспроможні самостійно забезпечувати навіть мінімальні соціальні потреби своїх жителів. Значна залежність місцевих бюджетів від трансфертів з державного бюджету – суттєвий недолік міжбюджетних відносин [4].

Аналіз динаміки структури бюджетних надходжень територіальних громад різних рівнів свідчить про те, що значення місцевої влади як постачальника місцевих суспільних послуг не підвищується, а її діяльність дедалі більше залежить від державного бюджету та інших бюджетів вищого рівня. Дефіцит місцевих бюджетів, особливо селищ і сіл, постійно зростає. Слід зазначити, що перелік закріплених та регульованих доходів органів місцевого самоврядування повсякчас змінюється в процесі щорічного ухвалення Закону «Про державний бюджет України». По суті, держава вилучає значну частку доходів, зібраних у регіонах, а потім частину з них розподіляє між бюджетами. Така система створює значні антистимули для розвитку регіонів і не виконує завдань фінансового вирівнювання.

Багаті регіони стають ще багатшими, а бідні – порівняно біднішими, і відстань між цими полюсами постійно збільшується [6].

Впровадження нових Бюджетного та Податкового кодексів закріпили практику визначальної ролі міжбюджетних трансфертів у формуванні доходів місцевих бюджетів. У зв'язку з цим доцільно переглянути політику надання трансфертів, які не повинні надаватися виключно всім регіонам, а лише тим, які знаходяться у дуже скрутному становищі. З метою удосконалення реалізації соціальних гарантій держави необхідно сформувати комплекс інструментів бюджетного забезпечення реалізації соціальних гарантій на рівні територіальної громади. В процесі демократизації суспільних відносин і розвитку громадянського суспільства на принципах децентралізації влади, формуються спроможні територіальні громади з привабливим інвестиційним кліматом.

Як свідчить зарубіжний досвід державотворення, в ринкових економічних системах міцне місцеве самоврядування неможливе без відповідного матеріального та фінансового підґрунтя. У багатьох країнах основу фінансової незалежності місцевої влади становлять місцеві податки, кількість яких досить значна. До складу місцевих належать деякі податки, які в Україні є загальнодержавними (90% податку на прибуток підприємств). Великий перелік місцевих податків і зборів, віднесення до них не лише дрібних і другорядних, а й великих за обсягами надходжень прямих, непрямих і майнових податків зумовлює досить високу їхню фіскальну роль, перетворює місцеві податки і збори в одне з основних джерел доходів місцевих бюджетів розвинутих ринкових країн [7].

Однак навіть наділення даними коштами дрібних територіальних громад не забезпечить в повній мірі їхньої спроможності. Тому реформа місцевого самоврядування передбачає об'єднання (укрупнення) територіальних громад для отримання нових повноважень та суттєвих ресурсів. Об'єднана громада отримує додаткові фінансові і майнові ресурси: 60% податку з доходів фізичних осіб, 25% екологічного податку, державні субвенції (освітня, медична), право розпоряджатися землями на території об'єднаної громади. Держава гарантує отримання громадою з державного бюджету освітньої і медичної субвенції, оскільки фінансування освіти і медицини – це завдання держави, а створення об'єднаної громади дає можливість впливати на мережу шкіл і закладів охорони здоров'я.

Концепцією реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні встановлено, що об'єднана територіальна громада є правонаступником всього майна, прав та обов'язків територіальних громад, що об'єдналися, з дня набуття повноважень сільською, селищною, міською радою, обраною такою об'єднаною територіальною громадою.

Враховуючи, що Урядом задекларовано курс на побудову соціально орієнтованої економіки, значна частина приросту бюджетних надходжень має спрямовуватися на зростання рівня забезпечення соціальних гарантій держави. Доходам місцевих бюджетів відводиться особлива роль, адже за їх рахунок фінансуються програми і заходи у галузях освіти, охорони здоров'я, соціального захисту та соціального забезпечення тощо. Ефективне планування й управління бюджетними доходами дасть змогу перетворити територіальні громади з дотаційних на суб'єкти, які зможуть самостійно забезпечити суспільний добробут своїх мешканців.

Основними повноваженнями органів місцевого самоврядування об'єднаної територіальної громади є: забезпечення місцевого економічного розвитку (залучення інвестицій, розвиток підприємництва); управління закладами середньої, дошкільної та позашкільної освіти; надання послуг первинної медичної допомоги; ро-

звиток місцевої інфраструктури; надання житлово–комунальних послуг, пасажирських перевезень, розвиток культури та фізичної культури, тощо [8].

Основне завдання децентралізації – стати основою розвитку громадянського суспільства. Предметом особливої турботи органів місцевого самоврядування в Білорусі є проблема соціального захисту малозабезпечених категорій населення, а також питання, пов'язані з вихованням і навчанням дітей і підлітків.

Провівши порівняння рівня заробітної плати науково–педагогічних працівників України та Білорусі, побачили суттєве відставання в рівні доходів даної категорії працівників України. Так, посадовий оклад доктора наук, професора визначається становить 3100 грн., у доларовому еквіваленті; на 01. 01. 2010 року він становив близько 400 доларів США (курс 1 дол. = 8 грн.), а станом на 01. 07. 2015 року (курс 1 дол. = 23 грн.) – 134 долари США [9].

Таблиця 2 – Порівняння рівню заробітної плати науково–педагогічних працівників України та Білорусі, дол. США

Країна	2005 р.	2010 р.	2014 р.	2015 р.
Україна	580	400	193	134
Білорусь	820	840	900	920

Встановлено, що у Республіці Білорусь обсяг видатків на житлово–комунальне господарство складає приблизно 2,3% і суттєво не змінювався впродовж останніх десяти років, в той час як в Україні обсяг видатків на ЖКГ складає менше 1% від ВВП країни. Тому й не дивно, що ЖКГ України на сьогодні знаходиться у кризовому стані.

Створення принципово нової системи виконавчої влади та системи місцевого самоврядування стоїть на одному з перших місць в Республіці Білорусь. Проте, децентралізація в тому вигляді, в якому вона була зроблена в деяких європейських країнах з перехідною економікою не є прийнятною для Білорусі, де норми діючого законодавства прямо вказують на ієрархічність структури влади та її централізацію, віднесення органів місцевого самоврядування до державного управління що пояснює відсутність ратифікації Європейської Хартії місцевого самоврядування. [9, с. 374].

Реформа місцевого самоврядування передбачає об'єднання (укрупнення) територіальних громад для отримання нових повноваження та суттєвих ресурсів. За рахунок переданих фінансових можливостей формується платоспроможність територіальних громад. Ефективне планування й управління бюджетними доходами дасть змогу перетворити територіальні громади з дотаційних на суб'єкти, які зможуть самостійно забезпечити суспільний добробут своїх мешканців. Спроможна територіальна громада — територіальні громади сіл (селищ, міст), які в результаті добровільного об'єднання здатні самостійно або через відповідні органи місцевого самоврядування забезпечити належний рівень надання послуг, зокрема у сфері освіти, культури, охорони здоров'я, соціального захисту, житлово–комунального господарства, з урахуванням кадрових ресурсів, фінансового забезпечення та розвитку інфраструктури відповідної адміністративно–територіальної одиниці. Недосконалість моделі формування міжбюджетних відносин є причиною того, що соціальна сфера не отримує важливих децентралізованих імпульсів гармонізації розвитку.

2.2 Особливості формування бюджетних ресурсів регіонів України

Одним з основних критеріїв ефективності соціально – економічного розвитку регіону виступає величина та склад регіональних фінансових ресурсів. Фінанси регіону сприяють розвитку виробництва, зростанню зайнятості, залученню інвестицій у всі галузі та сфери регіонального господарства. Виступаючи інструментом державної соціальної політики, регіональні фінанси забезпечують через місцеві бюджети фінансування витрат на освіту, охорону здоров'я, житлово-комунальне господарство, соціальну підтримку населення, створюють загальні сприятливі умови життя. Саме тому вагоме місце в системі дослідження сталого економічного розвитку регіону займає об'єктивна оцінка його бюджетних ресурсів.

Питання формування та удосконалення теоретичних основ побудови місцевих бюджетів, проблематика їх функціонування висвітлювалися в наукових працях вітчизняних вчених І. Алексєєва, О. Барановського, О. Василика, З. Варналія, А. Гальчинського, В. Геєця, М. Єрмошенка, М.Карліна, М.Козоріз, В.Копилова, Л.Лазебника, І.Луїної, С. Мочерного, В. Опаріна, Л. Тарангул, С. Писаренко, І. Сторонянської, В.Федосова, Ф.Ярошенка та багатьох інших. Дослідженням особливостей розвитку бюджетів місцевого самоврядування займалися й зарубіжні вчені Р. Агранофф, С. Бейл, Ш. Бланкарт, Е.Дж. Блейклі, А. Вагнер, Р. Гнейст, Р. Майсгрейв, У. Оутс, Дж. Сейнер, Г. Райт, П. Рассел, К. Рау, Ч. Тібо, К. Фостер, Л. Штейн та інші. Проте, незважаючи на широке коло робіт, присвячених даній проблематиці, єдиної методологічної бази з оцінки місцевих фінансів на сьогодні не існує. Залишаються дискусійними і питання щодо визначення напрямків вдосконалення формування доходів місцевих бюджетів

Метою статті є узагальнення теоретичних підходів щодо сутності бюджетних ресурсів та бюджетного потенціалу, визначення місця бюджетних ресурсів в структурі регіональних фінансів, аналіз тенденцій та проблем, що склалися у формуванні та використанні місцевих бюджетів в регіонах та визначення напрямків вдосконалення процесів формування бюджетних ресурсів в Україні.

Ефективний соціально-економічний розвиток регіонів в ринкових умовах потребує належного фінансового забезпечення. На практиці визначити величину фінансових ресурсів досить складно, як на рівні країни, так і на рівні регіону, оскільки немає досить чіткого визначення самого поняття «регіональні фінанси». Сам термін «ресурси» (фр. *ressources*) у перекладі означає або ж засоби, способи, або ж запаси. За тлумаченнями, що надані у словнику С.І. Ожегова, ресурси – це запаси або джерела чогось, до яких звертаються у необхідному випадку [16]. Щодо фінансових ресурсів – то вони виступають в якості матеріальних носіїв фінансових відносин, тобто являють собою конкретні фонди грошових коштів, що знаходяться в розпорядженні держави, окремих регіонів, а також підприємств та організацій.

Поняття «бюджетного потенціалу» за своїм змістом є більш ємним ніж «бюджетні ресурси». У вузькому розумінні, на нашу думку, бюджетний потенціал може бути ототожнено з бюджетними ресурсами регіону. У широкому розумінні бюджетний потенціал регіону – це органічна єдність наявних в регіоні бюджетних ресурсів та можливостей їх додаткового залучення. Для виявлення особливостей формування бюджетних ресурсів в Україні, проведемо аналіз динаміки обсягу і структури доходів місцевих бюджетів та визначимо фактори, що їх зумовили (табл. 3).

Таблиця 3 – Структура доходів місцевих бюджетів України в 2010–2015 роках, % *

Доходи місцевих бюджетів	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Податкові надходження	42,7	40,3	38,1	41,3	37,7	33,4
Неподаткові надходження	5,6	5,9	5,6	5,5	5,3	6,8
Доходи від операцій з капіталом	1,6	1,0	0,8	0,6	0,5	0,5
Цільові фонди	1,0	0,5	0,3	0,2	0,2	0,2
Офіційні трансферти	49,1	52,3	55,2	52,4	56,4	59,1
Разом	100	100	100	100	100	100
Всього доходи місцевих бюджетів, млрд. грн..	158,3	181,3	225,3	221,0	231,7	294,4
Частка у доходах зведеного бюджету (без урахування міжбюджетних трансфертів), %	25,6	21,7	22,6	23,8	22,2	18,5

*складено за даними Міністерства фінансів України

Дані таблиці свідчать, що протягом досліджуваних років в Україні спостерігається збільшення доходів місцевих бюджетів, що безумовно, є позитивним. Разом з тим прослідковується тенденція до зменшення питомої ваги доходів місцевих бюджетів у зведеному бюджеті України (без урахування міжбюджетних трансфертів) з 25,6 % до 18,5%. Це, як раз і обумовлено тим, що збільшується обсяг офіційних трансфертів, переданих з Державного бюджету на користь місцевих бюджетів. Так, за підсумками 2015 року частка міжбюджетних трансфертів у структурі доходів місцевих бюджетів сягнула найбільшого значення за останні роки і становила 59,1 %, тобто місцеві бюджети залежали від Державного бюджету більше ніж наполовину. Зазначимо, що в 2015 році з місцевих бюджетів до Державного бюджету надійшло в 58 разів менше коштів, а саме 3,1 млрд. грн. міжбюджетних трансфертів. Таким чином, можна говорити про стабільно високу залежність місцевих бюджетів України від міжбюджетних трансфертів з Державного бюджету.

Слід зазначити, що існує нерівномірність формування бюджетних ресурсів між регіонами України, що, в основному, еквівалентно рівню промислового виробництва в цих регіонах. Так, найбільший обсяг доходів зведених місцевих бюджетів без врахування міжбюджетних трансфертів за підсумками 2014 р. мали м. Київ (близько 15 млрд. грн.) та такі промислові області як Дніпропетровська, Донецька (близько 10 млрд. грн.) та Харківська (понад 5 млрд. грн.). Найбільш фінансово слабкими були зведені бюджети Тернопільської, Кіровоградської та Чернівецької областей.

Рівненська область, яка є типовою представницею областей Західного Полісся, займає 14 місце серед областей України за величиною доходів зведеного бюджету, поступившись на 0,1 млрд. грн. Житомирській області та випередивши на 0,7 млрд. грн. Волинську область. Тенденції та закономірності у формуванні бюджетних ресурсів, що склалися в Україні, характерні і для Рівненської області. (табл.4).

Таблиця 4 – Структура доходів бюджету Рівненської області згідно бюджетної класифікації, млн. грн.*

Показники	Роки					
	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Доходи, всього	4522,12	5110,35	6078,64	6507,08	7121,22	8893,3
– податкові надходження	1111,32	1222,99	1453,24	1542,52	1619,35	1813,75
– неподаткові надходження	119	135,6	264,4	228	234,73	362
– доходи від операцій з капіталом	23,26	25,31	21,3	18,65	22,25	32,66
– цільові фонди	5,4	0	1,5	0,03	0,05	0,04
Разом доходів	1258,98	1383,9	1740,44	1789,2	1876,38	2208,44
Офіційні трансферти з державного бюджету	2938	3384,32	4136,27	4475,07	5001,21	6369,5
Інші трансферти	263,89	187,65	201,94	242,77	243,63	315,4
Частка трансфертів в доходах бюджету, %	70,8	70,0	71,4	72,5	73,7	75,17

* Складено за даними Державної казначейської служби України в Рівненській області

На перший погляд, в Рівненській області спостерігається позитивна тенденція до зростання доходів зведеного бюджету, які за аналізований період збільшилися в 1,97 рази. Але викликає занепокоєння, що це збільшення відбувалось не за рахунок власних доходів, а передусім, за рахунок зростання офіційних трансфертів: з 2938 млн. грн. – в 2010 році до 6369,5 млн.грн. – в 2015 році. Очевидно, що в структурі доходів бюджету області саме трансфертам належить провідна роль: протягом всіх років частка їх була стабільно високою – більше 70%, а в 2015 році частка міжбюджетних трансфертів взагалі становила 75 %, що є найвищим показником за весь досліджуваний період. Як і раніше, фінансові ресурси нагромаджуються в Державному бюджеті як загальнодержавні податки і обов’язкові платежі, господарем яких є Верховна Рада, що розподіляє ці кошти між всіма ланками бюджетної системи у вигляді трансфертів. А теоретично самостійні, місцеві бюджети залежать від загальнодержавних доходів та дотацій і субвенцій, які будуть передані їм у наступному році.

В той же час, значна частина доходів, що формуються в області, передається до Державного бюджету. Аналіз державних доходів, сформованих в Рівненській області, представлено в таблиці 5.

Таблиця 5– Аналіз централізованих державних доходів, сформованих в Рівненській області, млн. грн.*

Показники	Роки					
	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Сформовано в області доходів, всього	2891,16	5122,34	5493,07	5715,96	7000,72	7320,39
Передано до Державного бюджету	1570,93	3583,95	3752,63	3926,73	5124,33	5111,95
Частка доходів, переданих до Державного бюджету, %	54,3	70,0	68,3	68,7	73,2	69,8
Доходи місцевих бюджетів (без врахування трансфертів)	1320,23	1538,38	1740,44	1789,23	1876,39	2208,44
Частка доходів, переданих до місцевих бюджетів, %	45,7	30,0	31,7	31,3	26,8	30,2

*За даними Державного казначейства України у Рівненській області

Наведені дані свідчать, що за період 2010 – 2015 років сума сформованих в області бюджетних ресурсів збільшилась в 2,5 рази: з 2,9 млрд грн. до 7,3 млрд. грн. Відповідно, збільшилась і величина доходів місцевих бюджетів та частка коштів, переданих до Державного бюджету. Проте темпи росту цих показників мають різні значення: так, величина коштів, переданих до Державного бюджету за аналізований період збільшилась в 3,3 рази, в той час, як доходи місцевих бюджетів зросли лише на 67 %. Це і призвело до ситуації, коли в структурі фінансових ресурсів, сформованих в Рівненській області, основне місце займають кошти, що передаються до Державного бюджету: якщо в 2010 році частка доходів Державного бюджету становила 54,3 % від сформованих, то в 2015 році – вже 69 %. Натомість частка доходів, що залишаються в області, зменшилась з 45,7% в 2010 році до 30,2 % – в 2015 році. У той же час, значна частина доходів, які формують місцеві бюджети України, в т.ч. і Рівненської області передаються із Державного бюджету у вигляді дотацій та субвенцій.

Проведений аналіз ще раз підтверджує обґрунтованість висновків про необхідність вдосконалення міжбюджетних відносин в Україні, оскільки величезна частина державних коштів курсує в прямому та зворотному напрямках між державним та місцевими бюджетами. При цьому зростають витрати, пов'язані з необхідністю обліку коштів та послаблюється контроль за їх збереженням, а також зростають втрати часу в очікуванні цих надходжень.

Видаткова частина місцевих бюджетів представлена переважно делегованими повноваженнями, виконання яких регламентується різноманітними нормами місцевих бюджетних витрат, які встановлюються централізовано. Держава дозволяє місцевим бюджетам розпоряджатися коштами на соціальне забезпечення, освіту, охорону здоров'я, на які припадає близько 75 % видатків місцевих громад. Проте по цим видаткам місцева влада не визначає ні принципів їх формування, ні механізму розподілу, ні самого обсягу витрат, а тому їх ефективність вкрай низька. Фактично на рівні регіонів відбувається кур'єрська доставка коштів від Кабінету Міністрів до отримувачів. Тому, по-перше, необхідно законодавчо ро-

зв'язати проблему делегування повноважень виконавчої влади місцевому самоврядуванню, посилити державно–правову відповідальність органів і посадових осіб за виконання власних або делегованих повноважень. По–друге, система не повинна ігнорувати такі економічні критерії надання суспільних благ як субсидіарність, територіальна еквівалентність та економія на масштабах. По–третє, потрібно законодавчо закріпити механізм розрахунку фінансових ресурсів, необхідних для виконання делегованих повноважень, уникати ручного регулювання в залежності від поглядів правлячих політичних сил.

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що завдяки реалізації реформи міжбюджетних відносин в Україні відбулися певні позитивні зрушення. Разом з тим, питання збільшення доходів місцевих бюджетів та розширення власних джерел їх наповнення і надалі залишаються актуальними.

2.3 Реформування міжбюджетних відносин в умовах бюджетної децентралізації в Україні

Фінансові ресурси у будь–якій державі є нерівномірно розподіленими як між державним бюджетом та бюджетами територіальних одиниць відповідних рівнів, так і між бюджетами одного рівня. Однак, як свідчить досвід розвинутих країн світу, вивести формулу ідеального розподілу ресурсів між бюджетами неможливо. Це і зумовлює використання міжбюджетних трансфертів як механізму «міжбюджетної допомоги».

Концептуальні підходи до формування системи міжбюджетних відносин та розподілу трансфертів досліджували такі вітчизняні учені–фінансисти, як В. Андрущенко, В. Базилевич, О. Барановський, В. Бодрова, С. Буковинський, О. Василик, Д. Ванькович, О. Ватаманюк, І. Волохова, А. Даниленко, В. Дем'янишин, М. Карлін, В. Кравченко, М. Крупка, І. Литвинчук, Л. Лисяк, І. Луніна, І. Лютий, В. Опарін, К. Павлюк, О. Романенко, В. Швець, О. Шевчук, С. Юрій та інші. Розвитку систем міжбюджетних відносин різних країн присвятили свої праці й зарубіжні вчені, зокрема: Е. Аткинсон, М. Афанасьєв, О. Богачов, Р. Берд, Дж. Б'юкенен, А. Вагнер, А. Іларіонов, Дж. Галбрейт, Т. Горварт, С. Лушин, В. Родіонова, П. Самуельсон, Ж. Сісмонді, А. Сміт, М. Сперанський, Дж. Стігліц, Ф. Фрідмен, Дж. Хікс, В. Христенко, Й. Шумпетер, Ф. Юсті. Водночас недостатню увагу приділено розробці теоретичних положень та формуванню практичних рекомендацій щодо розподілу повноважень між рівнями влади та управління, дилемі забезпечення органів місцевого самоврядування бюджетними ресурсами, у тому числі шляхом впровадження оптимальної моделі фінансового вирівнювання.

Метою роботи є аналіз міжбюджетних трансфертів в умовах бюджетної децентралізації в Україні та обґрунтування напрямів забезпечення їх ефективності на етапі сучасних суспільних трансформацій. Для досягнення зазначеної мети необхідно вирішити такі завдання: визначити економічний зміст та види міжбюджетних трансфертів; проаналізувати процеси бюджетної децентралізації в Україні; здійснити оцінку та визначити напрямки вдосконалення процесів реформування міжбюджетних відносин в Україні.

Згідно Бюджетного кодексу України (далі – БК України), міжбюджетні відносини – відносини між державою, Автономною Республікою Крим та територіальними громадами щодо забезпечення відповідних бюджетів фінансовими ресурсами, необхідними для виконання функцій, передбачених Конституцією України та законами України [10]. Слід відмітити, що згідно з фінансовою

політикою держави, що відповідає у значній мірі і державному устрою визначають дві основні моделі міжбюджетних відносин. До них відносять централізовану та децентралізовану моделі. У даному контексті слід зазначити, що частка міжбюджетних трансфертів в Україні у структурі доходів місцевих бюджетів зростала від 49,5% у 2010 р. до 63,9 % у 2015 р. (табл. 6), що свідчить про посилення бюджетної централізації. Тому на даний час в Україні тенденція зростання залежності місцевих бюджетів від трансфертних ресурсів, що надаються їм з державного бюджету суперечить принципам бюджетної децентралізації [22, с.32].

Таблиця 6– Частка трансфертів у структурі доходів місцевих бюджетів в Україні*

Показники	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Офіційні трансферти, в т.ч.:	49,5	52,3	55,2	52,4	56,4	63,9
Дотації	27,7	26,5	26,9	27,7	27,8	2,6
Субвенції	21,0	25,8	28,3	24,7	28,6	61,4

*Джерело: за даними Державної казначейської служби України

Розглянемо співвідношення міжбюджетних трансфертів до доходів місцевих бюджетів у різних країнах світу. У цілому міжбюджетні трансферти становлять досить вагомий частку доходів місцевих бюджетів розглянутих країн (табл. 7).

Таблиця 7 – Співвідношення різних видів міжбюджетних трансфертів [23] (% до доходів місцевих бюджетів)

Назва країни	Усього міжбюджетних трансфертів	У тому числі	
		Дотації	Субвенції
Німеччина	49,7	32,4	17,3
Росія	20,1	2,4	17,7
Франція	23,0	15,3	7,7
Швеція	37,0	26,0	11,0
Польща	29,2	11,9	17,3
Латвія	61,7	9,2	52,5
Білорусія	25,4	19,6	5,8

З вищенаведеної таблиці, можна відмітити, що у країнах зі стабільною економікою та розвинутими традиціями самоврядування саме бюджетні дотації відіграють головну роль (Німеччина, Франція, Швеція), тоді як у країнах, що трансформуються, ці трансферти є нижчими (Польща, Латвія, Росія), а субвенції відповідно більші.

У Республіці Білорусь частка міжбюджетних трансфертів у структурі консолідованого бюджету становить близько 25 % і є незмінною протягом останніх років. Це значення є меншим у 2,5 рази ніж в Україні. Зазначимо, що бюджетна система у Республіці Білорусь характеризуються незначними розмірами місцевих бюджетів для самостійного виконання мінімального обсягу соціальних послуг місцевого призначення; слабкою фінансовою та адміністративною автономією місцевих органів базового та первинного рівнів; обмеженням самостійності нижніх ланок влади в питаннях встановлення податкових ставок і податкових баз; підвищеною відповідальністю центральних органів влади за стан місцевих фінансів.

Саме тому вищезазначені тенденції стримують впровадження ефективної системи міжбюджетних відносин у Республіці Білорусь на умовах децентралізації. Також, відмітимо, що згідно Бюджетного кодексу Республіки Білорусь (ст. 75–3), в разі перевищення прогнозного обсягу доходів нижчестоящего бюджету над прогнозними об'ємом його витрат міжбюджетний трансферт з бюджету нижчого рівня до бюджету вищого рівня передається у повному обсязі [18]. Це суттєво не зацікавляє місцевих органів влади у збільшенні власних доходів, відповідно і підприємницький сектор та населення не мають даного зацікавлення.

У даному контексті, відмітимо, що порівняно нижча частка міжбюджетних трансфертів у структурі місцевих бюджетів (досвід Білорусії) не завжди свідчить про самостійність цих бюджетів та нижчий рівень децентралізації. Взагалі про оптимальне співвідношення між розмірами та формами міжбюджетних трансфертів навряд чи можна говорити. Про оптимізацію може йтися лише в окремій країні, хоча тенденція до глобалізації міжбюджетних трансфертів у світі існує. Слід зазначити, що у багатьох країнах бюджетні дотації застосовуються як інструмент фінансового вирівнювання, хоча останнє може здійснюватися і безпосередньо між місцевими бюджетами.

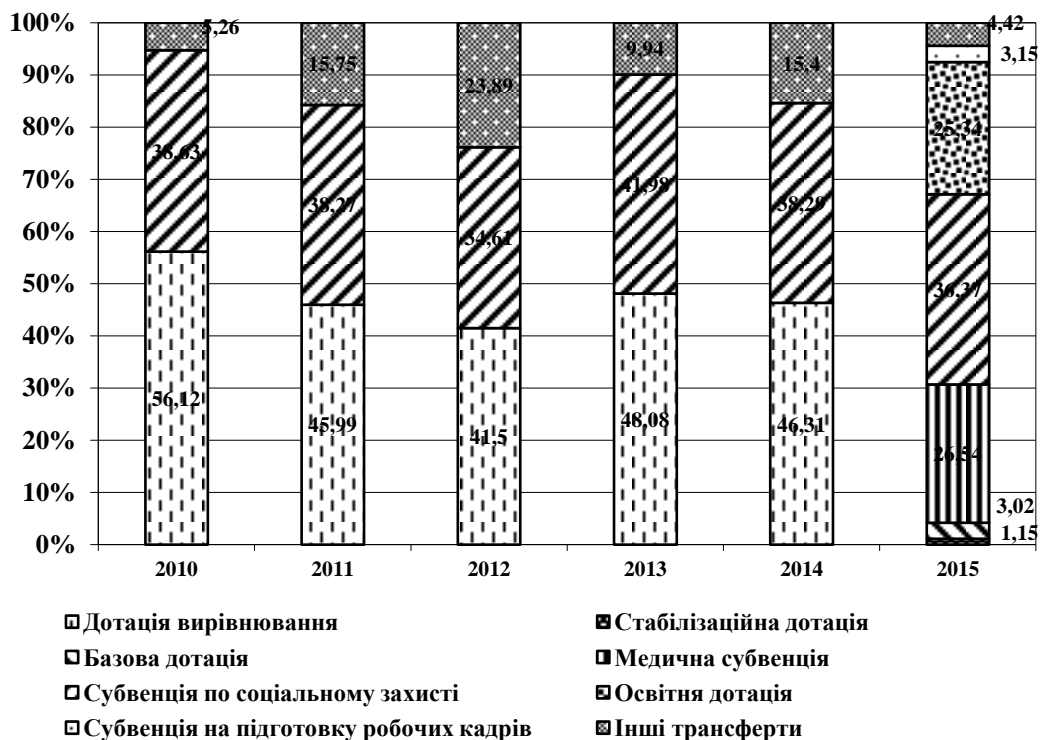
За результатами проведеного дослідження щодо визначення ролі трансфертів у доходах місцевих бюджетів України, можна констатувати значну залежність бюджетів територіальних громад від перерозподілу бюджетних коштів на загальнодержавному рівні, які у свою чергу залежать від ступеня виконання планових показників надходжень до бюджету. Це пояснюється тим, що Україна перебуває на перехідній стадії від централізації до децентралізації, коли органи місцевого самоврядування здійснюють фінансування і несуть відповідальність за надання певних державних послуг, як правило, це стосується задоволення соціальних потреб. Так, з 2015 р. в Україні запроваджено нову систему міжбюджетних відносин, які регламентовані Законом України від 28 грудня 2014 р. «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо реформи міжбюджетних відносин» №79–VIII. Прерогативою нової системи міжбюджетних відносин є вдосконалений механізм горизонтального вирівнювання податкоспроможності території, складовими якого є базова та реверсна дотації, а також освітня субвенція, субвенція на підготовку робітничих кадрів, медична субвенція, субвенція на забезпечення медичних заходів окремих державних програм та комплексних заходів програмного характеру. Отже, слід відмітити, що дана система вирівнювання здійснюється за двома податками: податком на прибуток підприємств приватного сектору економіки та податком на доходи фізичних осіб. Решта платежів залишаються в повному обсязі у розпорядженні місцевих органів влади. Відмітимо, що така система є більш прогресивною ніж система балансування та має на меті сприяти зацікавленості місцевих органів влади до залучення додаткових надходжень та розширення наявної бази оподаткування. Адже, за нової моделі 50% суми перевищення зараховується до державного бюджету, а не 100% як було раніше.

Зважаючи на останнє, поруч із дотаціями, куди важливішу вагу у структурі міжбюджетних трансфертів на сьогодні мають субвенції. Основна частина субвенцій спрямовані на фінансування надання бюджетних послуг у соціальній сфері – програми соціального захисту, освіта, медицина. Цей процес здійснюється за рахунок коштів як і державного бюджету, так і через місцеві бюджети. Тенденції щодо зростання фінансування соціальних потреб за рахунок коштів місцевих органів влади є загальносвітовим явищем.

Також, слід зазначити, що у більшості ж країн ЄС така частка є значно вищою, і в середньому складає 75 %. Тобто в Україні переважну частину

міжбюджетних трансфертів становлять ті, які мають цільове призначення (субвенції), і їхні кошти органи місцевого самоврядування просто технічно перераховують кінцевим одержувачам і не можуть перерозподіляти на власний самоврядний розсуд.

Отже, євроінтеграційні процеси, які наразі впроваджуються у бюджетну систему України сприятимуть підвищенню самостійності місцевих органів влади щодо формування та розподілу фінансових ресурсів бюджету, а також стимулюванню наповненості їх власними джерелами. Це в свою чергу дозволить впроваджувати ефективну політику на місцевому рівні щодо забезпечення належного соціального забезпечення населення та впровадження пріоритетних програм регіонального розвитку.

Рисунок 2 – Структура міжбюджетних трансфертів, що передаються з державного бюджету України до місцевих бюджетів, % [10]

На даний час система міжбюджетних відносин України, що почала формуватися з набуттям її незалежності, є надзвичайно централізованою, негнучкою і не сприяє соціально-економічному розвитку як окремих територій, так і держави в цілому. Аналіз європейського досвіду побудови моделі міжбюджетних відносин доводить, що створення ефективно функціонуючої бюджетної системи в Україні можливе через бюджетну децентралізацію, яка має базуватися на першочерговому посиленні локального рівня. Ключовими питаннями, на яких слід зосередити увагу – чітке розмежування як повноважень між центральними та місцевими органами влади, так і фінансових ресурсів на їх виконання та створення умов для самофінансування суб'єктів місцевого управління.

Також нагальним завданням для України сьогодні є стимулювання місцевого самоврядування в пошуку додаткових резервів і залученні альтернативних джерел надходжень до своїх бюджетів. В цьому контексті для України при нагоді стає зарубіжний досвід отримання місцевими органами влади додаткових фінан-

сових ресурсів у сферах водопостачання та каналізації, переробки сміття домогосподарств тощо. Подолати низку проблем у фінансовому забезпеченні територіальних громад також допоможе зняття необґрунтованих обмежень стосовно доступу до позикових капіталів.

Отже, нова система міжбюджетних трансфертів, яка була запроваджена в Україні з 2015 року є більш прогресивною ніж попередня. Проте, крім переваг вона має певну кількість недоліків. Для подальшої бюджетної децентралізації в сучасних умовах реформування міжбюджетних відносин в Україні необхідно розширити права місцевих органів влади, зміцнити їх бюджетну самостійність, чіткіше розподілити повноваження. Саме тому, виходячи з вищенаведеного дослідження слід відмітити, що основним напрямком реформ має стати зменшення залежності органів місцевого самоврядування від міжбюджетних трансфертів та сприяння розширенню власних надходжень до місцевих бюджетів.

2.4 Державний фінансовий контроль в Україні: стан, проблеми та перспективи

Державний фінансовий контроль є однією з найважливіших функцій управління державними фінансовими ресурсами. На практиці фінансовий контроль існує не як єдина система, а у вигляді вирішення окремих проблем, виконання певних завдань, покладених на ці установи. За таких умов відбуваються дублювання, неузгодженість функцій контролюючих установ, що в свою чергу позначається на результативності фінансового контролю, та державного управління у цілому. Для розуміння вирішення цієї проблеми слід проаналізувати процес становлення державного фінансового контролю.

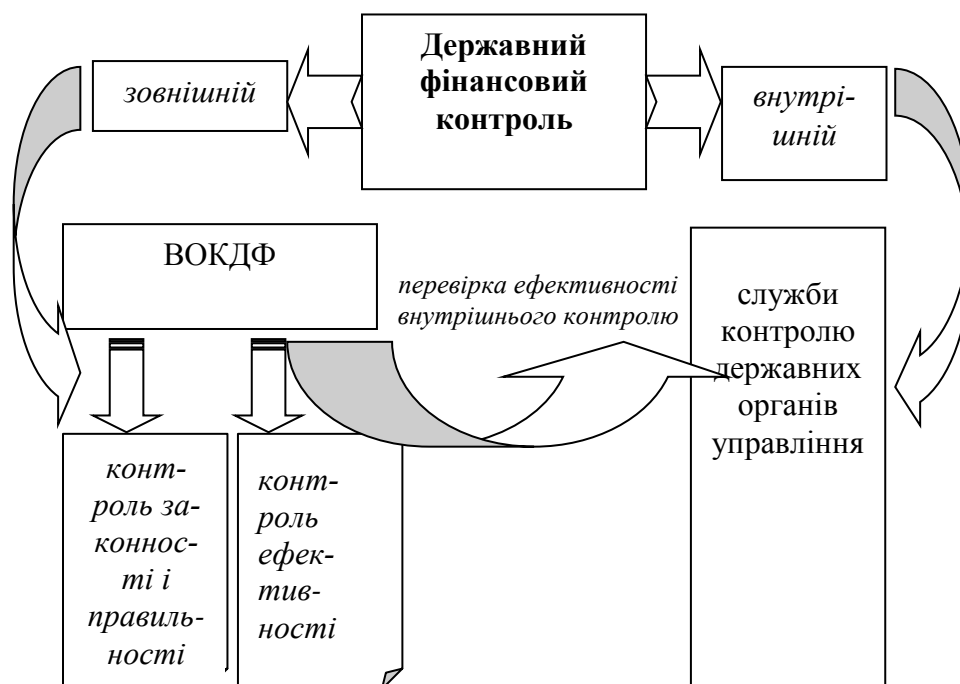
У науковій літературі активно обговорюються проблеми розвитку державного фінансового контролю. Теорія і практика фінансового контролю досліджується у роботах М.Базася, М.Білухи, Ф.Бутинця, Н.Вітвицької, П.Германчука, М.Голованя, В.Дерія, І.Дрозд, Є.Калюги, М.Кужельного, Н.Рубана, В.Симоненка, І.Стефанюка, В.Шевчук ін. Утім, недостатньо уваги приділяється питанням становлення державного фінансового контролю як системи, оптимізації його суб'єктів та розмежування їх повноважень.

Метою статті є дослідити проблеми становлення системи державного фінансового контролю в Україні та обґрунтувати пропозиції щодо їх розв'язання, враховуючи Міжнародні стандарти з контролю та кращу практику.

В Україні розвиток системи державного фінансового контролю відбувався шляхом відокремлення її складових. Контроль за справами ввізного і вивізнього мита у 1992 році було покладено на Державну митну службу. У другій половині 90-х років на базі Головної податкової інспекції України та податкових інспекцій в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві і Севастополі було утворено Державну податкову адміністрацію, та у її складі спеціального підрозділу по боротьбі з податковими правопорушеннями – податкової міліції. У 1993 році прийнято Закон «Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні» [26], який визначив мету цієї служби – здійснення державного контролю за витрачанням коштів і матеріальних цінностей, їх збереженням, станом і достовірністю бухгалтерського обліку і звітності в міністерствах, відомствах, державних комітетах, фондах, бюджетних установах, а також на підприємствах і організаціях, які отримують кошти із бюджетів і державних валютних фондів.

Пізніше у сфері державного фінансового контролю виникло ще дві інституції – Державне казначейство й Рахункова палата. Так, за умов змішаної системи касового виконання бюджету за доходами і видатками – через банківські установи і фінансові органи – постало питання оперативного управління бюджетними коштами, спрямування їх на першочергові соціально–економічні потреби, що можливо було здійснити лише через створення нової структури з налагодженим прозорим механізмом виконання державного бюджету. У 1995 році було створено Державне казначейство України, на яке покладено виконання всього комплексу завдань, пов’язаних з касовим виконанням бюджетів та управлінням бюджетними коштами.

Проте реформа системи державного контролю в Україні, що розпочалася у новому столітті, повинна була врахувати пріоритети національної внутрішньої і зовнішньої політики, а саме входження України до європейського політичного, економічного і правового простору. На початку 2015 року в Україні відбулися визначні події – підписання та ратифікація Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами–членами, з іншої сторони, що є вирішальним кроком на шляху до майбутньої євроінтеграції України. Країна отримала інструмент та дороговказ для своїх перетворень [31]. Побудова нової моделі соціально–економічного розвитку України викликала необхідність розробок концепцій секторальних економічних реформ, особливо у сфері управління державними фінансами, зокрема державного фінансового контролю. У світовій практиці існують різні підходи до організації та функціонування контролю в державному секторі економіки. У своїй діяльності міжнародна організація вищих контрольних органів (далі – INTOSAI), що діє під егідою ООН або її спеціалізованих агенцій, та кожна країна – її член, при проведенні фінансового контролю різних сфер діяльності держави керуються Лімською декларацією керівних принципів аудиту державних фінансів, що містить основні філософські та концептуальні підходи, визначає цінності демократичності та незалежності вищих органів фінансового контролю [32].

Рисунок 3 – Класифікація державного фінансового контролю
Розробка автора на основі [32]

Лімска декларація керівних принципів аудиту державних фінансів поділяє державний фінансовий контроль на зовнішній та внутрішній (рис.3).

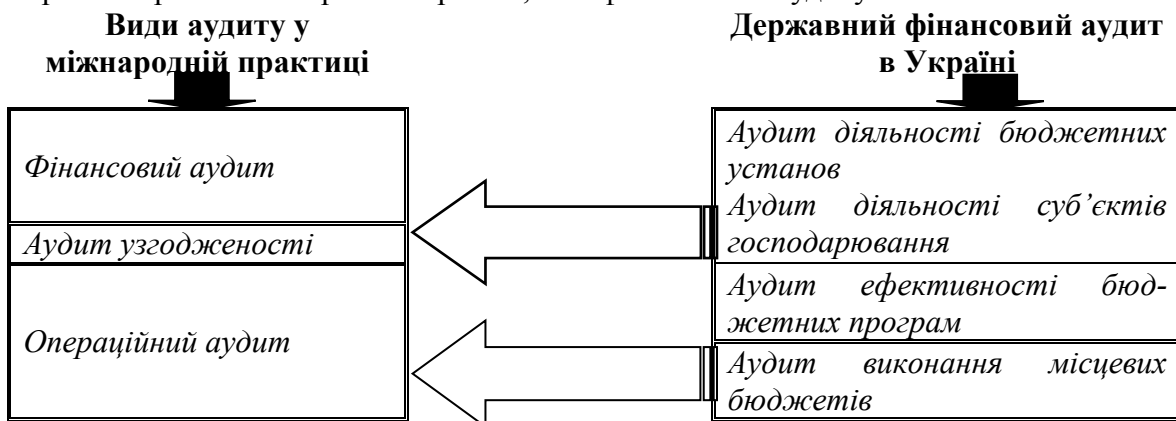
Вищі органи контролю державних фінансів є органами *зовнішнього* контролю, вони не входять до організаційної структури підконтрольних їм органів. Аналіз стандартів INTOSAI та кращої практики свідчить, що зовнішній контроль повинна здійснювати законодавча (представницька) влада і незалежний орган державного фінансового контролю спеціальної конституційної компетенції, основним призначенням якого є контролювати виконавчу владу. *Внутрішній фінансовий контроль* є урядовим контролем. У країнах Європейського Союзу найчастіше це міністерства фінансів (Німеччина, Канада, Польща, Росія, Угорщина, Японія та ін.).

Отже, в основі класифікації зовнішнього і внутрішнього державного фінансового контролю – основоположні принципи розподілу влади – на представницьку (законодавчу), виконавчу і судову. В Україні функціонує до ста органів контролю, які слабо взаємодіють між собою в організаційному, інформаційному та методичному плані. Законодавчо не визначені органи зовнішнього і внутрішнього контролю. Поняття «зовнішній» і «внутрішній» державний фінансовий контроль також не узаконені. Важливу роль у системі державного фінансового контролю виконують центральні органи виконавчої влади, які виступають органами *внутрішнього* державного контролю. Концепцією розвитку державного внутрішнього фінансового контролю було поставлено за мету реформування системи внутрішнього фінансового контролю і передбачено вирішення питань організації та функціонування державного внутрішнього фінансового контролю. Передбачалось запровадження і поширення нових форм контролю – внутрішнього аудиту і внутрішнього контролю.

Запровадження аудиту у державному секторі економіки України вважаємо стало прогресивним кроком з огляду на розвиток ринкових відносин, удосконалення управлінських функцій держави та прийняття європейських стандартів. Проте такий захід потребував реформування усієї системи державного контролю і, передусім, її законодавчого урегулювання, затвердження методик аудиту у державному секторі економіки, розробку методичних вказівок, робочих документів тощо. Наприкінці 2005 року відповідні зміни були внесені до законодавчих актів України: Господарського кодексу України, Законів України «Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні», «Про аудиторську діяльність». Відтоді Закон України «Про аудиторську діяльність» [34] вже не поширюється на аудиторську діяльність державних органів влади, уповноважених законодавством на здійснення державного фінансового контролю. Передбачено здійснювати державний фінансовий аудит: законності і правильності – щодо діяльності бюджетних установ і інших суб'єктів господарювання; ефективності – бюджетних програм і бюджетів.

Аналіз положень законодавства з аудиту дає змогу класифікувати аудит у державному секторі економіки України за видами: аудит бюджетних програм, бюджетних установ, інших суб'єктів господарювання та місцевих бюджетів. Аудит ефективності бюджетних програм, як і аудит місцевих бюджетів, є за змістом операційним аудитом, який проводиться з метою визначення ефективності бюджетних програм або бюджетів у цілому (рис.4). Утім, аудит діяльності бюджетних установ, так само як і аудит інших суб'єктів господарювання державного сектору економіки, ставить за мету не лише оцінити відповідність вимогам законодавства (узгодженість); а й виявити стан збереження активів, визначити до-

стовірність обліку і звітності, що є завданнями традиційної форми контролю контрольно-ревізійних органів – ревізії, а не фінансового аудиту.

Рисунок 4 – Порівняння аудиту у державному секторі України з міжнародною практикою

Отже, запровадження в бюджетній сфері аудиту відбувається до цього часу переважно формально, а ніж за змістом. Розробка методичних рекомендацій не гарантує перебудову системи, форм і методів органів державного контролю, яким необхідно відійти від практики традиційних перевірок і ревізій. Залишаються невизначеними для державного сектора такі важливі питання, за якими аудит відрізняється від інших форм контролю, як критерії суттєвості, оцінка ризиків і вибірок даних, доцільність вибору методики і техніки аудиту. Звичайно, кожна країна обирає спосіб і форми включення європейських стандартів до національної системи норм, з державного контролю зокрема, і підходи мають бути обґрунтованими і зваженими. Таким чином, системних змін у діяльності органу фінансового контролю не відбулось, не зважаючи і на нову з 2011 року назву та статус – Державна фінансова інспекція України.

А вже у червні 2015 року Кабінет Міністрів своєю постановою №419 скасував державний фінансовий аудит діяльності бюджетних установ. Це було зроблено з огляду на його неефективність через значні витрати робочого часу та людських ресурсів, дублювання на практиці із іншими формами державного фінансового контролю, зокрема аудитом бюджетних програм та інспектуванням (ревізією). Разом з тим наголошувалося на зростанні ролі внутрішнього аудиту бюджетних установ, спрямованого на надання керівникові об'єктивних і незалежних висновків та рекомендацій щодо ефективності функціонування внутрішнього контролю, ефективності планування і виконання бюджетних програм, якості надання послуг, правильності ведення бухгалтерського обліку та достовірності фінансової і бюджетної звітності.

Хоча статистика правопорушень у бюджетній сфері в Україні показує, що аудит не став дієвою формою державного фінансового контролю (табл.8, 9). Основна частина фінансових порушень (90%, крім 2014 року) виявлена за допомогою ревізій та зустрічних перевірок (табл.9). Основними фінансовими порушеннями у державному секторі економіки зафіксовано: недоотримання фінансових ресурсів, незаконні витрати ресурсів, нецільові витрати ресурсів та недостачі ресурсів (табл.8). Отже, спостерігаємо домінування пріоритетів законності і цільового призначення державних ресурсів замість доцільності і ефективності їх витрачання.

Таблиця 8– Структура фінансових порушень, виявлених Державною фінансовою інспекцією у 2015–2013 рр.

Показники встановлених органами ДКРС фінансових порушень	2013 рік	2014 рік	2015 рік	Відносне відхилення, %	
				2014/2013	2015/2014
Сума втрат фінансових і матеріальних ресурсів, усього, тис.грн.:	3406225	7583880	3870585	222	51
Недоотримання фінансових ресурсів	1249440	3159448	790529	253	25
Незаконні витрати ресурсів	1823165	3888087	2737245	213	70
Нецільові витрати ресурсів	122892	160538	82145	131	51
Недостачі ресурсів	210729	301571	260625	143	86

Розробка автора на основі [35]

Таблиця 9 – Результати діяльності Державної фінансової інспекції України та її територіальних органів за 2013–2015 роки

Контрольні заходи	2013 рік	2014 рік	2015 рік
1. Проведено контрольних заходів (всього), у тому числі, кількість:	6460	23802	4002
У %	100	100	100
1.1. Ревізій фінансово–господарської діяльності	6040	9804	3692
У %	93,2	41,1	92,3
1.2. Державних фінансових аудитів виконання місцевих бюджетів	164	40	18
У %	3	0,2	0,4
1.3. Державних фінансових аудитів виконання бюджетних програм	35	31	24
У %	0,1	0,1	0,6
1.4. Державних фінансових аудитів діяльності суб'єктів господарювання державного сектору економіки	122	147	97
У %	2	0,6	2,4
1.5. Перевірок державних закупівель	53	13688	101
У %	1	58	2,5
1.6. Оцінок якості внутрішнього аудиту у міністерствах, інших центральних органах виконавчої влади	46	8	8
У %	0,7	–	0,2
2. Проведено зустрічних звірок	30244	28517	16320

Розробка автора на основі [35]

В червні 2016 року урядом ухвалено розпорядження про створення Державної аудиторської служби України, яка буде виконувати функції і повноваження Державної фінансової інспекції України, що припинила свою діяльність. Реорганізація служби покликана здійснити перехід контролюючих органів від функцій

контролю до аудиту, що дозволить уникнути нецільового і неефективного використання державних коштів і майна.

Отже, на практиці реформування системи державного контролю в Україні відбувається непослідовно та несистемно, часто за формою, а не за змістом. Курс на відповідність міжнародним стандартам діяльності органів державного фінансового контролю в Україні лише задекларовано. Для створення єдиної системи державного фінансового контролю в Україні необхідно визначити новим законом «Про державний фінансовий контроль» органи *зовнішнього і внутрішнього* державного фінансового контролю, організаційну структуру контролю у цілому; встановити об'єкти, предмет, види державного фінансового контролю, сфери діяльності його органів. Це дозволить уникнути дублювання завдань, повноважень і сфери діяльності зовнішніх і внутрішніх органів фінансового контролю, яке залишається до цього часу у вітчизняній системі державного фінансового контролю. У сфері внутрішнього державного контролю концептуальним завданням залишається запровадження державного аудиту, який спрямувати на виявлення неефективного витрачання державних ресурсів, а також перевірку ефективності діяльності суб'єктів державного сектору.

2.5 Economic and financial aspects of the introduction of regional innovations of Ukraine in comparison with Belarus

In modern, competitive economies, knowledge-based innovations are the foundation for economic development. Sustainable growth and improved living standards can only be obtained due to increasing of productivity and introducing new and better products and services that compete successfully in the global market. This is especially actually in the environmental field as industry due to their lack of technical equipment make large emissions of harmful substances into the environment. The importance of innovation is recognized in many legal and policy documents, including at the highest level. The effective coordination is one of the main challenges in innovation governance. Despite the progress made by administrative reforms, the responsibilities of key actors are not yet clearly defined. Allocated resources are often not in line with the mandates received. Innovation related activities are distributed across different public organizations but there is not a single coordinating body. While there is vertical coordination (from agencies to ministries and to the government), horizontal coordination mechanisms are weak or missing [36].

In this work the main aspects of innovation activity has been done on the example of Rivne region. The scientific and practical interest has the study of the quality of personnel engaged in innovation. The basic data are given in Table 10.

Table 10 – The Scientific Personnel of Scientific Organizations¹⁻³

№	Indicator	Years							Absolute deviation (+, -)	Relative deviation, %
		1995	2000	2005	2010	2013	2014	2015		
1	Quantity of personnel of scientific organizations * ¹	1195	693	638	312	257	234	190	-1005	15,9
2	Quantity of personnel who maintain scientific and scientific-technical services	745	508	332	207	203	172	147	-598	19,7
3	Including those who have a degree doctor of sciences	1	4	1	2	5	5	*3	2	300
4.	candidate of sciences	27	24	14	19	24	27	*3	-24	11,1
5.	Quantity of personnel who maintain scientific work pluralistically * ²	317	856	1385	1594	1556	1368	709	392	223,7
6.	Including those who have a degree doctor of sciences	21	32	50	99	128	107	59	38	280,9
7.	candidate of sciences	170	516	537	728	833	739	393	223	231

¹ Since 2010 organizations which maintain only scientific-technical services, don't form reports.

² Since 2010 including all the scientific-pedagogical employees of the academies.

³ Here the data is not published to secure the execution of the Law of Ukraine 'About state statistics' about the confidentiality of data.

Source: calculated by [37]

As the result, the quantity of personnel of scientific organizations has decreased nearly tenfold compared with the data of 2015. In return, the quantity of personnel who maintain scientific work pluralistically has increased twice (from 314 persons in 1995 to 709 in 2015 year). The same doubled the number of candidates of sciences for the entire period from 1995 to 2015 (from 170 to 393) in Rivne region.

The data of the extent of scientific and technical work represents the table 11.

Table 11 – The extent of scientific and technical work, executed by the organizations (enterprises) their selves, by their kinds

Indicator	In all	Including				Absolute deviation 2015 to 1995 (+, –)	Relative deviation 2015 to 1995, %
		Substantial investigations	Applied investigations	Scientific – technical working out	Scientific – technical services		
1995	1,7	0,3	0,4	0,9	0,1	9,5	658,8
2000	5,0	0,3	2,1	1,7	0,9		
2005	9,4	1,1	3,0	3,9	1,4		
2010	11,8	1,7	6,3	2,3	1,5		
2011	12,4	1,7	6,6	2,4	1,7		
2012	14,9	1,9	7,3	3,4	2,3		
2013	14,3	1,8	7,7	2,6	2,2		
2014	11,7	2,0	7,1	0,8	1,8		
2015	11,2	3,0	4,6	1,7	1,9		

Source: calculated by [37].

How to show all the data in Table 11, the extent of scientific and technical work, executed by the enterprises by their kinds, – absolute deviation from 1995 to 2015 has increased by 9,5 positions, also relative deviation 2015 to 1995 is nearly 659 %. This indicates that the total volume of scientific development for the entire study period increased by six and a half times. The distribution of the extent of financing of scientific and technical work, by the financial sources has been given on the table 12.

Table 12 – Distribution of the extent of financing of scientific and technical work, by financial sources (in actual prices, mln hrn)

Indicator	Years							Absolute deviation (+, –)	Relative deviation, %
	1995	2000	2005	2010	2013	2014	2015		
In all	2,2	5,1	10,2	12,3	14,4	12,3	11,2	9,0	509,1
At the expense of state budget	0,5	1,3	4,1	7,5	9,1	8,4	7,1	6,6	1420
Proper means	0,3	0,4	2,0	1,9	1,1	1,2	1,6	1,3	533,3
Customer funds of national	1,0	2,6	4,0	2,6	3,5	1,7	1,9	0,9	190
of foreign states	0,3	0,6	0,0	–	0,2	0,5	0,2	–0,1	66,7
Other sources	0,1	0,2	0,1	0,3	0,5	0,5	0,4	0,3	400

Source: calculated by [37].

According to the data table 12, funding for research from the state budget grew steadily throughout the period 1995–2015. Clearly, this was mainly due to inflation in the country. So, overall funding for innovation has increased five times (from 0,5 to 7,1 mln hrn). The spending on innovations from the state budget increased in fourteen times. However, foreign investors have reduced funding. It is in 2015 only 66% of the 1995 level. This trend is because of an undeclared war in Ukraine, financial risks, the instability of the monetary system, the growth of the US dollar and other dangers.

Table 13 – The costs of organizations for execution of scientific and technical work by own strength, by their kinds (in factual prices, mln hrn)¹

Indicator	In all	including				Absolute deviation (+, –)	Relative deviation, %
		Substantial investigations	Applied investigations	Scientific – technical working out	Scientific – technical services		
1995	1,6	0,3	0,4	0,8	0,1	9,6	700
2000	4,8	0,3	2,1	1,5	0,9		
2005	9,3	1,0	3,0	3,7	1,6		
2010	12,2	1,7	6,2	2,3	2,0		
2011	12,8	1,7	6,6	2,8	1,7		
2012	15,0	1,9	7,2	2,7	3,2		
2013	14,4	1,7	7,7	2,2	2,8		
2014	12,3	2,0	7,1	0,8	2,4		
2015	11,2	3,0	4,6	1,7	1,9		

¹ including expences for salary, material costs, other current expences.

Source: calculated by [37].

The costs of organizations for execution of scientific and technical work by own strength, by their kinds also have increased from the period 1995 to 2015 – in absolute terms by 9 mln hrn. it is more than seven times (table 13).

The quantity of personnel of the scientific organizations by personnel categories has been given in the table 14. As the table shows, there is a gradual decrease the number of workers in innovations – from 1995 to 2015 years. This can be explained by low salaries in research.

Table 14 – Quantity of personnel of the scientific organizations by personnel categories (people)

Indicator	1995	2000	2005	2010	2013	2014	2015	Absolute deviation (+, –)	Relative deviation, %
In all	1195	693	638	312	257	234	190	–1005	15,9
investigators	448	281	250	160	145	130	118	–330	26,3
Technical personnel	297	227	82	47	58	42	29	–268	9,8
Secondary staff	204	108	72	55	23	24	12	–192	5,9
others	246	77	234	50	31	38	31	–215	12,6

Source: calculated by [37].

As a result, the quantity persons of the scientific organizations by personnel categories has significantly reduced in several times. The volume of all types of research decreased five times. The number of technical staff has decreased from 297 to 29 people, or 10 times. Secondary staff has decreased from 204 to 12 people, or in 18 times.

The quantity of personnel–women in the scientific organizations by educational level has been shown in the table 15. Over the period from 2013 to 2015 there was a decrease in the employment of women in scientific organizations. The number of women, who have full high education decreased by 15 percent. Major trends are the following. The number of all types of development significantly decreased. The quantity of active in innovations industrial enterprises by types of economic activities has decreased by three times (to nearly 29 %). The same situation is in processing industry and food industry. Preferably, the companies recently are not interested to introduce innovations and projects because they are too expensive and have a long payback period.

Table 15 – Quantity of personnel–women in the scientific organizations by educational level (people)

Indicator	2013	2014	2015	Absolute deviation (+, –)	Relative deviation, %
In all	145	136	113	–32	77,9
Who have full high education	101	102	86	–15	85.1
Basic high, elementary high	33	23	19	–14	57,6
other	11	11	8	–3	72,7

Source: calculated by [37].

There are not enterprises that do innovations of metallurgic production, production of metallic goods except cars and hardware, production of transport modes, trailers, water supply (sewerage, waste treatment), providing of electricity, gas, steam and conditioned air, production of metallic goods except cars and hardware. The main key trends of general extent of innovations expenses in industry have been represented on the table 16. As the analytical data show, in table 17, in recent years has fallen funding of research. This is a very negative trend of general extent of innovations expenses in industry. The largest share of funding belongs to this trend, as purchasing of cars, implement, software – nearly 90 %.

The most important is the introduction of innovative products in industrial Rivne region. These enterprises emit the most harmful substances – lead, mercury, nitrogen, carbon dioxide and others. The data of implementation of new technological processes and development of the production of the new types of products in industry has been done in table 18.

Table 16 – General extent of innovations expenses in industry (in factual prices)¹

Indicator	2010	2013	2014	2015	Thousan d hrn	Percent- age to the general extent	Thousan d hrn	Percent- age to the general extent
	Thousan d hrn	Percent- age to the general extent	Thousan d hrn	Percent- age to the general extent				
In all	37879,9	100,0	11404,5	100,0	6865,9	100,0	21130,8	100,0
By direc- tions: inner scientific– investiga- tive works	2395,9	6,3	1228,4	10,8	...1	...1	220,6	1,1
Outer scientific– investigati ve works	...1	...1	–	–	...1	...1	450,0	2,1
Purchasing of cars, implement, software	29296,7	77,3	9061,6	79,5	5062,4	73,7	18402,3	87,1
Purchasing of other outer knowledge	...1	...1	140,2	1,2	–	–	538,5	2,5
other	5243,5	13,8	974,3	8,5	...1	...1	1519,4	7,2

¹ Here the data is not published to secure the execution of the Law of Ukraine ‘About state statistics’ about the confidentiality of data.

Source: calculated by [37].

Table 17 – Extent distribution of the financing of innovational activities in the industry (in factual prices)¹

Indi- cator	2010		2013		2014		2015		Absolute deviation (+, -)	Relative deviation, %
	Thousand of hm	Percentage to the general extent	Thousand of hm	Percentage to the general extent	Thousand of hm	Percentage to the general extent	Thousand of hm	Percentage to the general extent		
In all	37879,9	100,0	21130,8	100,0	11404,5	100,0	6865,9	100,0	-31014	18,1
By the expenses of state budget	...1	...1	-	-	-	-	-	-	-	-
Own costs	36036,9	95,1	13517,4	64,0	10826,5	94,9	...1	...1	-	-
Other sources	...1	...1	7613,4	36,0	578,0	5,1	...1	...1	-	-

¹ Here the data is not published to secure the execution of the Law of Ukraine ‘About state statistics’ about the confidentiality of data.

Source: calculated by [37]

Table 18 – Implementation of new technological processes and development of the production of the new types of products in industry¹

Indicator	2010	2013	2014	2015	Absolute deviation (+, -)	Relative deviation, %
New technological processes implemented	6	19	8	9	3	150
Including less wasting technologies, resources-saving and out-of-wasting	4	3	2	3	-1	75
Development of innovational products, terms,	16	18	6	7	-9	43,5
Including new types of technique	8	5	4	...1	-7	12,5

¹ Here the data is not published to secure the execution of the Law of Ukraine 'About state statistics' about the confidentiality of data.

Source: calculated by [37]

As this table shows, the new technological processes implemented with some growth – 50 % in 2015 year compared with 2010 year. Although implementation of less wasting technologies, resources-saving and out-of-wasting has been reduced to 75%, the development of innovational products, terms reduced to 75 %, the new types of technique – 12,%. We can conclude therefore that the whole industry of Rivne region has lost their positions for effective innovation. The extent of the realized innovational production in Rivne region has been presented in the table 19. So, the extent of the realized innovational production has been decreased by 11,2 thous. hrn – from 78,6 2 thous. hrn to 67324,4 thous. hrn. Now in 2015 it is 85 % of the size of the data of 1995 level.

Table 19 – Extent of the realized innovational production
(in factual prices, thous. of hrn)¹

Indicator	2010	2013	2014	2015	Absolute deviation (+, -)	Relative deviation, %
In all	78569,4	111857,9	134562,7	67324,7	-11244,7	85,7
What is new for the market	14601,6	12055,0	13254,4	... ¹	-1347,2	90,8
What is new only for industry	63967,8	99802,9	121308,3	... ¹	57340,5	189,6
From general extent put for export	20932,0	24704,5	36021,1	21787,8	855,8	104,1

¹Here the data is not published to secure the execution of the Law of Ukraine ‘About state statistics’ about the confidentiality of data.

Source: calculated by [37]

For Ukraine important positive example on innovation activity has Belarus. Belarus takes part in EU’s Eastern Partnership initiative and, within this scheme, has been an active participants in the EU Framework Programmes and, currently, in the Horizon 2020 programme. Within FP7, Belarusian researchers took part in 63 international R&D projects, and raised some € 4.22 mln of EU funding. Within H2020, as of the moment of writing, Belarusian participants were part of 20 international projects, raising some € 2.82 mn of EU funding. BelISA maintains a National Information Office on EU’s S&T&I programmes which provides technical support to prospective Belarusian in different such EU programmes and coordinates the national networking activities related to this cooperation.

Table 20 shows indicators of innovation at the firm level in recent years in Belarus. The number of industrial active organisations and their share to total industrial organisations has jumped from 2010 to 2012 but started to decline in 2013. The share of innovative firms among industrial organization showed the most impressive progress, increasing from 15.4 to 19,6 percent. On the other hand, the share of shipped innovative output showed some minor fluctuations between one and three percent above or below the average of 14,5 percent in 2010 [39].

Table 20 – Indicators of intramural innovation and industrial activities in Belarus

Indicators	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Number of innovation–active industrial organisations	324	443	437	411	383	342
Share of innovation–active organisations in total industrial organisations surveyed, %	15.4	22.7	22.8	21.7	20.9	19.6
Share of shipped innovative output in total industrial output shipped, %	14.5	14.4	17.8	17.8	13.9	13.1

Source: [70]

Innovation performance may be characterized by one output indicator: the proportion of innovative output to total sales. In the industrial sector, this figure was 14 percent in 2014, slightly less than in previous years. A large share (60 percent) of innovative output was exported and 66 per cent of this went to CIS countries [39].

Therefore, as shows the analysis in this paper, the quantity of active in innovations industrial enterprises of Rivne region by types of economic activities has decreased by three times (to nearly 29 %). The same situation is in processing industry and food industry. The whole industry of Rivne region has lost their positions for effective innovation management. This requires developing a package of new measures to stimulate innovation activity. The main of them are:

1. To combine quantitative and qualitative research methods in economics of innovations, e.g. a review of cluster development statistics complemented by a beneficiary survey, as well as beneficiary and stakeholder interviews that can be used to develop case studies, which probe into the quality of cluster interactions in innovation activity;

2. Be participative and ideally draw on the expertise of cluster practitioners, academics and policy makers. Evaluators should ensure that the opinions of the different stakeholder groups, notably business views, are captured and codified. ;

3. Reflect in a realistic budget and timeframe the complexity of an impact evaluation of cluster interventions in terms of methodological design and research economical tools in innovation activity. Best international practice suggests that funding in the earliest (pre–seed and seed) stages of innovative project should be in the form of grants or equity financing rather than repayable credit. But, as noted, the practice of innovation vouchers and grants and equity support in Belarus are still in an experimental phase. All these measures will significantly improve the environmental situation in Ukraine.

2.6 Вплив кредитування комерційних банків на стимулювання економічного зростання в Україні

Сучасні зміни, що відбуваються в фінансово–кредитній та банківській системах України обумовлюють постійний пошук механізмів ефективної реалізації грошово–кредитної політики та виведення її на належний рівень прозорості й стабільності. Стабілізація сфери грошового обігу потребує розробки напрямів для проведення якісної грошово–кредитної політики, особливо в кризовий період, що сприяло б подальшому сталому економічному розвитку країни. Виявлення особливостей функціонування кредитних систем України та Білорусії, з метою пошуку шляхів і напрямів вдосконалення банківського сектора кредитування, обґрунтовують актуальність теми дослідження.

Означеній тематиці присвячено праці українських вчених–економістів, зокрема: О. Барановського, О. Васюренка, А. Гальчинського, О. Дзюблюка, Б. Івасіва, Г. Карчевої, О. Кіреєва, В. Кротюка, В. Лисицького, І. Лютого, Б. Луціва, В. Міщенко, А. Мороза, М. Пуховкіної, В. Суторміно та ін. Розвитку грошово–кредитної системи присвятили праці й зарубіжні вчені, зокрема: О. Володько, М. Демиденко, Н. Лузгин, М. Маркусенко, Н. Мирончик, Т. Полегоско. Однак, в кризових умовах, які відбуваються наразі в Україні, питання розвитку банківського кредитування потребують глибшого дослідження.

Метою роботи є аналіз кредитно–банківської системи в Україні та обґрунтування напрямів розвитку банківського кредитування. Досягнення поставленої мети обумовило необхідність вирішення наступних завдань досліджень: визначити роль кредитно–банківської системи у розвитку національної економіки; проаналізувати вплив кредитування комерційних банків на стимулювання економічного зростання в Україні; обґрунтувати перспективи реформування кредитної політики в Україні.

На сучасному ринку грошово–кредитних ресурсів провідна роль належить кредиту. Необхідність кредиту обумовлена непорушним законом ринкової економіки – гроші повинні знаходитися в постійному обороті, здійснювати безперервний рух. У процесі кругообігу і обороту капіталу на одних підприємствах утворюються тимчасово вільні грошові кошти, які виступають як джерело кредиту, на інших – виникає потреба в них. Джерелами кредиту є тимчасово вільні грошові кошти не тільки підприємств, установ, а й фізичних осіб. Надання кредитів є найпоширенішою операцією банків. Правильна організація банківського кредитування, розробка ефективної та гнучкої системи управління кредитними операціями, належне забезпечення його оперативною та достовірною обліковою інформацією,

виступають основою фінансової стабільності й ринкової стійкості комерційних банків. З метою забезпечення організації ефективної кредитної діяльності комерційні банки розробляють власну внутрішню кредитну політику та впроваджують практичні механізми її реалізації [44, с 87]. Для аналізу інтенсивності динаміки кредитної діяльності комерційних банків розглянемо обчислені статистичні показники (табл. 21).

Таблиця 21 – Динаміка кредитів, наданих в Україні депозитними корпораціями (крім Національного Банку України) резидентам (крім депозитних корпорацій) на початок 2015 року

Роки	Кредити, млн. грн.	Абсолютний приріст, млн.грн.		Темп зростання, %		Темп приросту, %	
		Ланцюговий	Базисний	Ланцюговий	Базисний	Ланцюговий	Базисний
2008	426867	–	–	–	100	–	–
2009	734022	307155	307155	172,0	172,0	72,0	72,0
2010	723295	–10727	296428	98,5	169,4	–1,5	69,4
2011	732823	9528	305956	101,3	171,7	1,3	71,7
2012	801809	68986	374942	109,4	187,8	9,4	87,8
2013	815142	13333	388275	101,7	191,0	1,7	91,0
2014	910782	95640	483915	111,7	213,4	11,7	113,4
2015	1020667	109885	593800	112,1	239,1	12,1	139,1

Примітка: Розробка автора на основі [47].

Згідно проведеного аналізу можна стверджувати, що залишки за кредитами, наданими резидентам банками України за 2008 рік зросли на 307155 млн грн або на 72 % і навпаки знизилися за 2009 рік на 10727 млн грн або на 1,5 %, спостерігаємо зростання кредитів за 2010 рік на 9528 млн грн або на 1,3 %, за 2011 рік – на 68986 млн грн або на 9,4%, 2012 – на 13333 млн грн або на 1,7 %, 2013 – на 95640 млн грн або на 11,7 %. Залишки за кредитами на 1 січня 2015 року становили 1020667 млн грн, за рік зросли на 109885 млн грн або на 12,1 %. Динаміка кредитів, наданих резидентам, протягом 2014 року формувалася під впливом зменшення депозитної бази банків, погіршення платоспроможності позичальників та зміни курсу гривні до основних іноземних. Структуру кредитів вивчають за цільовим призначенням, формами власності, територіями, категоріями позичальників, економічним секторам, строками погашення, видами залишків заборгованості і іншими ознаками. Самостійним об'єктом у статистиці кредиту є вивчення прострочених кредитів за їх обсягом, структурою і динамікою (табл. 22).

Таблиця 22 – Структура прострочених кредитів, наданих депозитними корпораціями (крім Національного Банку України) нефінансовим корпораціям за видами валют і строками погашення на 1 січня 2015 року, млн грн.

Кредити	Обсяг	Структура, %	за строками погашення					
			до 1 року		від 1 року до 5 років		більше 5 років	
			Обсяг	Структура, %	Обсяг	Структура, %	Обсяг	Структура, %
у національній валюті	39856	41,8	19385	47,5	17180	39,7	3290	29,1
в іноземній валюті	55468	58,2	21393	52,5	26057	60,3	8019	70,9
Усього	95324	100	40778	100	43237	100	11309	100

Примітка: Розробка автора на основі [47].

Дані таблиці 2 свідчать, що найбільшу питому вагу (58,2 %) на 1 січня 2015 року становили прострочені кредити, надані нефінансовим корпораціям в іноземній валюті. Частка прострочених в основному довгострокових кредитів в іноземній валюті – 70,9 %. Протягом 2014 року обсяг простроченої заборгованості зріс на 93,6 % або 65,7 млрд грн, станом на 1 січня 2015 року становив 135,9 млрд грн, що відповідає 13,5 % кредитного портфелю клієнтів. Відомо, що негативними факторами, які обумовлювали економічні тенденції в 2014 році, були: військові дії на сході України; низький зовнішній попит унаслідок гальмування економічного зростання країн – основних торговельних партнерів; зниження купівельної спроможності населення внаслідок зменшення реальних доходів населення; погіршення фінансових результатів підприємств, звуження кредитної активності, скорочення державного фінансування та високий рівень невизначеності [45]. Розглянемо динаміку кредитної доларизації економіки України (табл. 23).

Таблиця 23 – Динаміка рівня кредитної доларизації в Україні за 2009 – 2014 рр., млрд грн.

Показники	Роки					
	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Грошова маса (M2), в тому числі:	484,8	596,8	681,8	771,1	906,2	955,3
Кредити в іноземній валюті	347,2	337,1	322,9	299,5	308,0	472,7
Рівень доларизації (кредити в іноземній валюті /M2),%	71,6	56,5	47,3	38,8	34,0	49,5

Примітка: розробка автора на основі [47].

Отже, у період світової фінансової кризи 2008–2009 рр. рівень кредитної доларизації в Україні перевищував 70 %. Це пов'язано з тим, що у до кризовий період значний обсяг кредитів надавався в іноземній валюті. У 2012 р. рівень доларизації порівняно з 2009 р. зменшився на 32,8 п. п., а у 2013 р. – на 37,6 п. п.. Якщо порівняти рівень кредитної доларизації в сучасних умовах фінансово–економічної кризи в 2014 році з відповідним показником 2013 року, то він нава-

ки зріс на 15,5 п. п. Доларизація підвищує чутливість банківської системи до ризиків втрати ліквідності і платоспроможності. Коли ці ризики не враховуються і не контролюються належним чином банками та іншими учасниками грошового ринку, вони можуть викликати хвилювання, провокуючи масове вилучення депозитів і, як наслідок, поглиблює фінансово-економічну кризу. Банки, що видають кредити не тільки в гривнях, але і в іноземній валюті визначають структуру кредитного портфеля за видами валют у динаміці.

З огляду на ризикований характер кредитної діяльності банків і, відповідно, невизначеність протягом терміну дії кредитної угоди, виникає потреба у проведенні спеціального контролю – моніторингу, який спрямований на виявлення, оцінку та ліквідацію можливих ризиків, які виникають на всіх етапах кредитного процесу. Забезпечення ефективності та надійності здійснення кредитних операцій вимагає від комерційного банку організації постійного моніторингу всіх стадій реалізації кредитного процесу. Проведення моніторингу кредиту починається відразу після надання позики клієнту (отримання ним позики). Основна мета, яку ставить банк при здійсненні контролю за ходом кредитних операцій, полягає у налагодженні ефективної організації кредитного процесу і пошуку досконаліших механізмів кредитування. Банківський контроль та управління кредитним процесом – необхідна передумова оптимізації системи організації кредитування в комерційних банках. Вимога щодо своєчасності і повноти погашення кредиту невіддільна від питання постійного контролю за розміром і якістю отриманого забезпечення. Банк здійснює контроль за цільовим використанням кредиту. За невиконання або неналежне виконання прийнятих на себе згідно з кредитним договором зобов'язань винна сторона відшкодовує іншій стороні всі заподіяні останній у зв'язку з цим збитки, а також сплачує штрафи, пеню, неустойки, передбачені умовами кредитного договору [43, с. 215].

Розглянемо динаміку заборгованості за кредитами виданими банками в Республіці Білорусії (табл. 24).

Таблиця 24 – Структура заборгованості по кредитах банками Білорусії за 2015–2016 рр.

Кредити	01.01.2015	01.01.2016
	Обсяг	Обсяг
у національній валюті млрд. руб. в т. ч.	154294,0	160953,4
короткострокові	36610,4	35721,2
довгострокові	117683,6	125232,2
в іноземній валюті, млрд. дол. США, в т.ч	13476,3	11619,4
короткострокові	4069,7	3536,8
довгострокові	9406,6	8082,6

Примітка: розробка автора на основі [48].

Згідно проведеного аналізу заборгованість за кредитами виданими банками у національній валюті збільшилась порівняно з початком 2015 року на 6,7 трлн. руб., або на 4,3 % і на 01.01.2016 року становила 161 трлн. руб., однак в іноземній валюті заборгованість знизилась на 13,8 % і на 01.01.2016 року – 11,6 млрд. дол. США. Зниження заборгованості по кредитах у іноземній валюті, спостерігається у всіх областях Республіки Білорусії і в м. Мінську. Найбільше

зниження заборгованості відбулося в Гомельській області. Отже, слід зазначити, що у Республіці Білорусії частка заборгованості по кредитах зростає.

Отже, на сучасному етапі економічного розвитку одним з важливих шляхів виходу України з кризового стану займає удосконалення та подальший розвиток банківського кредитування. Підвищення ефективності банківського сектору країни – одна з актуальних, гострих і складних проблем, яка існує на сьогоднішній день. Адже зараз банківські установи дещо уповільнили свою діяльність на ринку кредитування, що є безумовним наслідком кризи, яка похитнула економіку держави. Враховуючи ситуацію в банках України, кредитування буде залишатися на низькому рівні, оскільки банки здійснюють більш обережний підхід до цієї діяльності, тому темпи зростання кредитів будуть відставати від темпів їх погашення.

Слід зазначити, що політика «доларизації» банківського сектора прямо або опосередковано впливає на зростання кредитного ризику, що підриває довіру населення до національної грошової одиниці. Для вирішення зазначених проблем доцільним було б вжити рішучих заходів щодо зниження рівня доларизації вітчизняної економіки. В складних умовах поєднання фінансово-економічної та політичної криз доцільно було б суттєво покращити процедуру моніторингу банківського кредитування. Іншими напрямками оптимізації кредитної політики банків можна також запропонувати розроблення не лише законодавчих ініціатив щодо підвищення прав кредиторів, але й технічні механізми мінімізації.

Зазначимо основні напрями реформування банківських систем України та Білорусії з врахуванням прогресивного зарубіжного досвіду, а саме:

1) підвищення рівня капіталізації банків. В європейських країнах дуже часто використовують економічний капітал банку. Економічний капітал – це капітал, який повинен мати банк з огляду на свої ризики. Він є функцією ризиковості, диверсифікації, мінливості та концентрації. Так згідно з Базельською угодою про капітал, кожний банк повинен мати мінімально необхідну величину для покриття, таких основних видів ризику фінансових установ, як кредитних, ринкових та операційних;

2) розвиток систем, вдосконалення управління ризиками в банках, в свою чергу, визначає стан інвестиційного клімату в країні, рівень розвитку фондового ринку, особливості регулювання банківської діяльності забезпечення балансу між ефективністю і надійністю, та інтересів всіх зацікавлених сторін щодо стабільного розвитку банківської системи, посилення її позитивного впливу на соціально-економічний розвиток країни.

З проведеного дослідження, варто зазначити, що кредит відіграє неабияку роль в розвитку економіки України та Білорусії загалом та окремих її секторів, адже обсяги кредитування тісно пов'язані з такими макроекономічними показниками як: динаміка грошової маси у річному обчисленні, заощаджувальна активність усіх суб'єктів економіки, а відповідно і їх фінансовий стан, та інші взаємопов'язані показники. Тому, з метою пришвидшення виходу з кризового стану банківського сектору та розвитку економіки країн, слід звернути увагу на підвищення довіри усіх суб'єктів економічних відносин до банківських установ, національної валюти, що сприятиме поживленню діяльності фінансових установ у сфері кредитування, а відповідно і розвитку національної економіки.

Література

1. Бюджетний кодекс України N 2456–VI від 08.07.2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1011.44.8&nobreak=1>
2. Дерун Т. М. Актуальні питання бюджетного забезпечення місцевого самоврядування на 2013 та 2014 роки: загрози та перспективи / Т. М. Дерун. // Державне управління: удосконалення та розвиток. – 2013. – № 5. – С. 73–79.
3. Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) :Проект Закону України № 2217а від 01.07.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812
4. Демків О. І. Напрями поглиблення бюджетної реформи в Україні // Фінанси України. – 2009. – № 3. – С. 46–55.
5. Мінкович В. Т. Реформування податкової системи України як необхідна умова для розбудови провідної держави / В. Т. Мінкович, В. В. Свадеба // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Економіка. – 2015. – Вип. 1(1). – С. 224–226.
6. Данилишин Б. Пришло время бюджетной федерализации Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу :http://www.epravda.com.ua/rus/columns/2012/12/17/351286/view_print/
7. Петленко Ю. В. Місцеві фінанси / Ю. В. Петленко, О. Д. Рожко // . – К. : Кондор, 2003. – 281 с.
8. Про схвалення Концепції Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2016–2020 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1018–р від 30.09.2015 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1018-2015-%D1%80>
9. Паутова Т.О. Особливості місцевого самоврядування в Україні та Республіці Білорусь / Т.О. Паутова // Науковий вісник Академії муніципального управління. – 2013. – Вип. 2. – С. 368–376.
10. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 р. № 2456–VI, станом на 13.02.2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>.
11. Бюджетний моніторинг : Аналіз виконання бюджету за 2015 року / [Зубенко В.В., Самчинська І.В., Рудик А.Ю.]; ІБСЕД, Проект „Зміцнення місцевої фінансової ініціативи” USAID . – К. : 2016. – 80 с.
12. Василик О.Д. Бюджетна система України : підручник./ О.Д. Василик, К.В. Павлюк – К.: Центр навчальної літератури, 2004.– 544 с.
13. Венгер В.В. Фінанси : підручник./ В.В. Венгер – К.: Центр навчальної літератури, 2009.– 432 с.
14. Зайцева Л.М. Регіональне управління / за ред. Л. М. Зайцевої. – Дніпропетровськ: ДФ УАДУ. – 2000. – 240 с.
15. Закон України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо реформи міжбюджетних відносин» № 79– УІІ від 28.12.2014р. [Електронний ресурс] . Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/79-19>
16. Ожегов С.И. Словарь русского языка. Изд. 4–е, испр. и доп. – М., 1997. – 768 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ozhegov.com/words/30654.shtml>
17. Офіційний веб – сайт Міністерства фінансів України [Електронний ресурс]. Режим доступу: – <http://www.minfin.gov.ua/news/bjudzhet/local-budg>.
18. Бюджетний кодекс Республіки Білорусь від 16.07.2008 р. № 412–3, станом на 01.01.2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://www.minfin.gov.by/ru/budgetary_policy/budgetary_legislation/b4573ae0f83809cd.html

19. Бюджетна система: підручник / за наук. ред. В. М. Федосова, С. І. Юрія. – К.: Центр учбової літератури; Тернопіль: Економічна думка, 2012. – 871 с.

20. Голишевська Л. В. Міжбюджетні відносини та напрями їх вдосконалення [Електронний ресурс] / Л. В. Голишевська, К. Д. Єльцова. – Режим доступу: www.rusnauka.com/10_NPE_2010/Economics/62491.html

21. Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України / [Бориславська О. М., Заверуха І. Б., Школик А. М. та ін.]; Центр політико-правових реформ. – К.: Москаленко О. М., 2012. – 212 с.

22. Пріоритети реформування та напрями перспективного розвитку міжбюджетних відносин в умовах бюджетної децентралізації в Україні. Аналітична доповідь / О. С. Власюк, Л. Г. Шемаєва, Н. В. Котень та ін.; під ред. О. С. Власюка. – К.: НІСД, 2015. – 80 с.

23. Роменська К.М. Зарубіжний досвід бюджетного регулювання / [Електронний ресурс] / К.М. Роменська. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vddfa/2010_2/2_Romenska.pdf.

24. Руденко І.В. Система бюджетного вирівнювання в умовах бюджетної децентралізації / І.В. Руденко // Ефективна економіка. – 2015. – № 10. – С. 21 – 26.

25. Чеберяко О. В. Міжбюджетні трансферти в умовах бюджетного унітаризму України: монографія / О. В. Чеберяко. – К.: Світогляд, 2004. – С. 48.

26. Про державну контрольно-ревізійну службу : Закон України від 26 січня 1993 року № 2939. [Електронний ресурс] – 2016. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2939-12/ed20120617>

27. Про Рахункову палату : Закон України 11 липня 1996 року №316-96 вр. [Електронний ресурс] – 2016. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/315/96-%D0%B2%D1%80>

28. Білуха М.Т. Теорія фінансово-господарського контролю: Підручник. – К.: Вища школа, 1990. – 279 с.

29. Калюга Є.В. Фінансово-господарський контроль у системі управління: Монографія. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2002. – 360 с.

30. Базась М.Ф. Методика та організація фінансового контролю: Підручн. – К.: МАУП, 2004. – 440 с.

31. Про імплементацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14. вересня 2014 року №847-р. [Електронний ресурс] – 2016. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/>

32. Лімська декларація керівних принципів аудиту державних фінансів. [Електронний ресурс] – 2016. – Режим доступу : <http://www.intosai.org>.

33. Про Рахункову палату : Закон України у ред. 26 квітня 2015 року №315-96 вр. [Електронний ресурс] – 2016. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/576-19>

34. Про аудиторську діяльність : Закон України від 22 березня 1993 року №2939-ІІІ. [Електронний ресурс] – 2016. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3125-12>

35. Звіти про результати діяльності Держфінінспекції та її територіальних органів за 2013–2015 роки. [Електронний ресурс] – 2016. – Режим доступу : <http://www.dkrs.gov.ua/kru/uk/publish/article/106505>

36. Innovation Performance Review of Ukraine. United Nations Economic Commission for Europe New York and Geneva, 2013 // <http://www.unece.org/fileadmin/DAM/ceci/publications/icp7.pdf> – 128 p.
37. Statistical Yearbook of Rivne Region. – Rivne, Department of Statistics in Rivne region, 2015. – 344 p.
38. Evaluation of Innovation Activities Guidance on methods and practices. European Commission, Directorate-General for Regional Policy // http://ec.europa.eu/regional_policy/information/evaluations/guidance_en.cfm#1.
39. Second Innovation Performance Review of Belarus — Main findings and recommendations 22 August 2016 // <http://scienceportal.org.by/reports>.
40. BelStat Science and Innovation Activity in the Republic of Belarus, Statistical Book, National Committee of the Republic of Belarus, Minsk 2015, 20/04/2016.
41. Национальная стратегия устойчивого социально-экономического развития Республики Беларусь на период до 2030 г. // Экономический бюллетень НИЭИ Минэкономики Республики Беларусь. 2015. № 4 (214) // http://scienceportal.org.by/upload/2015/August/National_Strategy_of_Social_and_Economic_Development_2030.pdf.
42. Алексеев І. В. Гроші та кредит: навч. посіб. /І.В. Алексеев, М.К. Колісник// – К. : Знання, 2009. – 253 с.
43. Васюренко О.В. Банківські операції: навч. посібник/ О.В. Васюренко. – 6-те вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2008. – 318 с.
44. Крупка М. І. Банківська система: підручник / М.І. Крупка, Є.М. Андрущак, Н.Г. Пайтра та ін.// за ред. д.е.н, проф. М.І. Крупки. – Львів : ЛНУ імені Франка, 2013. – 556 с.
45. Майорова Т. Підвищення ролі банківського інвестиційного кредиту в інноваційному розвитку економіки України / Т. Майорова, С. Урванцева // Вісник НБУ. – 2014. – № 3. – С. 30–36.
46. Маркусенко М.В. Влияние инструментов валютной политики на инвестиционную активность белорусских товаропроизводителей / М.В. Маркусенко //– [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://books.google.com.ua/books?id=kZXjCwAAQBAJ&pg=PA84&lpg=PA84&dq>.
47. Офіційний сайт Національного банку України – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bank.gov.ua/control/uk/index>.
48. Офіційний сайт Національного банку Республіки Білорусії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.nbrb.by>.

Глава 3. ІННОВАЦІЇ УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМСТВАМИ

3.1 Значення маркетингу інновацій в системі забезпечення конкурентних переваг підприємства

Одним з найбільш ефективних напрямків забезпечення підвищення конкурентоспроможності виробництва продукції є розвиток інноваційної діяльності, спрямованої на розробку і використання результатів наукових досліджень. Саме маркетингова діяльність підприємства повинна бути зорієнтована на просування такої продукції, яка зможе краще, ніж конкуренти задовольнити існуючі потреби споживачів за допомогою різного роду інновацій, на формуванні і стимулюванні попиту на принципово нові інноваційні товари, що призначені для задоволення потреб новим способом, а також прихованих (неявних) потреб чи нових потреб.

Теоретичні та методологічні засади маркетингу інновацій досліджували такі відомі фахівці, як І. Ансофф, В. Баранчєєв, Д. Баркан, О. Виноградов, Н. Гончарова, С. Ільєнкова, С. Ілляшенко, Ю. Каракай, В. Кардаш, Ф. Котлер, Н. Куденко, К. Курочкін, Ж–Ж. Ламбен, Н. Молчанов, А. Павленко, Є. Панченко, А. Панжар, П. Перерва, Є. Редзюк, Е. Уткін та інші вчені. За сучасних умов конкуренція перетворюється на процес формування та забезпечення конкурентних переваг господарюючих суб'єктів з метою підвищення їх конкурентоспроможності на внутрішніх і зовнішніх ринках. Виникає необхідність дослідження проблем забезпечення конкурентоспроможності за рахунок формування підприємствами стійких конкурентних переваг в умовах пріоритетності інноваційного розвитку світового економічного простору.

Ринкове супроводження інновацій (нових товарів, послуг та технологій) потребує нетрадиційних дій, прийомів, методів, тобто маркетингу інновацій як набору інструментів та напрямів їх використання. Під маркетингом інновацій слід розуміти використання новітніх інструментів у комплексі маркетингу (дослідження ринку, сегментації, просуванні, товарній, ціновій політиці, комунікаціях) [3].

Саме інновації є джерелом економічного зростання та рушійною силою якісних перетворень, передумовою забезпечення та підвищення конкурентоспроможності на всіх рівнях господарювання. Позитивний вплив інновацій на рівень конкурентоспроможності економіки країни в цілому проявляється у зростанні продуктивності праці, структурному оновленні економіки, зростанні питомої ваги високотехнологічних, наукоємних галузей в структурі виробництва та експорту, підвищенні якості продукції, і, як наслідок, розширенні ринків збуту [9, С. 83].

Інноваційні конкурентні переваги в ринковій боротьбі дозволяють активно брати участь у формуванні світової економічної системи завдяки досягненню інноваційної конкурентоспроможності на національному рівні. При цьому нездатність до здійснення інновацій породжує значний ризик опинитися на позиціях аутсайдера, адже, у кінцевому наслідку, це призводить до обмеження можливостей розвитку та використання наявного потенціалу [10]. Варто зауважити, що у світовому господарстві відбувається поступовий перехід до нової форми конкурентних відносин, так званої інноваційної конкуренції, що вказує на інноваційний характер конкурентних переваг, визначає пріоритетну роль накопичення знання, забезпечення інноваційної діяльності для досягнення ринкового успіху; на противагу – неконфліктний інтегративний характер конкурентної взаємодії учасників.

Принцип інтегративної конкурентної взаємодії зумовлює зміну форм конкурентної поведінки у світогосподарському просторі, що необхідно враховувати при формуванні конкурентних переваг на практиці та виборі відповідної стратегії розвитку [12]. Формування якісно інноваційних джерел економічного розвитку дозволяє протистояти натиску глобальної конкуренції та належним чином відповідати на всезростаючі вимоги світового господарства, надає можливість створювати унікальні конкурентні переваги. Для того щоб бути конкурентоспроможним на динамічних ринках в довгостроковій перспективі, підприємство повинно володіти саме унікальними конкурентними перевагами, основою яких є інтелектуалізація факторів суспільного виробництва. Утримання конкурентних позицій на ринку та відповідних їм переваг за умов жорсткої конкуренції стає можливим тільки шляхом безперервних удосконалень існуючих інновацій та виведення на ринок нових модифікацій, що вимагає постійної уваги до внутрішніх інноваційних процесів та відповідних ринкових тенденцій. Значний потенціал конкурентоспроможності підприємство може забезпечити шляхом формування певного набору унікальних конкурентних переваг у поєднанні з оптимальною стратегією їх розвитку, що забезпечить господарюючому суб'єкту стійку конкурентоспроможність на ринку та можливості для економічного зростання в довгостроковій перспективі [8].

Здійснення маркетингу інновацій ґрунтується на застосуванні певного набору аналітичних інструментів, які у комплексній взаємодії утворюють певний механізм. Під механізмом маркетингу інновацій в системі забезпечення конкурентних переваг підприємства пропонується розуміти сукупність системних елементів, що забезпечують формування інструментарію управління інноваційною діяльністю підприємства в ринкових умовах та сприяють досягненню цілей конкурентної боротьби з урахуванням впливу факторів внутрішнього та зовнішнього середовища. Головними елементами механізму здійснення маркетингу інновацій є: мета, концепція, загальна стратегія, принципи, функції, інструментарій інноваційної діяльності (рис. 1).

Необхідно зазначити, що запровадження механізму маркетингу інновацій повинно мати системний характер, тобто всі елементи механізму взаємопов'язані та цілеспрямовано функціонувати на досягнення поставленої мети, а саме забезпечення високих конкурентних переваг підприємства.

Процес здійснення маркетингу інновацій включає такі етапи: генерація ідеї інновацій, дослідження можливості формування попиту та можливості ринку сприйняти інновації; розробка задуму інновації і її перевірка; розробка програми маркетингових заходів з просування інновації на ринок; оцінка можливості досягнення показників, запланованих у маркетинговій програмі; розробка конструкторської і технологічної документації інновації, виготовлення дослідних зразків і їх випробування; випробування інновацій в ринкових умовах; налагодження комерційного виробництва інновацій в обсягах, що заплановано у маркетинговій програмі. Реалізація етапів здійснення маркетингу інновацій проводиться за допомогою виконання заходів, серед яких можна виділити: проведення маркетингових досліджень, планування політики в області випуску й асортименту інноваційної продукції, розподіл, просування й стимулювання збуту, ціноутворення.

Для забезпечення високих конкурентних переваг підприємства необхідна реалізація ключових принципів здійснення маркетингу інновацій (табл. 1).

Рисунок 1

Дотримання вищенаведених принципів здійснення маркетингу інновацій створює для суб'єкта господарювання сприятливі умови для подальшого ефективного функціонування та розвитку з максимальним врахуванням ймовірних змін, тенденцій та підвищення конкурентних переваг підприємства.

Таблиця 1 – Принципи здійснення маркетингу інновацій в системі забезпечення конкурентних переваг підприємства

№ з/п	Принципи	Характеристика відповідних принципів
1	Принцип адаптивності та мобільності	Полягає в гнучкості та оперативному реагуванні менеджменту підприємства при здійсненні інноваційної діяльності на зміну чинників зовнішнього та внутрішнього середовища, інтенсивності їх впливу, викликів сучасних тенденцій у бізнес-процесах
2	Принцип стратегічності та цілеспрямованості	Врахуванням у інноваційних проектах на альтернативних засадах цільову направленість з врахуванням сильних та слабких сторін підприємства, а також можливостей та загроз, що диктує ринок
3	Принцип ієрархічності	Полягає у поділі складових та основних етапів маркетингу інновацій підприємства залежно від ступеня пріоритетності, важливості, а також формуванні рівнів її виконавців.
4	Принцип системності	Визначає доцільність підвищення конкурентних переваг та їхнього забезпечення як цілісної системи, елементи якої є взаємопов'язаними
5	Принцип раціональності та економічного ефекту	Полягає у економічній вигоді, тобто перевищенні одержаних результатів від використання інновацій над витратами, відведеними на їх розробку та впровадження
6	Принцип конкурентостійкості	Полягає у постійній орієнтації підприємства на боротьбу з викликами сучасної конкуренції, формуванням набору конкурентних переваг та здатності підприємства не лише забезпечувати свою конкурентоспроможність, але й підтримувати її в умовах постійних змін чинників внутрішнього та зовнішнього середовища
7	Принцип збалансованості	Пов'язаний із наявністю відповідності та оптимального співвідношення між реальними потребами та наявними ресурсами при впровадженні інновацій
8	Принцип інноваційності та розвитку	Означає, що процес здійснення виробничо-господарської діяльності підприємства повинен враховувати динамічність змін у бізнес-процесах, результатах науково-технічного прогресу та орієнтувати підприємство в напрямку до постійного розвитку, удосконалення та впровадження нововведень

Примітка. Розробка авторів.

В основі функціонування механізму здійснення маркетингу інновацій лежить інноваційна політика підприємства, яка являє собою комплексний план

діяльності підприємства, що забезпечує реалізацію мети й умов здійснення інноваційної діяльності і орієнтована переважно на підвищення довгострокової ефективності. Концепція маркетингу інновацій повинна базуватися на поєднанні ринкових та ресурсних підходів, акцентуючи увагу на специфіці ринку, технологічних новаціях виробництва продукції, інноваційному розвитку галузі тощо.

Запровадження механізму маркетингу інновацій при формуванні конкурентних переваг підприємства пов'язано з реалізацією таких функцій управління, як – планування, організація, мотивація, контроль, регулювання інноваційних процесів. Функція планування повинна передбачити такий вид управлінської діяльності, який дозволяє вирішити питання цілеспрямованості та організаційно-ресурсного забезпечення маркетингу інновацій. Здійснення планування передбачає вирішення таких завдань, як визначення сильних та слабких місць, факторів впливу на процес формування інноваційної політики, обґрунтування виявлених конкурентних переваг та необхідного інструментарію для її формування та реалізації. Функція організації полягає у структуруванні та розподілі усіх робіт у рамках механізму здійснення маркетингу інновацій. Іншими словами вона забезпечує встановлення взаємовідносин між підрозділами підприємства та відповідний розподіл функціональних обов'язків відповідальних осіб, створення необхідних умов для досягнення поставлених цілей, розробку структури управління підприємством. Забезпечення активізації діяльності щодо формування конкурентних переваг на засадах маркетингу інновацій здійснюється за допомогою реалізації функції мотивації. На сучасному підприємстві функція мотивації полягає в створенні умов для зацікавленості учасників у формуванні та реалізації інноваційної діяльності, у їхньому моральному та матеріальному стимулюванні. У свою чергу, завдяки впливу на спонукальні мотиви персоналу можливе підвищення якості процесу маркетингу інновацій, зокрема, та більш ефективне функціонування підприємства взагалі. Контроль за здійсненням маркетингу інновацій є заключною функцією, яка забезпечує зворотний зв'язок між процесом планування та кінцевими результатами управлінських рішень у цій сфері. Основними завданнями контролю є: визначення базових показників для перевірки; оцінка та порівняння стану об'єкта, що контролюється, відповідно до прийнятих нормативів та стандартів; виявлення причин наявних відхилень; здійснення коригування. Успіх маркетингу інновацій підприємства залежатиме від діючої системи контролю, який здійснюється не тільки протягом етапу її формування, але й реалізації. Інструментарій забезпечення конкурентних переваг підприємства на основі маркетингу інновацій охоплює: аналіз інтенсивності конкуренції на ринку, визначення ринкової частки конкурентів, аналіз структури стратегічного потенціалу, SWOT-аналіз діяльності підприємства, аналіз споживачів, оцінка сегментації ринку, формування матриці «Продукт-ринок», матриці «БКГ», моделі «Привабливість ринку – переваги в конкуренції» тощо. Ринкові дослідження дозволяють провести ретельний аналіз макросередовища, у рамках якого вивчають вплив його факторів на ринкові процеси взагалі та діяльність окремого підприємства зокрема. Результатом такого аналізу стає визначення можливих напрямків підвищення конкурентних переваг підприємства. Проведення маркетингового ринкового дослідження інновації дозволяє вивчити з одного боку, які товари хоче мати споживач, що в них для нього складає найбільшу цінність, а з іншого – які інноваційні або модифіковані товари спроможні задовольнити споживацькі потреби і на яких їх параметрах слід зосередити увагу у першу чергу при виробництві й просуванні на ринку. Одночасно маркетинг інновацій досліджує мотиви поведінки споживачів на ринку. Це дає можливість прогнозувати особливості по-

ведінки певних груп споживачів на результати інноваційної діяльності виробника, надає прогностичну оцінку зміни ринкової ситуації, що майже гарантує реалізацію нового товару [4].

У процесі здійснення маркетингу інновацій формується програма маркетингу та інноваційна політика підприємства, які містять перспективні та поточні цілі підприємства, опис завдань, що необхідно вирішити для досягнення цих цілей, перелік заходів, спрямованих на вирішення поставлених завдань, контрольні показники і критерії досягнення цілей. У загальному випадку формування цих програм передбачає формування стратегії розвитку цільового ринку, товарну стратегію, цінову стратегію, стратегію просування продукції на ринку (включаючи систему збуту та товарообіг), стратегію створення і стимулювання попиту тощо. Серед основних інструментів активного впливу маркетингу інновацій слід зазначити заходи комплексу стимулювання, проведення адекватних ситуації на ринку цінової та збутової політики. Серед дієвих заходів слід звернути увагу на випереджувальне за часом, порівняно з розвитком реальної ситуації на ринку, імітаційне моделювання процесів сприйняття нової продукції споживачами та іншими суб'єктами ринку. У загальному плані маркетинг інновацій полягає в обслуговуванні розробки та реалізації інновацій, розробки та впровадження інноваційної стратегії підприємства, виявленні факторів, від яких залежить конкурентоспроможність підприємства в цілому та його продукції. Також практичне застосування концепції маркетингу з метою визначення методології вибору проєктів інноваційного розвитку дозволяє підвищити ступінь обґрунтованості рішень з управління вибором напрямів інноваційного розвитку вітчизняних підприємств у нестабільному ринковому середовищі перехідної економіки [13, С. 195].

Маркетинг інновацій може стати тією перехідною сходинкою, яка дозволить досягти вершини, де поєднуються інтереси виробників, споживачів та членів всього суспільства. Адже, по-перше, товари та послуги, які представлені на ринку, на сьогодні не задовольняють потреби суспільства повною мірою, тому потрібні нові, інноваційні рішення, під час виробництва яких ці потреби будуть враховані. По-друге, для того, щоб споживачі зрозуміли важливість інновацій (які задовольняють не лише їх власні потреби, а й потреби суспільства), підприємства повинні довести цю думку до їх свідомості. Єдиним методом досягнення цього є складові маркетингових комунікацій. В разі поширення таких інновацій слід використовувати нові, нетрадиційні методи та інструменти політики маркетингових комунікацій. І, по-третє, виробництво та поширення інновацій, які є необхідними для споживачів, приносить великі прибутки, що і є головною потребою всіх виробників. Саме керування маркетингом інновацій підприємствами у своїй діяльності дозволить повною мірою задовольнити потреби споживачів, виробників та потреби всього суспільства [14].

Таким чином, розробка та впровадження маркетингу інновацій в ринкових умовах – це єдиний спосіб підвищення конкурентоспроможності та підтримки високих темпів розвитку вітчизняних підприємств та економіки країни загалом. Маркетинг інновацій спрямований на більш повне задоволення потреб споживачів, відкриття нових ринків збуту з метою підвищення прибутковості діяльності та забезпечення конкурентної стійкості підприємства в умовах трансформації економіки. В сучасних умовах, забезпечити інноваційний прорив країни можна лише за допомогою впровадження інноваційних розробок, що мають радикальний характер і спроможні забезпечити підйом виробництва на якісно новий рівень, тобто виробляти продукцію з високим рівнем якості. Для цього необхідно консолідувати зусилля та досвід персоналу, матеріальні і фінансові ресурси всіх

підприємств, організацій і інших підприємницьких та наукових структур України та Білорусії. Саме тому для наших країн досить корисними є запровадження нових форм інтеграції науки та виробництва на засадах маркетингових досліджень, а саме: територіальних науково-технічних та виробничих комплексів – технопарків та технополісів, які дадуть змогу забезпечити безперервне надходження наукових відкриттів і технічних розробок безпосередньо у виробництво, і в кінцевому підсумку це забезпечить високі конкурентні переваги підприємств на міжнародних ринках.

3.2 Методологічні аспекти оцінки ефективності інвестиційної діяльності підприємств

Сучасний стан економіки, її достатньо ефективне функціонування та подальше реформування основних виробничих, невиробничих та військових сфер вимагають залучення масштабних за обсягом фінансових ресурсів, пошук нових стабільних джерел їх забезпечення. Як для національної економіки, так для її сфер в цілому і для підприємств зокрема такими ресурсами на сьогодні виступають інвестиції.

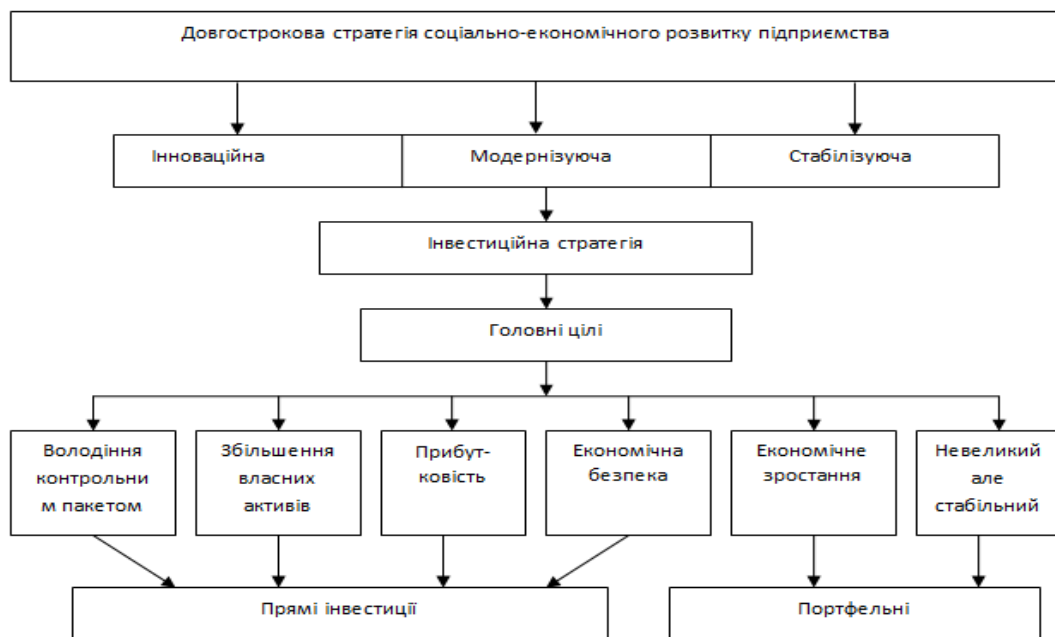
Вагомий внесок в теорію з питань ефективності інвестицій зробили зарубіжні та вітчизняні вчені: В. Беренс, Д. Стейнер, І. Ансоф, С. Бір, П. Самуельсон, П. Хавранек, Г. Бірман, С. Шмідт, Л. Гітман, М. Джонк, В.Я. Амбросов, О.Ю. Амосов, В.Г. Андрійчук, І.А. Бланк, І.І. Вініченко, П.І. Гайдучкий, В.М. Геєць, М.С. Герасимчук, А.Ф. Гойко, О.Е. Гудзь, М.Я. Дем'яненко, М.П. Денисенко, Ю.Я. Лузан, Ю.О. Лупенко, М.Й. Малік, І.П. Мойсеєнко, А.А. Пересада, П.Т. Саблук, В.М. Скупий, М.М. Федоров та інші. Їх наукові праці присвячені вивченню сутності та видів інвестицій, особливостям джерел формування інвестицій, інструментам та програмам державної підтримки інвестиційної діяльності, методам оцінки ефективності інвестиційних проєктів. Однак, при всій різноманітності наукових праць недостатньо вивченими є питання, що стосуються врахування класифікаційної (видової) специфіки інвестицій у процесі оцінки їх ефективності. Отже, методика оцінки ефективності інвестицій повинна враховувати вид інвестицій, що визначений за тим чи іншим критерієм; за об'єктами інвестування; за рівнем технологічної готовності; за мотивацією; за рівнем ризику; за розміром інвестиційних вкладень та інше.

Метою роботи є визначення особливостей впливу стратегії розвитку підприємства на процес інвестування. Розглянути методологію оцінки ефективності інвестицій застосовувану в Україні та в Білорусі, а також запропонувати нові показники економічної оцінки ефективності використання інвестиційних ресурсів підприємства.

У сучасних умовах на вибір виду інвестицій, а значить і на оцінку їх ефективності в значній мірі впливає інвестиційна стратегія, якою керується інвестор.

В економічній літературі суть інвестиційної стратегії пояснюється як процес послідовного обґрунтування переліку завдань інвестиційної діяльності на довгострокову перспективу. Інвестиційна стратегія визначає напрямки інвестування з метою одержання прибутку або досягнення певного соціального ефекту.

Як відомо, інвестиційна стратегія може бути активною або пасивною і її формування пропонується за наступною схемою (рис.2).

Рисунок 2 – Вплив стратегії соціально– економічного розвитку на формування форми інвестицій

Розроблено авторами

Інвестиційна діяльність підприємства повинна формуватися в залежності від розробленої вже раніше довгострокової стратегії соціально – економічного розвитку підприємства. Така стратегія розроблюється на п'ять і більше років, її вибір залежить від зовнішніх та внутрішніх чинників, що впливають на виробничо–економічну та інвестиційну діяльність підприємства в умовах ще недостатньо досконало розвинутого ринку. Вкладаючи кошти у фінансові інвестиції, національні інвестори як державні, так і приватні прагнуть досягти поставленої мети та завдань. Ці завдання такі ж самі, як і в зарубіжних інвесторів у країнах із розвинутою ринковою економікою: економічна безпека, доходність, збільшення власних активів, економічне зростання, володіння контрольним пакетом акцій (при прямому інвестуванні), стабільність доходів (при портфельному інвестуванні), та інше.

Нами було розглянуто особливості формування та використання інвестиційних ресурсів. Раніше було відзначено, що важливим питанням залишаються методологічні аспекти оцінки ефективності інвестицій на підприємстві. На даний час у практиці використовується три види оцінки ефективності інвестицій: фінансова, бюджетна та економічна. У нашому дослідженні основна увага приділяється розгляду економічної ефективності, оскільки вона є визначальною при прийнятті рішень щодо інвестування того чи іншого проекту. Така оцінка є необхідною як для керівництва підприємства, яке здійснюватиме інвестиційний проект, так і для представлення її зовнішньому інвестору з метою довести йому доцільність вкладання коштів в окремий проект.

Поняття економічної ефективності інвестиційного проекту уособлює в собі результативність економічної діяльності системи, реалізації економічних програм та заходів, що характеризуються відношенням отриманого економічного ефекту

(результату) до витрат ресурсів, які обумовили отримання цього результату. Якщо у якості системи (об'єкту дослідження) розглядається інвестиційний проєкт, як форма реалізації інвестиційної діяльності, то під економічним ефектом слід розуміти зростання теперішньої вартості усіх активів, якими володіє інвестор, що дає підстави для визначення економічної ефективності як вирішального фактору при прийнятті рішення стосовно доцільності реалізації інвестиційного проєкту [16].

Система показників, покладених в основу статичних та динамічних методів оцінки ефективності інвестиційних проєктів наведена в таблиці 2.

Таблиця 2 – Система показників оцінки ефективності інвестиційних проєктів

Статичні методи	Динамічні методи
Термін окупності інвестицій	Термін окупності інвестицій з урахуванням дисконтування
Проста (бухгалтерська) рентабельність інвестицій	Внутрішня норма прибутковості (доходності)
Чисті грошові надходження	Чиста поточна вартість
Індекс прибутковості інвестицій	Індекс прибутковості дисконтованих інвестицій
Максимальний грошовий відтік (потреба в додатковому фінансуванні)	Максимальний грошовий відтік з урахуванням дисконтування

Джерело [17].

Методику визначення названих вище показників ефективності інвестицій містять Методичні рекомендації з розроблення інвестиційного проєкту, для реалізації якого може надаватися державна підтримка (пункт 2.8), Методичні рекомендації щодо проведення оцінки економічної і соціальної ефективності виконання державних цільових програм, Методичні рекомендації з розроблення бізнес-плану підприємств. Методика визначення економічної ефективності витрат на наукові дослідження і розробки та їх впровадження у виробництво також містить підходи до визначення основних показників економічної ефективності проєктів. При цьому є розбіжності з розглянутими раніше нормативними актами у визначенні показника індексу дохідності. У методиці, що розглядається, він визначений як відношення чистого дисконтованого доходу до дисконтованої вартості інвестицій, а у всіх інших нормативних актах – як відношення поточної вартості результатів (чистого вхідного грошового потоку) до поточної вартості інвестиційних витрат. Оскільки Порядком та критеріями оцінки економічної ефективності проєктних (інвестиційних) пропозицій та інвестиційних проєктів за критерій ефективності визначено перевищення індексом дохідності одиниці, більш правильним є визначення цього показника за Методичними рекомендаціями з розроблення інвестиційного проєкту, для реалізації якого може надаватися державна підтримка.

Методичні рекомендації з розроблення бізнес-плану підприємств містять методичні підходи щодо прогнозування грошових потоків від діяльності підприємства, визначення показників економічної ефективності інвестицій, а також групу показників, що характеризують фінансовий стан підприємства – учасника проєкту. Фінансові показники включають коефіцієнти ліквідності, коефіцієнти фінансової стійкості коефіцієнти ділової активності і коефіцієнти

прибутковості. Вище зазначені коефіцієнти аналізуються з метою встановлення відповідності їхнім нормативним значенням та використовується з метою контролю за змінами показників за період, що відповідає строку реалізації бізнес-плану.

Таким чином, вітчизняні нормативні акти у сфері оцінки економічної ефективності інвестиційних проектів відображають певний методичний інструментарій щодо структури прогнозних грошових потоків, визначення їх складових, розрахунку основних показників економічної ефективності інвестицій з урахуванням чинника часу. При аналізі закордонного досвіду на увагу заслуговує оцінка ефективності інвестиційного проекту, що відображена в Правилах з розробки бізнес-планів інвестиційних проектів, затверджених постановою Міністерства економіки Республіки Білорусь від 31.08.2005 № 158. В главі 12 «Вимоги до змісту розділу бізнес-плану «Показники ефективності проекту» докладно викладені основні методи оцінки ефективності та фінансової реалізованості інвестиційних проектів, які в цілому відповідають сучасним теоретичним підходам.

Білоруські економісти Лісовський М.І., Голікова А.С., Чернорук С.В. пропонують класифікувати систему показників, представлених у Правилах з розробки бізнес-планів інвестиційних проектів, наступним чином [16]:

1) Показники ефективності проекту (до них можна віднести чистий дисконтований дохід, простий термін окупності, динамічний термін окупності, динамічний термін окупності державної підтримки, валютна окупність проекту, внутрішня норма прибутковості, індекс рентабельності, додана вартість за проектом і додана вартість на одного працюючого за проектом);

2) Фінансово-економічні показники по організації при реалізації проекту (в дану групу можна включити рентабельність активів, рентабельність продукції, рентабельність продажів, додана вартість, додана вартість на одного працюючого, співвідношення витрат на оплату праці та додану вартість, співвідношення чистого прибутку і доданої вартості, рівень беззбитковості, коефіцієнт покриття заборгованості);

3) Показники платоспроможності (до даних показників можна віднести коефіцієнт поточної ліквідності, коефіцієнт забезпеченості власних оборотних коштів, коефіцієнт фінансових зобов'язань активами, коефіцієнт капіталізації і коефіцієнт фінансової незалежності. Вони зазначають, що такі показники, як терміни оборотності, питома вага фінансових зобов'язань у виручці від реалізації продукції і виручка від реалізації продукції на одного працюючого не належать ні до однієї з вищенаведених груп і не включені в таблиці для аналізу ефективності інвестиційного проекту, проте необхідність їх розрахунку відзначена в розділі «Показники ефективності проекту» [16].

Тобто порівняно із вітчизняними методиками передбачається більш широкий спектр показників, проте основними є показники: чистий дисконтований дохід, який тотожний чистій приведеній вартості, внутрішня норма дохідності, динамічний (дисконтований) термін окупності, індекс рентабельності (дохідності) інвестицій. Існуючі показники ефективності інвестицій у межах економічної оцінки пропонується доповнити наступними: коефіцієнтами екстенсивного та інтенсивного використання і загальним інтегральним коефіцієнтом використання інвестицій на підприємстві. Таким чином, існуючу методологію оцінки ефективності інвестицій пропонується доповнити новими показниками економічної оцінки використання інвестиційних ресурсів підприємства.

Підвищення ефективності підприємництва, як основної форми господарювання в сучасних умовах, тісно пов'язане з активізацією інвестиційної діяль-

ності. Важливим аспектом, що характеризує проблематику інвестиційної діяльності, є адекватна оцінка економічної ефективності інвестиційних проектів. Вітчизняні нормативні акти передбачають, що оцінка економічної ефективності інвестиційного проекту здійснюється за такими критеріями: чиста приведена вартість; внутрішня норма дохідності; дисконтований період окупності; індекс прибутковості. У Білорусі до показників економічної оцінки ефективності інвестиційних проектів, крім вище названих, відносять також простий термін окупності, динамічний термін окупності державної підтримки, валютну окупність проекту, додану вартість за проектом і додану вартість на одного працюючого за проектом. Тобто порівняно із вітчизняними методиками передбачається більш широкий спектр показників. Запропоновані в роботі нові показники можуть бути використанні як додаткові критерії економічної оцінки використання інвестиційних ресурсів підприємства.

3.3 Информационное обеспечение рефлексивного управления конкурентоспособностью промышленных предприятий в структурном моделировании бизнес–процессов маркетинга

Целью управления конкурентоспособностью любого предприятия является обеспечение долгосрочного его превосходства в соперничестве с конкурентами на рынках сбыта и капитала, а также материальных и нематериальных ресурсов. В целом управление представляет собой рефлексивный процесс, качество которого зависит от уровня рефлексивных способностей всех субъектов управления, их рефлексивной культуры. При этом, какие бы виды менеджмента ни реализовались (стратегический, инновационный, коммуникационный и др., разделение которых, заметим, имеет чисто теоретический характер), все они базируются на рефлексии и по существу являются выражениями рефлексивного управления.

Вопросам исследования конкурентоспособности предприятий, посвящены работы многих отечественных и зарубежных ученых: И. Ансоффа, С. Брю, Э. Деминга, Ф. Котлера, К. Макконнелла, М. Портера, Р. Гранта, С. Смита, Г. Джонсона, Дж. Кидда, М. Хаммера, И.В. Алексеева, А.И. Амоши, С.С. Аптекаря, И.П. Булеева, А.Э. Воронковой, В.М. Гейца, Ю.Б. Иванова, А.В. Козаченко, Н.А. Кизима, Н.Н. Лепы, Р.Н. Лепы, Ю.Г. Лысенко, Ю.В. Макогона, Г.М. Скударя, А.Н. Тридеда, Р.А. Фатхутдинова, Й.М. Петровича, А.И. Пушкаря, Н.Е. Рогозы, А.Н. Тищенко и др. Среди ученых, занимавшихся вопросами применения рефлексивного подхода к управлению экономическими субъектами, можно назвать А.Э. Воронкову, Р.Н. Лепу, Ю.Г. Лысенко, А.И. Пушкаря, Л.Н.Сергееву, В.В. Христиановского, Д.А. Новикова, Т.А.Таран, В.Э.Лепского и, конечно, основоположника данного подхода – В.А. Лефевра. С новизной данного направления исследования связано то, что и теоретическая база, и практический инструментарий рефлексивного управления разработаны крайне слабо. Отдельные публикации по данной тематике, как правило, носят разрозненный, несистемный характер. Таким образом, разработка механизмов использования рефлексивного управления для промышленных предприятий в современных условиях является актуальной и востребованной. Именно использование рефлексивного управления позволит обеспечить выживаемость отечественных предприятий и создать надежный плацдарм для их всестороннего развития.

В рамках наших исследований предлагается применять рефлексивный подход для повышения конкурентоспособности предприятия, позволяющий малозатратными средствами осуществлять направленное манипулирование принятием решений внешних субъектов, обеспечивая конкурентные преимущества предприятия.

Информационное обеспечение рефлексивного управления конкурентоспособностью промышленных предприятий предполагает обеспечение фактическими данными всех функциональных служб в системе рефлексивного управления предприятия, а также использование информационных данных для автоматизированных систем управления; информации для обеспечения деятельности различных подразделений предприятия. Обеспечение необходимой информацией системы рефлексивного управления требует скоординированной работы службы конкурентной разведки, отдела стратегического планирования, отдела маркетинга, отдела экономического анализа, центра рефлексивного управления, службы информационной безопасности, PR-службы предприятия и отдела по связям с общественностью. Большую роль в информационном обеспечении всех структурных подразделений играют средства массовой информации, которые не только представляют большой массив информации, но и формируют на ее основе общественное мнение, воздействующее на управленческие решения. В процессе осуществления рефлексивного управления конкурентоспособностью предприятия поступающая из различных источников информация о поставщиках, конкурентах, потребителях, изменении факторов макросреды требует её систематизации и согласования между различными подразделениями с целью недопущения её искажения, дублирования. Разработка информационного обеспечения рефлексивного управления конкурентоспособностью промышленных предприятий должна обеспечить оперативность данной системы, что является одним из условий эффективности осуществления рефлексивных воздействий. Необходимость разработки такого информационного обеспечения также связана с возможностью формирования на его основе автоматизированных систем рефлексивного управления конкурентоспособностью промышленных предприятий. Кроме того, информационное обеспечение должно быть направлено на удовлетворение информационных запросов персонала различных служб и отделов предприятия.

Информационное обеспечение предприятия рассматривается как система, состоящая из трёх составляющих: информационных технологий, информационных ресурсов, технических средств и программного обеспечения. Если информационные ресурсы представляют собой совокупность данных и знаний, сведений, информации, необходимой для принятия управленческих решений, то под информационными технологиями понимается совокупность средств и методов сбора, регистрации, обработки, накопления и доведения до пользователя необходимых данных в системе организационного управления на основе использования средств вычислительной техники. В качестве третьей составляющей информационного обеспечения управления предприятием рассматриваются технические средства и программное обеспечение эффективного управления предприятием [21].

Программные продукты семейства ARIS 6.0 представлены наиболее известными модулями: ARIS Easy Design и ARIS Toolset. Первый модуль предназначен для отдельных сотрудников компании, описывающих свои бизнес-процессы в виде графических моделей, что не позволяет получить общее представление о всех бизнес-процессах предприятия. Преимуществом является то, что это простой гибкий инструмент, не требующий от пользователя специальных зна-

ний. Программный продукт ARIS Toolset и его дополнительные компоненты позволяют разрабатывать бизнес-процессы в масштабах всей компании. ARIS Toolset предоставляет большое количество многократно апробированных методов моделирования бизнес-процессов. Это позволяет легко настраивать программу к индивидуальным требованиям [20].

Информационная модель описывает потоки информации в функциональной и организационной моделях [28]. К наиболее известным традиционным средствам построения моделей сложных систем относится методология SADT (Structured Analysis Design Technique) [21, 28]. В настоящее время существует множество инструментов для построения SADT-диаграмм, которые можно разделить на две категории: универсальные инструменты для построения диаграмм и инструменты, ориентированные только на построение SADT-диаграмм, которые часто включают в себя средства для анализа функциональных требований. Первая категория инструментов (в неё входят такие инструменты, как Microsoft Visio, и продукт, распространяемый по GPL лицензии, Dia) позволяет создавать различные диаграммы из большого набора различных примитивов. Универсальность этих инструментов делает их малоприменимыми для моделирования, поэтому они редко используются аналитиками для разработки программного обеспечения [24]. Ко второй категории относятся инструменты, специально разработанные для создания SADT-диаграмм, такие, как BPWin (AllFusionProcessModeler) и AIOWIN. Эти продукты широко используются для моделирования функциональных требований к системе, однако их архитектура не позволяет использовать эти инструменты для расширения существующей нотации.

Общее описание системы рефлексивного управления конкурентоспособностью промышленных предприятий и её взаимодействия с внешней средой представлено в виде контекстной диаграммы (рис. 3). На первом этапе осуществляется выбор субъектов рефлексивных воздействий (блок А 1).

Таковыми субъектами могут быть поставщики, конкуренты, потребители, инфраструктура рынка, государственные органы и т.д. Для каждого из них существует свой набор задач рефлексивного управления. Именно поэтому отделом маркетинга и стратегического планирования проводится анализ важности для предприятия решения различных задач. При этом выделяются наиболее перспективные и заслуживающие первоочередного внимания, связанные с рефлексивным управлением потребителями и конкурентами задачи. Далее отделом экономического анализа проводится построение аналитических моделей рефлексии принятия решений. Для этого анализируется весь набор факторов, влияющих на принятие решений выбранными субъектами рефлексивного воздействия. Наиболее важные факторы формализуются для получения их количественной оценки. Первостепенное значение имеют собственные знания ЛПР в предметной области, связанное и не связанное с источником сообщения окружающее пространство ЛПР, уровень недоверия к источнику сообщения, субъективные и иррациональные факторы, склоняющее ЛПР осуществить действие, собственные интенции ЛПР осуществить действие.

На этапе реализации блока А3 анализируется весь набор рациональных и иррациональных факторов, влияющих на потребительский выбор. При этом выделяются основные группы факторов, таких как: функциональные характеристики, качество, стоимость продукции, аспекты послепродажной эксплуатации, а также иррациональные факторы, связанные с предпочтениями потребителей, их психо-эмоциональным состоянием, возникающими обязательствами, собственными знаниями о продукции и т.д.

Рисунок 3

Для обеспечения эффективности рефлексивного управления потребителями, выбор воздействий на них должен осуществляться с учетом типа рынка. Исходя из этого, в блоке А 3 отделом маркетинга осуществляется определение типа рынка на основе типа производства, уровня конкуренции на рынке, цен на продукцию и её характеристик. Если рассматривать варианты для сегментированного рынка и рыночной ниши, то целесообразно учесть иррациональные и субъективные предпочтения потребителей, их потребности, представления о качестве, о цене, о полезности продукции, а также необходимо учесть эмоциональное состояние потребителя. Далее отделом экономического анализа и центром рефлексивного управления проводится оценка полезности продукции для потребителей с учетом изменений их интенций. Это позволяет сформировать новый набор рефлексивных воздействий на потребителей, что в конечном итоге приводит к увеличению объёмов продаж предприятия.

Следующим этапом рефлексивного управления конкурентоспособностью промышленного предприятия является управление конкурентами. Для этого особенно важно сформировать образы потребителей, конкурентов и производителей продукции, а также использовать знания о внешней среде предприятия. Первостепенной задачей является изменение представления конкурентов о состоянии внешней среды. Служба конкурентной разведки совместно с центром рефлексивного управления осуществляет сбор информации о конкурентах предприятия и формирует общую картину их знаний о внешней среде. Это позволяет применять методы рефлексивного воздействия, направленные на изменение представлений конкурентов о состоянии внешней среды. Набор методов может включать в себя: методы оценки состояния рынка и прогнозов изменений на нём, оценку целесообразности приобретения бизнеса, оценку эффективности новых технологий, а также прогнозирование политических и законодательных изменений. После этого особенно важно сформировать выгодный образ производителя у конкурентов. Это позволит изменить в выгодную для предприятия сторону образ производителя в глазах конкурента. С целью предотвращения негативных рефлексивных воздействий со стороны конкурентов, а также недопущения утечки информации службой конкурентной разведки и информационной безопасности должны осуществляться меры, направленные на защиту информационной базы предприятия, что в свою очередь обеспечит рефлексивную безопасность предприятия.

Разработка информационного обеспечения рефлексивного управления конкурентоспособностью промышленного предприятия позволяет повысить оперативность, полноту и достоверность информации, необходимой для эффективной реализации положений рефлексивного управления конкурентоспособностью. Использование методологии IDEF0 при построении моделей информационного обеспечения рефлексивного управления конкурентоспособностью промышленных предприятий позволяет повысить качество и глубину проработки, систематизировать информацию, уменьшить число ошибок и т.д. Преимуществом данного подхода является его малозатратность, что связано с полнотой и простотой описания всех процессов, комплексностью при декомпозиции, возможностью агрегирования и детализации потоков данных и информации, а также простотой документирования процессов. Кроме того, предлагаемое информационное обеспечение позволяет оптимизировать процессы взаимодействия всех структурных подразделений в процессе осуществления рефлексивного управления конкурентоспособностью промышленных предприятий. Посредством применения данного подхода значительным образом повышается оперативность принимаемых решений в системе рефлексивного управления конкурентоспособностью предприятия.

за счёт своевременного удовлетворения информационных запросов персонала различных служб и отделов предприятия.

3.4 Актуальні засади соціо–еколого–економічного оцінювання ефективності стандартизації в умовах глобалізації світової економіки

Сучасний розвиток світової економіки демонструє суперечливі тенденції глобалізації, які призводять до радикальної зміни співвідношення різних секторів і галузей економіки. У світлі глобалізаційних викликів і необхідності нового етапу економічного розвитку України підвищується значущість наукового обґрунтування національних галузевих пріоритетів, формування на цій основі ефективної економічної політики, що ґрунтується на теорії галузевих ринків. Кожний галузевий ринок має специфічні ознаки, однак існують спільні риси їх функціонування, зокрема концентрація ринку на рівні галузі, бар'єри входження на галузевий ринок, диференціація продукції, вертикальні взаємозв'язки між фірмами, цінова дискримінація, стратегічна поведінка фірм, тенденції глобалізації тощо.

Значний внесок у дослідження теоретико–методологічних аспектів функціонування галузевих ринків і глобальної конкуренції зробили Т. Левітт, П. Кругман, Е. Хелпман, М. Меліс, В. Третяк, А. Шастітко, А. Юданов, М. Туган–Барановський, А. Рафалович, С. Фармаковський, Н. Назаревський, П. Фомін та інші. Сучасним дослідженням ринкових відносин на галузевому рівні присвячено праці сучасних вітчизняних економістів, зокрема, З. Варналія, А. Гальчинського, В. Гейця, О. Горняк, Н. Гражевської, П. Єщенка, А. Ігнатюк, В. Лагутіна, Ю. Пахомова, П. Саблука, А. Старостіної, А. Філіпенка, Г. Филюк, А. Чухна та інших. У працях цих дослідників висвітлюються проблеми формування інституційних засад розвитку ринкових відносин; функціонування ринків в умовах глобалізації.

Метою роботи є врахування нових тенденцій у практиці функціонування галузевих ринків в умовах глобалізації та трансформації економічних систем, що потребує теоретичного аналізу реальної економічної ситуації, виокремлення галузевої політики в структурі загального регулювання економіки як на національному, так і на світовому рівнях, з метою розробки ефективних інструментів впливу на розвиток окремих видів економічної діяльності та галузевої структури економіки.

На сьогодні однією з головних проблем в галузі впровадження технічних регламентів є прийняття і запровадження значної кількості гармонізованих з міжнародними та європейськими національних стандартів, що мають стати доказовою базою відповідності продукції вимогам технічних регламентів. З метою реалізації Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства ЄС у сфері захисту прав споживачів, технічних правил і стандартів необхідно запровадити державний ринковий нагляд за безпечністю товарів та послуг в законодавчо врегульованій сфері замість суцільного до ринкового контролю всієї продукції і послуг відповідно до застарілих стандартів, удосконалити структуру управління у сфері технічного регулювання та захисту прав споживачів.

Звідси до основних тенденцій розвитку робіт в галузі забезпечення і контролю безпечності продукції через систему стандартизації і сертифікації в світовій практиці відносяться: удосконалення національного законодавства в галузі безпечності з метою охоплення законодавчими актами всіх потенційно не-

безпечних для населення і довкілля видів продукції; послідовна гармонізація законодавчо–нормативних документів; перехід до державного захисту прав споживачів на безпечність товарів, а також створення ефективних систем контролю безпечності продукції, що випускається та імпортується; інтенсивний розвиток робіт на всіх рівнях в галузі встановлення норм і вимог безпечності в стандартах, технічних регламентах та інших документах на продукцію і використання сертифікації як ефективного засобу підтвердження її відповідності встановленим нормам; забезпечення оптимального з технічної й економічної точок зору рівня взаємозамінності і технічної сумісності продукції; регламентації вимог, що мають відносини до збереження, упакування маркірування (у тому числі екологічного), перевезення і збереження продукції; сприяння більш ощадливому використанню сировини й енергоносіїв та ін.; вдосконалення законодавства та заміну великого масиву національних стандартів на міжнародні та європейські, проведення у суспільстві широкої просвітницької кампанії щодо застосування нових норм і правил.

Тому вибір оптимального варіанта адаптації законодавчої та нормативної бази повинен здійснюватися з урахуванням таких чинників: створення сприятливіших умов для розвитку підприємництва; аналізування наявного світового досвіду, передусім країн – членів ЄС; усунення загроз для національної безпеки держави; сприяння сталому зростанню економіки; інтеграції України у світову економіку; поліпшення захисту життя, здоров'я та майна людини; виконання вимог раціонального природокористування і охорони НПС; надходження на ринок лише безпечної, якісної продукції, процесів, послуг; підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції; створення сприятливіших умов добросовісної конкуренції; усунення технічних бар'єрів у торгівлі та ін.

Таблиця 3 – Урядова діяльність зі стандартизації протягом життєвого циклу продукту

	Показники щодо:	Роль на різних стадіях життєвого циклу продукту		
		Впровадження	Зростання	Зрілість
Тип стандарту	Сумісності	Діяльність із уникнення передчасної синхронізації з не бажаним стандартом	Стандарти сприяють зростанню мережі підтримки допоміжних продуктів і послуг	Товарні продукти (використовується шкала економії ресурсів більшості видів)
	Мінімальної якості і безпеки	Уникати закон Грешема (проблема «обпікшись на молоці, будеш думи і на воду»), тобто уникнути передчасного впливу	Уникати закону Грешема	Допомагає протистояти зменшенню вимог до якості
	Інформації і вимірювання	Зробити можливими продажі нових характеристик продукту (послуги)	Зниження ризику появи не бажаних характеристик	Сприяти «ефекту масштабу»
	Скорочення різновидів	Аналогія «обрізання» з метою зосередити зусилля для досягнення згуртованості і зростанні ринку певного продукту	Підтримка і стимулювання процесів продаж	Сприяти «ефекту масштабу»

Удосконалено автором на основі [31].

Саме на початку реформування ринкових відносин у сфері стандартизації діяльність урядів може допомогти в досягненні зростання економіки. Науковці

виділяють три загальні причини провалів ринку. По–перше, зовнішні фактори (будь то позитивні або негативні) конкуренція між приватними і громадським доходами від конкретних приватних інвестицій. Якщо зовнішні чинники є позитивними звідси соціально бажані інвестиції не будуть з'являтися в приватному порядку прибутковими, тому ринок не підтримує достатньої активності. Якщо зовнішні фактори є негативними, деяким соціально небажаним інвестиціям з'являтися в приватному порядку вигідно, тому що ринок підтримує занадто багато активності.

Друга загальна причина, де господарська діяльність підлягає зростаючій віддачі. У цьому випадку немає нерегульованого результату ринку, який також є економічно ефективним. Якщо підтримується конкуренція між бізнесовими організаціями, то виробництво не експлуатує зростаючого доходу, тому витрати не зведені до мінімуму. За умови наявності монополії вона може експлуатувати зростаючий дохід, але у такому випадку несе відповідальність за обмеження випуску, щоб не відставати в ціні [32, 33].

Практично третім фактором і відомим підходом у стандартизації є інформація про асиметричність інформації між покупцями і продавцями, що призводить до консенсусу між покупцями і продавцями. Одним із прикладів цього є закон Грешема, який стверджує, що «погані витісняють хороших». Наявність «поганих» продуктів на ринку, а також нездатність покупця відрізнити погану продукцію від хорошої, означає, що постачальник якісної продукції не зможе конкурувати зі своєю продукцією на ринку, оскільки він не може забезпечити низьку ціну [34]. Актуальність зазначених методичних підходів для стандартів наведено в таблиці 4.

Таблиця 4 – Провали ринку в наданні стандартів

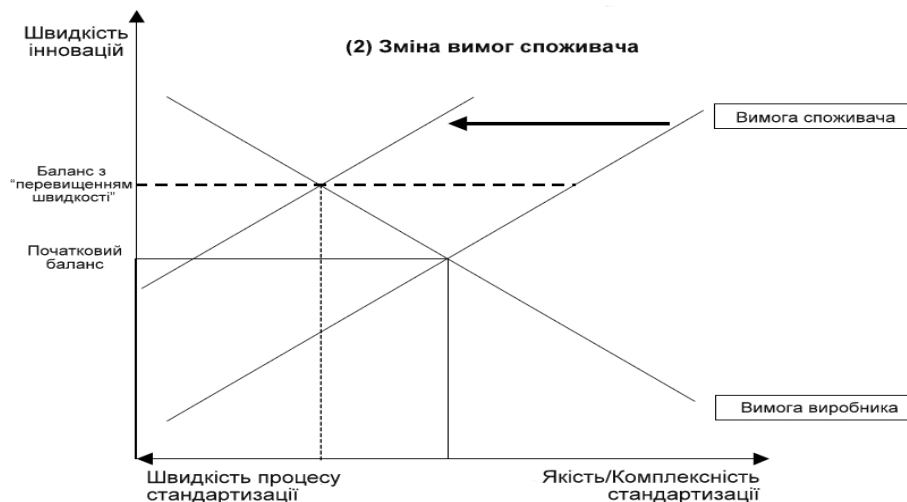
Показник	Чи буде ринок визначати стандарт?	Проблеми ринку стандартів	Проблеми з стандартами
Сумісність	Так	Блокувальні до нижчого рівня. Не обов'язково відкривати. Сильний ризик монополії	Повільне визначення. Не врегульовані ринкові процеси.
Мінімальна якість	Не так, але існують інші механізми	Ризик закону Грешема Будь–який нормативний документ (стандарт) має бути корисний для суспільства	Ризик з регулювання захоплення продукції (поглинання іншою фірмою виробництва)
Вимір	Можна зробити, але не завжди коректний (абсолютні і відносні вимірювання в метрології)	Має бути забезпечено вимірювання кількісних і якісних характеристик	Ризик з регулювання як інструменту стандартизації
Різноманітність	Так	Призводить до різноманіття форм	Кількість стандартів велика

Удосконалено автором на основі [31].

Як показано в таблиці 4, можливо стверджувати, що існує провал ринку в забезпеченні стандартів для будь–якої з чотирьох звичайних цілей. Проте, є і потенційні проблеми, пов'язані з державними стандартами, в особливості, що вип-

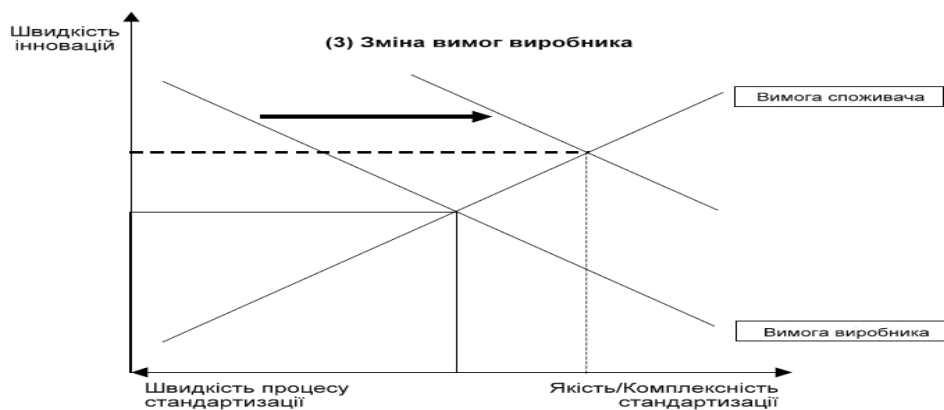
ливають з ризику регулювання захоплення. Тому необхідна участь держави в галузі стандартизації саме з регулювання провалів ринку особливо у сучасних умовах глобалізації. Важливим для бізнесу та держави є відповідність стандартів в країні та запитів на їх а також з врахуванням глобальних стандартів. У світовій стандартизації використовують терміни: «випереджаюча стандартизація», «перевищення швидкості розробки стандартів» та ін.

Сутність випередження полягає у задоволенні глобальних ринків у нормативних документах з метою монополії, конкурентоспроможності, збільшення доходів тощо. Проте у деяких випадках (наприклад, у фармацевтичній промисловості) дії регулюючих органів сповільнюють швидкість стандартизації, з якою інновації вводяться на ринок. Регулюючий орган встановлює високі стандарти для того, щоб зменшити ризик від передчасного їх введення. Вимоги до стандартів і ставлення споживачів до брендової продукції показано на рисунку 1, [34]. Рисунок 3 свідчить про можливість змінити вимоги до замовника. Лінія вимоги споживача зміщується вліво так, що вона перетинається з лінією вимоги постачальника на «перевищення швидкості» швидкості інновацій. Тоді такі швидші темпи інновацій є стійкими, тому що клієнт менш вимогливий до процесу стандартизації. На практиці це може означати, що виробники повинні додатково інвестувати в капітал бренду так, як клієнти будуть купувати за прогнозованого рівня інновацій, навіть при відсутності необхідних стандартів. При цьому капітал бренду дає їм упевненість, яку не може стандарт. Проте таке правило буде порушене за умови якщо бренд неспільше обіцяних переваг ніж він здатний.

Рисунок 3 – Рішення (гіпотетичні) дисбалансу між вимогами замовника і виробника

Проте, як показано на рисунку 3, можна змінити вимоги виробника [34]. Метою тут є перехід лінії вимоги виробника вправо так, щоб вона перетнулася з лінією вимоги споживача на «перевищенні швидкості» швидкості інновацій. Це може бути зроблено, наприклад, шляхом витрачання більшої кількості ресурсів на підтримку процесу стандартизації. Тоді швидше швидкість інновацій є стійкою, оскільки стандарти необхідної якості можуть бути визначені з достатньою швидкістю.

Рисунок 4 – Рішення (гіпотетичні) дисбалансу між вимогами замовника і постачальника

Тому, звідси робимо висновок, що якщо теоретико–методична перспектива теорії торгівлі функціонує, то різні національні уряди будуть прагнути до того, щоб правила торговельної гри відображали національні інтереси. У такій ситуації виграє країна, яка представлена в міжнародних організаціях із стандартизації, метрології та сертифікації. Тоді можна очікувати, що отримані стандарти будуть розроблені таким чином, щоб максимізувати конкурентну перевагу саме розробників стандартів (інтересів країни яка представляє корпорації, бізнес тощо).

Для України необхідно враховувати наступні положення розвитку національної системи технічного регулювання: недостатність фінансування міністерств, відомств, галузевих та освітніх організацій, які спроможні проводити роботи із адаптації директив, законів і нормативів та розробляти власні національні стандарти; непослідовна політика з інтеграції України до світових стандартів, нормативних документів, директив; незадовільна ситуація щодо розуміння та потреби розвитку і модернізації із широкого кола питань технічного регулювання у державі; потреба у реформуванні національного законодавства; організація навчання інституцій держави та бізнесу вимогам світових та європейських стандартів. Ризики: неможливість експорту з України передусім агропромислової та в подальшому продукції металургії, машинобудування; погіршення міжнародного іміджу України; уповільнення процесу входження у світову економічну систему; конкурентоспроможність української продукції та послуг нижча ніж у конкурентів; незадовільний контроль на ринку продукції всіх видів та її фальсифікація, що створює загрозу для життя, здоров'я, майна споживача і навколишнього природного середовища; стагнація та деградація національної промисловості; уповільнення розвитку середнього класу у суспільстві та бізнесі; недостатній рівень захисту життя, здоров'я людей та прав споживачів; зниження інвестиційної привабливості. Гальмування процесу реформування системи технічного регулювання та споживчої політики України відповідно до вимог ЄС може призвести до таких ускладнень: перетворення України на постачальника дешевої робочої сили; місце для зберігання шкідливих відходів; сировинний придаток розвинених країн; економіку, яка випускатиме і споживатиме продукцію низької якості; країну, в якій процвітатиме нечесна підприємницька практика; економіку, в якій відчутно погіршиться соціальний захист її громадян (збільшиться рівень безробіття, продовжуватимуть закриватися підприємства, зросте рівень захворювань, злочинності).

3.5 Облікова інтерпретація класифікацій доходів основної діяльності у будівництві: теоретико–методичні аспекти

Будівництво є визначальним фактором розвитку вітчизняної економіки, від якого значною мірою залежить ефективність функціонування усієї системи господарювання. Розвиток і значення будівництва як виду економічної діяльності в умовах сьогодення особливо актуалізується, зважаючи на поживлення економіки України та її поступовий вихід із кризового становища. Будівництво будівель і споруд, що було тимчасового призупинене у зв'язку з глобальною світовою Зокрема, в Рівненській області у 2016 році спостерігається щоквартальне зростання обсягів виконання будівельних робіт (табл. 5). Якщо дослідити динаміку будівництва у Республіці Білорусь, то дані табл. 2 дають підстави констатувати, що обсяг виконаних будівельних робіт в даній країні теж щоквартально зростає (табл. 6). Отже, збільшення обсягів виконання будівельних робіт в Україні, Республіці Білорусь та в Рівненській області, зокрема, вказують на актуальність дослідження, що стосується обліковування доходів, одержаних внаслідок будівництва будівель та споруд.

Таблиця 5 – Обсяг виконаних будівельних робіт у Рівненській області за видами будівельної продукції в 2016 р.*

№ з/п	Показники, тис. грн.	1 квартал	2 квартал	3 квартал	Разом з початку року
1.	Будівництво, в т.ч.:	140052	216213	295935	652200
1.1.	Будівлі. в т.ч.:	87441	109532	181197	378170
1.1.1.	Житлові будівлі	30021	34933	50597	115551
1.1.2.	Нежитлові будівлі	57420	74599	130600	262619
1.2.	Інженерні споруди	52611	106681	114738	274030

*складено за даними: <http://www.rv.ukrstat.gov.ua>.

Таблиця 6 – Обсяг виконаних будівельних робіт у Республіці Білорусь у 2016 р.*

№ з/п	Показники, млн. руб.	1 квартал	2 квартал	3 квартал	Разом з початку року
1.	Будівництво	1588,7	1985,6	2146,6	5720,7

*складено за даними: <http://www.belstat.gov.by>.

Вагомий внесок у дослідження питань з обліку основної діяльності будівельних підприємств здійснили такі вітчизняні вчені, як: З.В. Задорожний [36; 37], П.М.Кричун [38], В.М. Пархоменко [38], М.К. Петренко [40], С.О. Строїч [41], Н.П. Тарасова [42], І.Г. Чалий [43] та ін. Питанням визнання, оцінки та обліку доходів присвячено праці О. Кисельової [44], Р. Назарбаєвої [45], Є. Свідерського [46], І. Складука [47] та ін. Водночас недостатню уваги приділено розробці теоретичних положень та формуванню практичних рекомендацій щодо використання класифікацій доходів будівельних підприємств у їх практичній діяльності.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні теоретичних засад та розробці практичних рекомендацій щодо облікової інтерпретації класифікацій доходів

будівельних підприємств. Об'єкт дослідження – процес ведення основної діяльності будівельними підприємствами.

Відповідно до п. 6.4.2 Правил визначення вартості будівництва при визначенні вартості виконаних обсягів робіт і проведенні взаєморозрахунків за виконані роботи по об'єктах будівництва, зведення яких здійснюється за рахунок державних коштів, застосовуються примірні форми первинних облікових документів «Акт приймання виконаних будівельних робіт» (примірна форма № КБ–2в) і «Довідка про вартість виконаних будівельних робіт та витрати» (примірна форма № КБ–3). При розрахунках за виконані будівельні роботи використовуються такі документи (рис. 5).

У ст. 1 Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» від 16 липня 1999 р. № 996–XIV наведено визначення первинного документа як документа, який містить відомості про господарську операцію та підтверджує її здійснення. Відповідно до с. 9 «...для контролю та впорядкування оброблення даних на підставі первинних документів можуть складатися зведені облікові документи»[48].

Основними показниками форми № КБ–2в «Акт приймання виконаних будівельних робіт» є такі: «Разом прямі витрати» (вартість матеріалів, заробітна плата та ін.); «Загальновиробничі витрати»; «Кошти на зведення та розбирання тимчасових будівель і споруд»; «Додаткові витрати у зимовий (літній) період»; «Разом вартість будівельно–монтажних робіт»; «Прибуток»; «Адміністративні витрати»; «Податок на додану вартість»; «Всього за актом». Отже, даний документ містить інформацію про низку показників і, зважаючи на вище викладене, він є зведеним, а не первинним, відтак, типова форма № КБ–2в «Акт приймання виконаних будівельних робіт»– зведений обліковий документ.

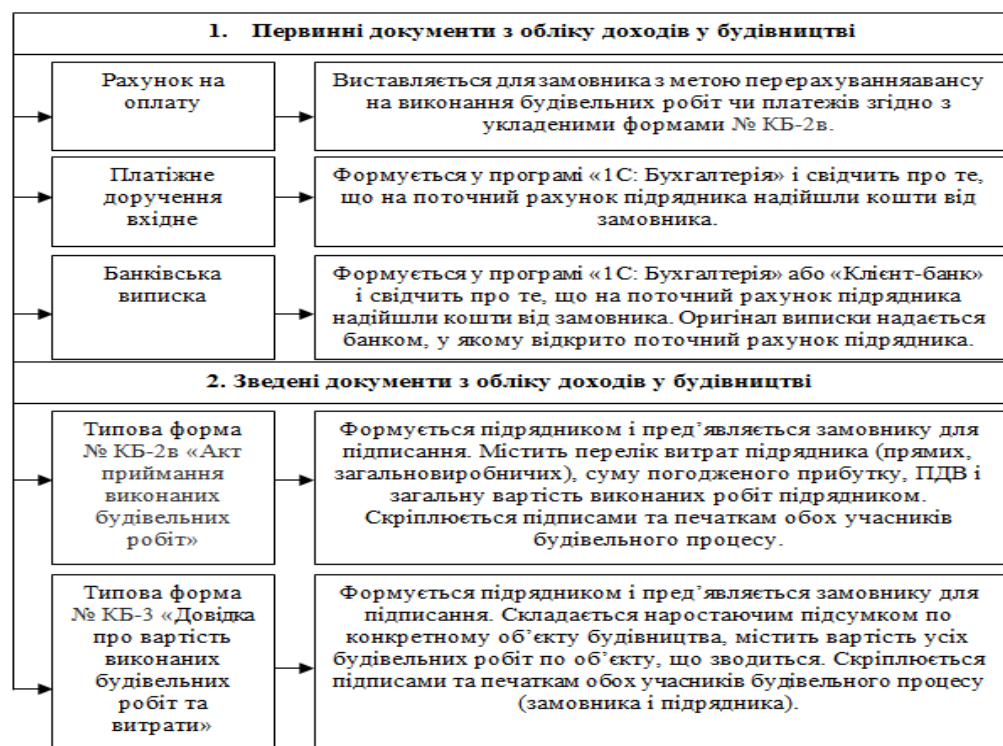

Рисунок 5 – Первинні та зведені документи з обліку доходів у будівництві*

*Розроблено автором.

З метою формування достовірних даних у частині доходів будівельних підприємств для належного їх представлення у різних видах та формах звітності виникає потреба у проведенні правильної класифікації. Класифікація – це не суто теоретичне поняття. Вдале її проведення може бути корисним для практичних цілей. Так, зокрема адаптація класифікацій доходів до реальних потреб будівельних підприємств здатна суттєво полегшити процес ведення обліку та складання звітності. Як справедливо стверджує М.М. Бердар «...класифікація доходів дає можливість із достатнім ступенем повноти розкривати користувачам інформацію про джерела надходжень та види діяльності для отримання доходів, про залежність чи незалежність окремих категорій доходів від ефективності менеджменту на підприємстві, а також здійснювати ефективний і своєчасний контроль і аналіз доходів і результатів діяльності підприємств» [49, с. 164]. Досить влучно відмічає О.Князева: «Класифікація виконує не формальну роль, а є найважливішим елементом для побудови системи управління доходами» [50, с. 56].

За місцем виникнення дохід поділяється на дохід основного виробництва (дохід виробничих структурних підрозділів будівельного підприємства, які безпосередньо беруть участь у виконанні будівельно-монтажних робіт); дохід допоміжного виробництва (дохід виробничих структурних підрозділів, які зайняті забезпеченням основного виробництва, наприклад, дохід від здійснення технічного огляду, технічного обслуговування, ремонту власних і орендованих будівельних машин); дохід другорядного виробництва (дохід виробничих структурних підрозділів, які займаються виробництвом бетону тощо).

За можливістю здійснення контролю дохід поділяється на контрольований (його рівень може контролюватись з боку власників чи менеджерів будівельного підприємства, котрі здатні змінювати його своїми діями чи внаслідок впровадження певних рішень) та неконтрольований (дохід, що не може бути контрольований власниками або менеджерами організації, які не здатні чинити вплив ані на період його отримання, ані на його величину). За регулярністю отримання виділяється регулярний (систематичний) дохід (має систематичний характер, тобто формується у кожному звітному періоді) та нерегулярний (разовий) дохід (може отримуватись разово або з періодичністю, яка становить більше одного звітного періоду). За періодом формування виділяється дохід минулого, звітного та майбутнього періодів, відповідно йдеться про дохід, отриманий у результаті минулих подій (обсяги можна прослідкувати із укладених форм № КБ–2в та КБ–3 між підрядником та замовником); дохід, який напрацьовується у даний період часу (отримується від виконання будівельних робіт за окремими об'єктами будівництва, щодо яких виконуються роботи); дохід, отримання якого передбачається у майбутніх періодах (з огляду на укладені договори підряду чи будівельні контракти).

За суб'єктами виконання будівництва пропонуємо виділяти дохід від виконання будівництва власними силами та дохід від виконання будівництва підрядними організаціями. Застосування поданої класифікації обґрунтовується тим, що у формі статистичної звітності «Звіт про виконання будівельних робіт», яка затверджена наказом Державної служби статистики України 26.07.2016 р. №129, будівельні підприємства зобов'язані відображати загальний обсяг реалізованих будівельних робіт за звітний період та зазначати у його складі обсяг робіт, виконаний підрядником на умовах субпідряду (рядок 021). Адаптацію окремих класифікацій доходів будівельних підприємств до потреб обліку і звітності, що пропонується автором у даному дослідженні, представлено в табл. 7.

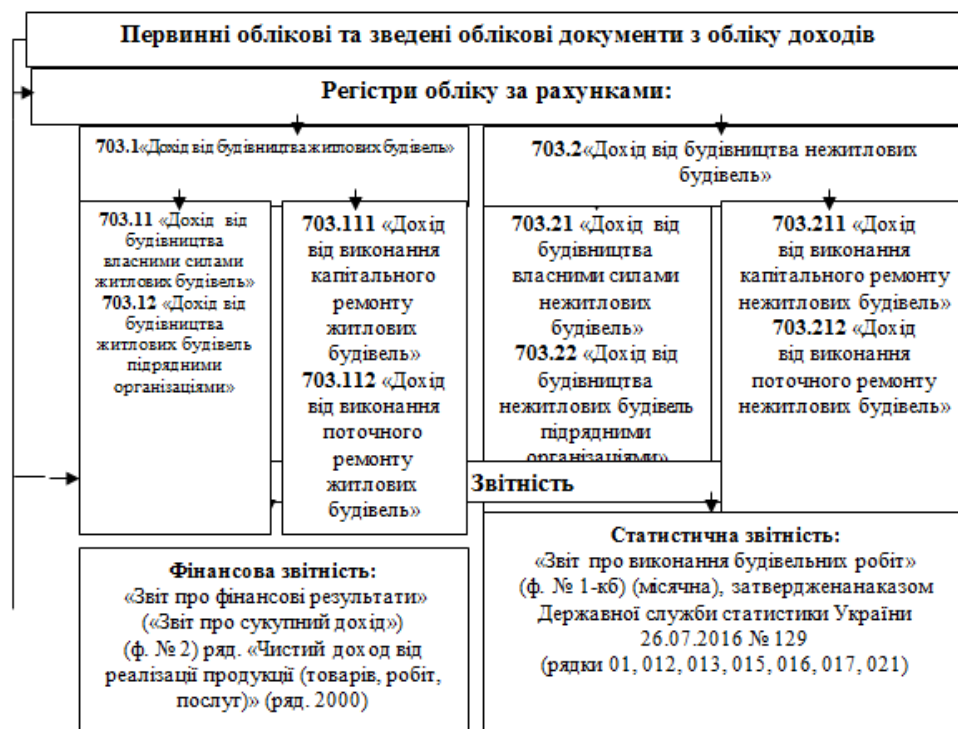
Таблиця 7 – Адаптація окремих класифікацій доходів будівельних підприємств до потреб обліку та звітності*

№ з/п	Класифікаційна ознака	Вид доходів	Відображення в обліку (кредит рахунка)	Відображення у Звіті про виконання будівельних робіт (ф. № 1–кб) (місячна)
1.	Вид будівель	Дохід від будівництва житлових будівель	703.1 «Дохід від будівництва житлових будівель»	Рядок 012 «Обсяг виконаних будівельних робіт з будівництва житла власними силами»
		Дохід від будівництва нежитлових будівель	703.2 «Дохід від будівництва нежитлових будівель»	Рядок 013 «Обсяг виконаних будівельних робіт з будівництва нежитлових будівель власними силами»
2.	Суб'єкт виконання будівництва	Дохід від виконання будівництва власними силами	703.11 «Дохід від будівництва власними силами житлових будівель» 703.21 «Дохід від будівництва власними силами нежитлових будівель»	Рядок 01 «Обсяг виконаних будівельних робіт власними силами» Рядок 015 «Обсяг виконаних будівельних робіт господарським способом»
		Дохід від виконання будівництва підрядними організаціями	703.12 «Дохід від будівництва житлових будівель підрядними організаціями» 703.22 «Дохід від будівництва нежитлових будівель підрядними організаціями»	Рядок 021 «Обсяг реалізованих будівельних робіт за договорами субпідряду»
3.	Спосіб та характер будівництва	Дохід, одержаний від виконання капітального ремонту	703.111 «Дохід від виконання капітального ремонту житлових будівель» 703.211 «Дохід від виконання капітального ремонту нежитлових будівель»	Рядок 016 «Обсяг виконаних будівельних робіт з капітального ремонту»
		Дохід, одержаний від виконання поточного ремонту	703.112 «Дохід від виконання поточного ремонту житлових будівель» 703.212 «Дохід від виконання поточного ремонту нежитлових будівель»	Рядок 017 «Обсяг виконаних будівельних робіт з поточного ремонту»

*розроблено автором.

Науково обґрунтована класифікація доходу відіграє важливе значення в ефективному господарюванні будівельного підприємства, оскільки сприяє правильності відображення даних про доходи у розрізі окремих їх видів, що є важливим для визначення доходу будівельного підприємства в цілому. За умови використання даних класифікацій в аналітичному обліку на будівельних підприємствах систематично формуватиметься інформація, необхідна для складання звітності. Проведення правильної класифікації доходів будівельних підприємств, її апробація в обліку спрощує ведення обліку в цілому.

Відображення інформації у первинних документах, формування регістрів обліку є надзвичайно важливим процесом, оскільки за їх даними складається звітність, показники якої мають бути достовірними, зіставними, доречними, порівнюваними. Загальну схему обліку та відображення доходів основної діяльності будівельних підприємств у звітності наведено на рис. 6.

Рисунок 6 – Загальна схема обліковування та відображення доходів основної діяльності будівельних підприємств у звітності*

*Розроблено автором.

За даними рис. 6 можна констатувати, що інформація з первинних і зведених документів у частині обліковування доходів потрапляє до регістрів синтетичного та аналітичного обліку, дані яких є підставою для складання звітності.

Таким чином, формування облікової інформації за доходами основної діяльності будівельних підприємств відіграє важливе значення, оскільки відповідні показники зазначаються у фінансовій звітності, що пред'являється зовнішнім і внутрішнім користувачам, у тому числі власникам та інвесторам, для прийняття управлінських рішень. За даними фінансової звітності з урахуванням різниць складається податкова звітність, зокрема у частині визначення податку на прибуток, на розмір якого суттєвий вплив чинять значення показників доходів у формі № 2 «Звіт про фінансові результати» («Звіт про сукупний дохід»). Викори-

стання правильної класифікації доходів уможливилює проведення її апробації при веденні бухгалтерського обліку через застосування відповідної аналітики за рахунками доходів та у процесі складання звітності, зокрема фінансової (Звіту про фінансові результати (Звіту про сукупний дохід) і статистичної, а саме: Звіту про виконання будівельних робіт (ф. № 1–кб) (місячної), форма якої затверджена наказом Державної служби статистики України 26.07.2016 р. № 129, що сприятиме достовірному відображенню даних за показниками доходів та забезпечить спрощення процесу складання звітності будівельних підприємств загалом.

3.6 Впровадження та використання інформаційних технологій обліку в управлінні підприємствами

Сучасна економіка характеризується трансформацією соціально–економічного середовища функціонування суб'єктів господарювання та стрімкою тенденцією розвитку інформатизації прийняття управлінських рішень. Тому дослідження питань впровадження та використання інформаційних технологій обліку в управлінні підприємством є актуальним.

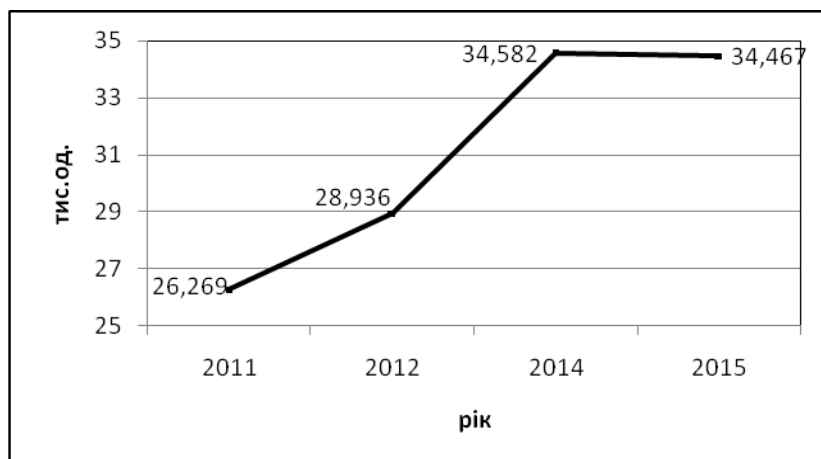
Аналіз наукових досліджень дає підстави стверджувати, що питанням впровадження та функціонування інформаційних систем обліку приділяється увага багатьох науковців. Розвиток ринку інформаційних технологій, його проблеми та перспективи розглядали вітчизняні науковці Г.А. Андрощук, О.С. Бабанін, С.В. Войтко, А. Литвин, С.К. Полумієнко, Л.О. Рибаків, Л.Федулова, М.Чайковська та інші. Системотехнічні аспекти автоматизації бухгалтерського обліку розглядали В.В. Сопко, М.М. Бенько, В.О. Осмятченко досліджував підходи щодо економічної ефективності впровадження інформаційних технологій.

Метою роботи є дослідження тенденцій розвитку електронного обміну даними та облікових інформаційних систем в господарській діяльності підприємств, вдосконалення методологічних аспектів вибору, впровадження та використання інформаційних технологій обліку з метою отримання інформації для управління підприємством.

Сьогодні економічна ситуація в державі та законодавствочинять суттєвий вплив на вимоги користувачів щодо функціональності облікових інформаційних систем. Ефективність роботи організацій визначається ступенем автоматизації процесів обробки внутрішньої облікової інформації та її аналізу, а також взаємодії з бізнес партнерами, фіскальними органами та іншими контрагентами.

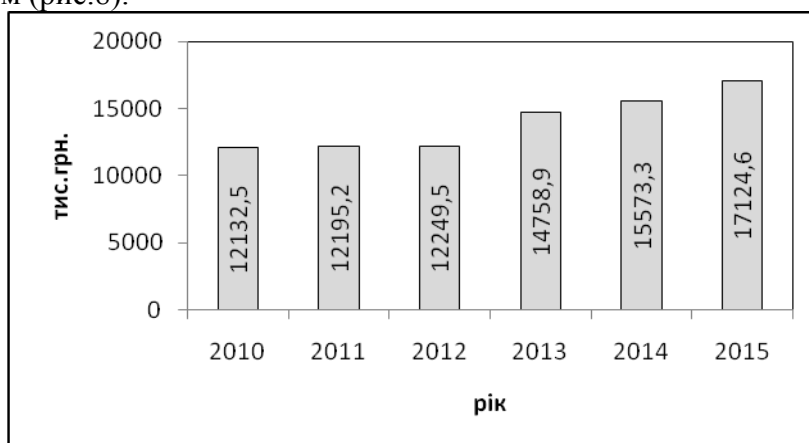
Впровадження системи електронного адміністрування податку на додану вартість (ПДВ) передбачає організацію взаємодії органів Державної фіскальної служби України, Державного казначейства України (ДКУ) та суб'єктів господарювання в єдиному електронному сервісі[55]. Останній має забезпечувати отримання та обробку інформації з Єдиного реєстру податкових накладних (ЄРПН), Держмитслужби України, про стан ПДВ рахунку підприємства, відкритого в ДКУ, інтегральної картки платника ПДВ, зареєстрованої в Державній податковій інспекції.

Останнім часом в Україні зростає кількість підприємств, що здійснюють електронний обмін даними в господарській діяльності (рис. 7).

Рисунок 7 – Кількість українських підприємств, що здійснюють електронний обмін даними в господарській діяльності (за даними [56])

Збільшення обсягів електронного обміну даними спонукає розвиток інформаційних технологій, які в свою чергу, обумовлюють розширення ринку інформатизації. Обсяг наданих послуг у сфері комп'ютерного програмування та надання інших інформаційних послуг підприємствами Рівненської області зростає з кожним роком (рис.8).

Рисунок 8 – Обсяги діяльності підприємств Рівненської області у сфері комп'ютерного програмування та надання інших інформаційних послуг (за даними [56])

Впровадження електронних форм обміну документами, подачі звітності та систем електронного адміністрування податків спричинило виникнення та розвиток програм, які забезпечують передачу в електронному форматі даних бізнес-партнерам, контролюючим та фіскальним органам. Лідерами українського ринку програмного забезпечення для електронного документообігу є системи "М.Е.Дос", "1С: Звіт", які дозволяють не тільки отримати вхідні та сформувати вихідні первинні документи, а здійснювати обмін інформацією з ЄРПН, підготувати, перевірити та відправити у контролюючі органи звіти. Поряд з впровадженням таких технологій набувають розвитку системи електронного цифрового підпису та криптографічного захисту даних.

На етапі оцінки готовності підприємства до автоматизації господарської діяльності необхідно встановити чи володіє підприємство досвідом впровадження

інформаційних технологій, чи достатня кваліфікація персоналу, якому доведеться працювати з інформаційною технологією, чи відсутні проблеми організації управління діяльністю фірми. Роботи цього етапу можуть виконуватись як власними силами, так і за допомогою консалтингових фірм.

На другому етапі потрібно враховувати не тільки витрати на придбання програмного забезпечення, але й на налагодження програми, навчання персоналу, обслуговування системи протягом терміну експлуатації, додаткові послуги.

При аналізі функціональності інформаційної технології вивчають відповідність програмного продукту законодавчій базі, врахування галузевих особливостей та специфіки окремих підприємств, можливості налагодження системи та її інтеграції з іншими програмними продуктами. Якщо в системі відсутні основні для підприємства функції й вони не можуть бути добавлені, то така програма не підходить організації.

Оцінка економічної ефективності інформаційної системи та визначення термінів її окупності складне питання, оскільки має не тільки економічну складову, а й організаційну, іміджеву та інші. При впровадженні системи слід дізнатись у розробників про джерела очікуваного ефекту, оцінити терміни впровадження всіх функціональних особливостей програми.

При оцінці можливостей підприємства щодо успішного завершення впровадження інформаційної технології слід об'єктивно проаналізувати ступінь підготовленості працівників організації до роботи в нових умовах, обумовлених використанням автоматизованої системи. На цьому етапі вивчається потреба програмного забезпечення в суттєвому налагодженні, щодо вимог підприємства, чи здатна організація проводити такі роботи власними силами. При аналізі надійності системи вивчаються функціональні можливості програми щодо захисту інформації від несанкціонованого доступу. Важливе значення має залежність системи від інших програмних продуктів. Аналіз рівня обслуговування, супроводження та перспектив розвитку інформаційної технології розробниками передбачає вивчення пропозицій продавців програми щодо її після продажного обслуговування, забезпечення поновлення системи згідно змін законодавства та вимог підприємства, усунення помилок.

Після придбання інформаційної системи обліку підприємства стикаються з проблемою її впровадження, оскільки часто доводиться змінювати підходи та принципи опрацювання облікової інформації, що застосовувались при ручній обробці даних. Порядок впровадження програм "1С: Підприємство" та "Парус–Підприємство" в загальному ідентичний, хоча існують деякі відмінності у шляхах його реалізації.

Після виконання робіт з впровадження інформаційної системи починається період її використання, під час якого вносяться оперативні дані про факти діяльності підприємства, які доцільно реєструвати з використанням первинних документів. Останні при збереженні створюють господарські операції з використанням кореспонденцій рахунків бухгалтерського обліку (синтетичний облік). За-реєстровані документи та операції зберігаються у відповідних журналах. У результаті автоматизованої обробки даних інформаційна система, враховуючи залишки на початок періоду та інформацію журналів, визначає залишки на кінець періоду та дозволяє сформулювати звіти. Останні, виводячи дані з різним ступенем деталізації, дають управлінському персоналу необхідну інформацію для прийняття як оперативних, так і стратегічних рішень. На всіх етапах функціонування програми в ній використовується нормативно-довідкова інформація, яка забезпечує аналітичний облік (рис. 9).

3.7 About clustering as a priority form of free economic zone development

Republic of Belarus now is in industrial–innovative phase of economy development. At this stage development and implementation of new technologies and high–tech products into production, establishing a favorable economic climate for modernization of national economy on the base of all–round stimulation of the organizations innovation activity are the main factors to achieve and maintain competitive advantages on the internal and external market.

Great expectations for improving the investment climate and innovation development were associated with free economic zones (after – FEZ). However, in the last three years these expectations have not been met. The reason for that is the low cooperative ability and the lack of a clear branch or cluster specialization of business entities inside FEZ, as well as outside. The relevance of undertaken research is caused by the necessity of concept development of FEZ transformations in order to increase its investment and innovative potential and also efficiency of activity.

We think the concept will make it possible to transform FEZ into clusters by transforming and developing already established mechanisms of management and coordination of economic entities activity. The aim of this transformation is to achieve a multiplier effect through the engagement of national entities in the international production chains of setting the value, increasing the degree of processing of raw materials, import substitution, growth of localization of assembly production and as a result increase of non–price competitiveness of domestic goods and services.

As a starting point in the construction of the concept of FEZ transformation we chose to structure the most significant problems to transform them into opportunities for change. Such problems are, as shown below, a decline in innovation activity, a reduction in the volume of foreign direct investment, an increase in the proportion of unprofitable residents and descending to the general negative financial result of the activity.

1. Reduced innovation activity. The data presented in Table 8 shows that during the period of 2013–2015 in 4 out of 6 FEZs the share of innovative products in the total shipped volume was constantly decreasing and went below the average level for the republic (13.1% in 2015).

Table 8 – Share of innovative products in total volume shipped by FEZ in 2013–2015, %

Name of FEZ	2013	2014	2015	2015 to 2013, %
Brest	2,4	1,0	0,7	29,2
Gomel–Raton	9,0	4,6	4,0	44,4
Minsk	17,3	20,7	21,9	126,6
Vitebsk	16,1	13,2	18,2	113
Mogilev	14,2	9,8	5,2	36,6
Grodnoinvest	15,5	9,6	8,0	51,6

Note – personal development

The exception made FEZ Minsk and FEZ Vitebsk. According to Table 8, in three years, the share of innovative products (growth rate of 126.6% and 113%, accordingly) managed only residents of mentioned free economic zones. Only these FEZs managed to exceed the level of 10% of the share of innovative products. In FEZ Grodnoinvest the indicator made 8%, in Mogilev – 5,2%, and in Brest and Gomel–Raton the

share of innovative products did not exceed 5% (0.7% and 4.0%), going down in three years by 70.8% and 55.6% accordingly. If in 2013 the share of innovative products in the total volume shipped by all operating residents of FEZ was 12.42%, then, by the end of 2015 it went down to 9.66%. If you do not consider the indicators of FEZ Minsk and Vitebsk, but look at the results of the activities of FEZ Brest, Gomel–Raton, Mogilev and Grodnoinvest instead, the dynamics of the share of innovative products is even worse – from 10, 28% in 2013 to 4.47% in 2015.

The decrease in innovation activity of FEZ, as we reckon, is the result first of all of the lack of an innovation strategy for resident enterprises, and secondly poor attention of FEZs administration to the assessment of the innovative potential of newly registered residents.

2. Reduction in the volume of foreign direct investments (hereinafter referred to as FDI) in fixed assets (table 9). In 2015, the volume of foreign direct investments attracted by all resident enterprises of FEZs decreased by a quarter compared to 2013.

Table 9 – Volume foreign direct investments to capital stock, billions of BYR

	2013	2014	2015	2015 to 2013, %
Total	12 890,5	8 888,8	9 598,1	74,5
Brest	1 247,5	34,3	47,1	3,8
Gomel–Raton	5 468,3	4 577,4	7 447,8	136,2
Minsk	2 680,1	626,6	55,9	2,1
Vitebsk	499,7	184,6	16,1	3,2
Mogilev	1 447,5	3 306,4	1 700,1	117,5
Grodnoinvest	1 547,4	159,5	331,1	21,4

Note– personal development

The data in Table 9 indicates that only FEZ Gomel–Raton and Mogilev have increased the level of direct foreign investments compared to 2014. Largely due to the residents of FEZ Gomel–Raton in 2015 the growth of FDI in the whole country is registered. In FEZs Brest, Minsk and Vitebsk the fall of FDI has reached a catastrophic level of more than 97% in three years.

3. Increasing number of unprofitable enterprises in FEZ (Table 10). In 4 out of 6 FEZs of the republic a double increasing number of unprofitable enterprises from all registered residents has occurred during the analyzed period.

Table 10 – Share of unprofitable residents of FEZ in 2013–2015, %

	2013	2014	2015	2015 to 2013, %
Total	19,7	36,9	40,4	205
Brest	29,5	45,3	49,4	167,5
Gomel–Raton	19,7	39,7	35,5	180,2
Minsk	18,4	43,1	41,7	226,6
Vitebsk	12,5	34,1	32,5	260
Mogilev	20,0	29,5	40,0	200
Grodnoinvest	16,3	21,5	38,6	236,8

Note– own development

In three years only in free economic zones Brest and Gomel–Raton the growth in the number of unprofitable enterprises was below 200%. The share of companies with

the final loss for 2015 in FEZ Brest reached 50% (49.4%). FEZ Minsk and Mogilev exceeded the mark of 40%, and the total number of unprofitable resident companies of FEZs made 40.4% of all registered ones.

4. The negative financial result of activity of FEZ residents (Table 11). Back in 2013, residents of all free economic zones of Belarus could boast of the total profit. In 2014, only FEZ Minsk and Grodnoinvest finished the year without losses. At the end of 2015, FEZs received a total loss of \$ 2.5 trillion of undenominated Belarusian rubles.

Table 11 – Net profit (loss) of residents of FEZs, billion rubles

	2013	2014	2015
Total	3 018,3	118,2	–2 510,7
Brest	181,2	–68,4	–124,1
Gomel–Raton	390,1	–343,4	–1 161,6
Minsk	685,3	164,8	–519,3
Vitebsk	147,3	–125,1	–34,1
Mogilev	821,7	–271,2	–640,7
Grodnoinvest	792,7	761,5	–30,9

Note– private development

The unused opportunities associated with the above problems of FEZs, we reckon, lie in the engagement of cluster mechanisms that could form vertical and horizontal chains of added value. Free economic zones in Belarus do not have a clearly defined specialization necessary for the interaction of entities in the added value chain. This conclusion is confirmed by the following data:

In FEZ Brest in the total volume non-interacting enterprises of food products, textiles and chemical products prevail;

In Gomel–Raton, for example, metallurgical production (17.9%), production of rubber and plastic products (13.4%) are gathered;

In FEZ Minsk, metallurgical production and production of finished metal products as well as the production of electronic and optical equipment (18.5% and 16.5%, accordingly) is predominant;

In FEZ Vitebsk the share of optical equipment is 25%;

In GrodnoInvest metallurgical production has the largest share;

In Mogilev – the production of rubber and plastic products is 14.3% and 18.2% accordingly.

The concept of clusters, that received wide use in the world innovative policy over the past decades, creates new opportunities for growth of business competitiveness. These are opportunities of effective collaboration between geographically close entities, increasing access to technology, innovation, specialized services, highly qualified personnel, etc. Developed clusters have become an effective tool of attracting foreign investments, integration of national producers in the world market of high-tech products [63]. In conditions of globalization clusters became consolidating force that guide enterprises to achieve maximum production efficiency and obtain significant competitive advantages that results in increasing competitiveness of the country. Through the clusters approach there was a replacement of industry specific vision of enterprise and economy of the region to complex use of potential of group related companies.

It is possible to define the basic characteristics of cluster policy. Firstly, with cluster policy the priority is given to the development of a competitive market, maintaining competition as a driving force for improving the competitiveness of companies.

In this case all government initiatives in cluster policy focused primarily on the support of strong companies and the establishment of a productive environment in which, in its turn, weaker companies could improve their competitiveness. Secondly cluster policy pays key attention to microeconomics especially to analysis of the local markets and companies.

Microeconomic approach in cluster policy takes into account the local features of development and to build effective targeted programs to accelerate development and improve the competitiveness of companies. Thirdly implementing cluster policy is based on organization of cooperation between state authorities and local administration, business and scientific–educational institutions to coordinate efforts to improve the innovation of production and services, which contributes to the mutual improvement and working efficiency.

Fourthly realization of cluster policy is aimed for stimulating development and increasing innovative potential of mainly small and medium businesses, which are still poorly developed in comparison with developed countries. Namely small and medium enterprises (SME) form the main number of clusters and clusters initiatives that are the main objects of implementing cluster policy [58].

According to the concept of formation and development of innovative industrial clusters as the main program for stimulating cluster development in the Republic of Belarus for the period till 2020, prerequisites for the development of the cluster model of cooperation at both national and state levels are:

- consistent reform of property relations, which supposes creation of a significant SME sector and a favorable competitive environment;
- investment–economic restructuring aimed at gradual replacement of traditional branches which have exhausted their life cycle on the existing technological base on high–tech branches sector that uses technologies of the 5th and 6th technological modes;
- clear differentiation of state regulation functions and economic management, which supposes the transformation of the existing system of state management with the sectors of national economy in the direction of concentration of the industry bodies of the state administration solely functions of the strategic development of the supervised spheres of activity [64].

At the regional level in Grodno region three main prerequisites for the formation of clusters can be specified:

1. The presence of competitive enterprises. Key condition to cluster development is the presence of a competitive market companies in the cluster. The concentration of employment in depressed companies may be a prerequisite for the formation and development of cluster, but is not a criterion of its existence.

2. The presence in the region competitive advantages for cluster development. For example, geographic location; access to raw materials; availability of specialized human resources, suppliers and related services, specialized educational institutions and educational programs, specialized organizations conducting research and development, necessary infrastructure and other factors.

3. Geographical concentration and proximity. Key participants of the cluster are in geographic proximity to each other and have opportunities for active interaction. The geographical scale may vary, depending on the type and characteristics of the cluster and cover one or several regions.

However, the lack of necessary number of qualified specialists in this area among state workers, especially in regions, specialized educational programs in the field of cluster development and significant practical experience in the development and im-

plementation of cluster initiatives and projects, are the main threats on the way of promoting the initiative of cluster development.

The business community is not ready to take decisive steps to create cluster associations. The key problem of this, in our view, is not the lack of want, but the lack of understanding of the specific goals, objectives and, most importantly, benefits from the association with other companies that are to a greater or lesser extent competitors.

Considering the fact that a substantial part of the private export-oriented businesses in the region are concentrated in the free economic zones, FEZs can become in Belarus the driving force of cluster initiative. However, a significant and primary role in the increase of efficiency of activity of FEZ by the formation of production and innovation clusters depends on the state. It should form a mission aimed outward, and the goal of this mission directed inward. Mission and goals as a way of vision and government manifestation of its role in the innovation space represents a dynamic interaction of all semantic parameters of activity and prospects of development [62].

Based on the estimate of cluster and investment potential and competitive position of existing and potential/alternative FEZ government should offer incentives and conditions comparable to European and international practice. Tax incentives in the future should focus only on the investors belonging to the strategic cluster areas. This approach implements the model of FEZ in Kazakhstan, utilizing incentives for companies in priority sectors.

The next level of implementation of cluster approach to increase the efficiency of FEZ should become administration of FEZ. Namely it can act as initiators of creation of pilot production and innovation clusters in their region. As an example we can take Russian cluster Energy efficient lighting engineering and intellectual lighting control system (Republic of Mordovia) and Scientific–educational–production cluster “Ulyanovsk–Avia”. In 53,3% of cases regional development institutions act as specialized organizations in the Russian pilot innovative territorial clusters, which include the administration of FEZ as the key management bodies of business associations in each of the regions of the republic. The administration of FEZ itself needs to form the concept of development of a specific territorial cluster, identify the problem, compile the program and to act as a coordinating body in a single horizontally-oriented structure of interaction between business, scientific institutions and authorities.

The third element of the vertical structure of cluster development should be the resident of FEZ – leading industrial enterprise with high industrial and scientific potential and with formed and established specific manufacturing directions. Specifically these businesses will serve as anchors for the development of territorial clusters. Through these companies, in the mid-term perspective, a critical mass of economic activity will be achieved within the framework of strategic clusters, which can be considered as a step towards a universal scheme without space limits, as the formation of an organically integrated cluster system.

A separate investment agreement in the framework of FEZ can be used to promote this type of development, focused on strategic investments in development of competency within the framework of specific clusters. An example of this is the agreement between the administration of FEZ Grodnoinvest and large international company in the woodworking sphere Kronospan on development of the pilot project Furniture cluster in Smorgon. Another one is cooperation agreement between the administration of FEZ Grodnoinvest and Furniture cluster of furniture and woodworking sphere producers signed in early 2017 with the goal of learning more about the functioning of the existing clusters in Poland and elaboration of joint projects in economic, investment and trade spheres.

This structure will allow turning business and governing bodies in the direction of deep research of cluster complexes, to attract attention of business circles to a new effective way of reforming businesses of all sizes, forming a clear idea of the cluster functions as an instrument of competitiveness increase.

Therefore, the cluster policy in its potentials and structure is a set of measures, that can contribute in solving of the main task: increasing competitiveness of the economy through the development of competitive markets, raising innovativeness in different economy spheres, accelerated development of small and medium business, local initiative stimulation and increasing cooperation between government, business and scientific community [59].

However, it requires precise and apprehensible for business concept, with indicating the operation principle within the cluster, describing possibilities of cooperation and potential benefits. For example, FEZ Grodnoinvest has already made first steps in the formation of such mechanism.

The main task of implementation of the cluster model is changing the psychology of the entrepreneurs, their understanding of the possibility of honest, transparent, mutually profitable and voluntary cooperation for common economic benefits. The model includes the following directions:

1. The development of small and medium business in the regions on account of outsourcing relations formation, when small and medium-sized enterprises produce, provide work and services for key cluster members and development of related manufacture with higher added value in the production chain of the cluster. At Free Economic Zone (FEZ) Grodnoinvest this pattern of cooperation is used in group of companies ZOV and holding of PLC Slonimnibel. The economic effect of this cooperation is characterized by using a special legal regime by residents, to be precise, exemption of profit, gained as a result of shipment to other residents of FEZ of the Republic of Belarus. For members of the group of companies ZOV the annual amount of preferences will result in more than \$800,000 at a calculated level of profitability of 20%.

2. Export growth in the cluster through the joint marketing programs on marketing research with cluster entities, through the positioning in market segments, joint promotion and selling programs on external markets.

This cooperation inside FEZ Grodnoinvest is possible using the potential of foreign limited liability company Kronospan, which possess global analytic and marketing information. The economic effect of products supplied by foreign limited liability company Kronospan to other FEZ residents is valued at a level of \$450,000 per year.

3. Increase in employment level, rising the profitability of regional manufacture through the formation of new business entities due to the competition effect on intensification of the specialization, creating manufactures that are lacking in the technological chain within import substitution and attraction of foreign investments.

4. Economic development of borderline territories through the providing borderline cooperation of clusters in trade, agriculture, tourism, transport, infrastructure spheres. This pattern is applicable in case of cooperation within the existing furniture cluster of FEZ Suwalki.

Free economic zones of the Republic of Belarus play an important role at improving the investment climate. State free economic zones are formed in order to provide favorable conditions for accelerating economic development of the Republic and its regions. However, a substantial decline in activity performance of FEZ has been observed, mainly due to the lack of accurate specialization and specific directions of development. Belarusian FEZs concede in competitiveness not only to analogues of the European Union but also to the participating countries of the EAEU.

A new step in the development of Belarusian zones with preferential regime could be clusterization of manufactures that has much more advantages for investors and could be effectively positioned abroad. In that case investors would obtain certain directions for investing in the country, would be able to observe the development of other enterprises within the cluster as real example and to occupy own market specialized niche in joint production. In case of active information promotion of beneficial economic conditions offered to investors in created Belarusian clusters, they can become Eastern European centers of consolidation of specialized production of high quality Belarusian produce, that can occupy its own at markets of European Union, Customs Union, countries of Asia and East and to perform powerful impulses for development of manufacturing base of Belarus.

Література

1. Сумец А. Инновации в деятельности предприятия // Маркетинг и реклама. – 2006. – №11 (123). – С. 28–33.
2. Роберт Г. Купер Разработка новых товаров // Маркетинг / Под ред. М. Бейкера. – СПб.: Питер, 2002. – С. 434–454.
3. Комаріст О.І. Визначення сутності маркетингу інновацій [Електронний ресурс] / О.І. Комаріст, Н.І. Алдохіна. – Режим доступу : http://khntusg.com.ua/files/sbornik/vestnik_125/22.pdf.
4. Ступак С. М. Маркетинг інновацій в системі управління інноваційною діяльністю підприємства / С. М. Ступак // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки : економіка, політологія, історія. – Одеса, 2009. – № 8 (86). – С. 34–42.
5. Азоев Г.Л., Челенков А.П. Конкурентные преимущества фирмы. – М.: ОАО “Типография “НОВОСТИ”. – 2000. – 255 с.
6. Ареф’єва О.В. Управління розвитком економічних систем: теорія, механізми регулювання та управління: моногр./О.В. Ареф’єва, В.В.Прохорова – Х.: [Укр ДАЗТ], 2010.–301 с.
7. Гривківська О. В. Забезпечення стратегічної конкурентоспроможності підприємств в умовах глобалізації економіки / О. В. Гривківська. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.global-national.in.ua/archive/2-2014/96.pdf>
8. Причепа, І. В. Інноваційні пріоритети формування стратегічних конкурентних переваг підприємства [Електронний ресурс] / І. В. Причепа // Ефективна економіка. – 2014. – № 3. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?n=3&y=2014>.
9. Касьяненко В. О. Інновації як один із факторів формування конкурентоспроможності країни / В. О. Касьяненко // Механізм регулювання економіки. – 2011. – № 4. – С. 82–87.
10. Богма О. С. Роль інновацій у забезпеченні конкурентоспроможності національної економіки / О. С. Богма, О. В. Болдуєва // Вісник Запорізького національного університету. Економічні науки. – 2010. – № 3. – С. 166–170.
11. Маркетинг інновацій та інновації в маркетингу: [Монографія] / за ред. д.е.н. проф. С.М.Ілляшенка. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2008. – 615 с.
12. Тараненко І. В. Формування інноваційної парадигми теорії конкуренції у сучасних глобалізаційних умовах / І. В. Тараненко // Науковий вісник ЧДІЕУ. – 2011. – № 1(9). – С. 194–203.

13. Телишевська Л. І. Маркетинг інновацій як один з інструментів забезпечення конкурентоспроможності підприємства / Л. І. Телишевська, Т. А. Майборода, К. С. Підвальна // Економіка промисловості. – 2011. – № 4. – С. 195–198.
14. Зяйлик М.Ф. Особливості інноваційного маркетингу в Україні / Зяйлик М.Ф., Вівчар О.І. // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Економіка». – 2011. – №5/2. – С. 185–190.
15. Борщ, Л.М. Інвестування: теорія і практика: навч. посіб. / Л.М. Борщ, С.В. Герасимова; 2-ге вид., перероб. і доп. – К.:Знання, 2007. – С. 685.
16. Ізмайлова, К. Обґрунтування економічних рішень щодо підвищення ефективності проектів на передінвестиційній стадії / К. Ізмайлова // Економіка України. – 2011. – № 10. – С. 79–87.
17. Боярко, І. М., Гриценко Л. Л. Інвестиційний аналіз: Навч. посіб. — К.: Центр учбової літератури, 2011. — 400 с.
18. Лисовский, М.И. Методология оценки эффективности инвестиционных проектов в Беларуси и ее соответствие международным стандартам / М.И. Лисовский. А.С. Голикова, С.В. Чернорук // Фінансовий простір. – 2014. – № 4. – С. 139–146. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fin_pr_2014_4_20.– Дата доступу: 26.11.2016.
19. Гненний, О.М. До питання оцінки економічної ефективності інвестиційних програм / О.М. Гненний, Н.С. Чернова // Збірник наукових праць Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна. Проблеми економіки транспорту. – 2014. – Вип. 7. – С. 37–46. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpdnuzt_pet_2014_7_7– Дата доступу: 26.11.2016.
20. Булдаков М.Б. Повышение эффективности управления на основе реинжиниринга бизнес-процессов. – Электронный ресурс. Режим доступа: <http://ej.kubagro.ru/2004/03/01/>
21. Денисенко М.П. Інформаційне забезпечення ефективного управління підприємством / М.П. Денисенко, І.В. Колос // Економіка та держава. – 2006. – № 7. – С. 19 – 25.
22. Змеев О.А. Архитектура расширяемого ядра инструмента SADT моделирования / О.А. Змеев, А.Ю.Малиновский // Вестник Томского государственного университета. – 2006. – №3. – С. 264–266.
23. Маклаков С.В. Моделирование бизнес-процессов с AllFusionProcessModeler (BPwin 4.1) / С.В. Маклаков. – М.: ДИАЛОГ–МИФИ, 2003. – 240 с.
24. Малиновский А.Ю. Специализация элементов SADT–диаграмм для записи вариантов использования / А.Ю. Малиновский // Материалы XLIII Междунар. научн. студ. конф. «Студент и научно–технический прогресс: Информационные технологии». Новосибирск: Новосиб. гос. ун–т, 2005. – С. 204–206.
25. Мальчик М.В. Обоснование концептуальных положений рефлексивного управления конкурентоспособностью предприятий // Рефлексивные процессы в экономике: концепции, модели, прикладные аспекты: моногр.; под ред. Р.Н.Лепы. – НАН Украины. Ін–т економіки пром–сти. – Донецьк: АПЕКС, 2012. – Т.1. – С.50–68.
26. Мальчик М.В. Рефлексивное управление конкурентоспособностью промышленных предприятий: моногр. // Донецьк–Ровно: ЧП Лапсюк В.А., 2010. – 216с.
27. Марка Д. Методология структурного анализа и проектирования / Д. Марка, К. Мак–Гоуэн. – М.: Метатехнология, 1993.

28. Хаймович И.Н. Применение методологии SADT при моделировании бизнес-процессов технологической подготовки производства машиностроительного предприятия / И.Н. Хаймович // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2008. – №3. Т.10. – С. 933–939.
29. Norman O. Business modeling UML vs. IDEF.: Griffith.: Griffith University, 2002. – 53 p.
30. Ігнатюк А. І. Розвиток галузевих ринків в умовах глобалізації. Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. док. екон. наук 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки. Київський націон. Ун-т ім. Т. Шевченка. – К.: 2010. – 38 с.
31. THE ECONOMICS OF STANDARDIZATION. Final Report for Standards and Technical Regulations Directorate. Department of Trade and Industry. G.M.PeterSwannManchesterBusinessSchoolUniversity of Manchester. 11th December, 2000. – 57 p.
32. AustralianBureauofStatistics. (2012). Australian System of National Accounts: Concepts, Sources and Measures Edn 1, Australian Bureau of Statistics, Canberra.
33. AFNOR. (2009). The Economic Impact of Standardization – Technological Change, Standards and Long-Term Growth in France. AFNOR, Paris.
34. В чем состоит сущность закона Грешема? Электронный ресурс. Доступно за адресою. topknowledge.ru/econteoriya...v...zakona-greshema.html
35. Сайт державної служби статистики України: [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
36. Задорожний З.В. Внутрішньогосподарський облік в будівництві: методологія та організація: дис. ... доктора екон. наук: 08.00.09 / Задорожний Зеновій–Михайло Васильович. – Тернопіль, 2007.
37. Задорожний З.В. Внутрішньогосподарський облік у будівництві: моногр. / З.В. Задорожний. – Тернопіль: Економічна думка, 2006. – 336с.
38. Кричун П. Оцінка виробництва / П. Кричун // Бухгалтерський облік і аудит. – 2010. – Вип. 6. – С. 40–48.
39. Пархоменко В. Бухгалтерський облік доходів і витрат за будівельними контрактами / В. Пархоменко // Бухгалтерський облік і аудит. – 2001. – № 6. – С. 6–9.
40. Петренко М. Проблеми визнання і оцінки доходів і витрат у будівництві / М. Петренко, К. Захарова // Економічний аналіз. – 2010. – Вип. 6. – С. 292–294.
41. Строїч С. Собівартість будівельно-монтажних робіт: вивчаємо нові Методрекомендації / Сергій Строїч // Все про бухгалтерський облік. – 08.04.2011. – № 33. – С.17–19.
42. Тарасова Н. Визнання доходів і витрат протягом виконання будівельного контракту / Н. Тарасова // Будівельна Бухгалтерія. – К. : Бліц-Інформ, 2005. – С. 187–198.
43. Чалий І. Будівельний облік для профі: секрети майстерності / Іван Чалий. – Х.: Фактор, 2006. – 400 с.
44. Кисельова О. Податок на прибуток в координатах податкового кодексу: плюси та мінуси / Ольга Кисельова // Бухгалтерський облік і аудит. – 2011. – № 3. – С. 40–51.
45. Назарбаєва Р. Бухгалтерський облік у будівництві: загальне й особливе / Римма Назарбаєва // Бухгалтерія. – 6 травня 2002 р. – №18/1 (485). – С. 31–39.

46. Свідерський Є. Удосконалення методики бухгалтерського обліку податку на прибуток згідно з податковим кодексом України / Євген Свідерський, Дмитро Свідерський // Бухгалтерський облік і аудит. – 2011. – № 3. – С.3–7.
47. Склярук І. Генезис підходів до визначення прибутку до оподаткування в Україні / Ірина Склярук // Бухгалтерський облік і аудит. – 2011. – № 4. – С. 26–30.
48. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: Закон України від 16 липня 1999 р. № 996–XIV / [електронний ресурс].– Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
49. Бердар М.М. Організаційно–методичні аспекти бухгалтерського обліку доходів і фінансових результатів підприємства / М.М. Бердар // Формування ринкових відносин в Україні. – № 6 (121). – 2011. – С. 161–164.
50. Князева О. Класифікація доходів підприємств у системі бухгалтерського обліку / О. Князева // Вісник КНТЕУ. – 2006. – № 5. – С. 56–62.
51. Маркова Т.Д., Пчелянська Г.Б. Особливості використання інформаційних систем і технологій в системі обліку та контролю / Т.Д. Маркова, Г.Б. Пчелянська // Економіка харчової промисловості.– 2016.– Том.8, вип. 3/2016.– С. 40–45.
52. Skripnyk M.I., Matiukha M.M. Formation and presentation of management information system / M.I.Skripnyk, M.M. Matiukha// Економічний аналіз. – 2015.– Том 20. – С. 301–305.
53. Цебень Р.Л. Застосування інформаційних технологій у внутрішньому аудиті / Р.Л. Цебень // Проблеми і перспективи економіки України.– 2015.– № 4(4).– С. 365–369.
54. Куцук П.О. Концептуальні підходи до розгляду інформаційних систем обліку в корпоративному управлінні / П.О.Куцук // Облік і фінанси.– 2013.– № 4 (62).– С. 52–59.
55. Деякі питання електронного адміністрування податку на додану вартість: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 жовтня 2014 р. № 569.
56. Сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
57. E. Uskova Y. Government regulation of the investment process synopsis of a thesis on competition of degree of Ph.D. in Economics / M. V. Lomonosov Moscow State University. Faculty of Economics. –M., 1996.
58. Hlevinsky E. A. Government regulation of investment // Marketing. – M., 1995.
59. Borzdov, T. V. Cluster model of innovative development of economy of the Republic of Belarus / T. V. Borzdov // International business in the world economic system: Collection of the International Scientific Works. Tbilisi: Publishing House UNIVERSAL 2013.
60. National statistical Committee of the Republic of Belarus: official site [Electronic resource]. – 2016. – Mode of access: <http://www.belstat.gov.by/>. –Date of access: 15.11.2016.
70. About free economic zones: the Law of the Republic of Belarus, 07.12.1998 №213–Z // Etalon – Belarus [Electronic resource] / National center for legal information of Republic of Belarus. – Minsk, 2017.
71. Sovik, L. E. Theoretical issues of concept development management of the innovation space / L. E. Sovik // Economy and banks. – 2015. – No. 1. – Pp. 65–71.
72. Kutsenko E. Pilot Innovative Territorial Clusters in Russia: A Sustainable Development Model / E. Kutsenko // Foresight–Russia. – 2015. – No. 1. – S. 32–55.

73. About approval of the concept of formation and development of innovative industrial clusters in the Republic of Belarus: the Republic of Belarus and measures for its implementation, 16 Jan 2014 №27 // «Konsultant Pluis» [Consultant plus]: Belarus [Electronic resource] / LLC "Yur-Spectrum", National Center of legal information of the Republic of Belarus. – Minsk, 2011. – Date of access: 13.02.2017.

Глава 4. ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

4.1 Реорганизация энергосистемы Республики Беларусь с учетом украинского опыта

Углубление экономического сотрудничества между Украиной и ЕС требует неотложной интеграции энергетических инфраструктур и энергетических рынков. В настоящее время перед Республикой Беларусь стоит задача по совершенствованию системы управления электроэнергетической отраслью в целях приведения структуры управления и хозяйствования в соответствие с условиями развития рыночных отношений, повышения эффективности производства и финансовой устойчивости предприятий отрасли, создания условий для привлечения инвестиций.

Необходимость решения проблемы реформирования ТЭК подтверждается многочисленными методическими разработками, аналитическими отчетами, научными трудами многих исследователей и законодательными инициативами. Вопросы осуществления государственной политики развития ТЭК Украины и его интеграции в ЕС рассматриваются в работах Ю. Бажала, В.Гееца, А. Долгого А. Ивашко, П. Квача, Б. Подцерковного, А. Редькина, А. Рябчина, Л. Шинкарука [1–5] и др.

Внедрение современных механизмов государственного регулирования обеспечивает решение проблемы эффективного проведения энергетической политики в условиях глобализации энергетических рынков. Поэтому основной целью данной статьи является определение и характеристика основных этапов реорганизации и реформирования ТЭК.

Экономические и политические условия для реформирования электроэнергетики существенно различаются в разных странах, что обусловлено историческими особенностями формирования систем управления в национальными экономиками. Этим объясняется различие моделей и программ преобразований, которые обсуждаются и реализуются на практике. Общая для разных стран стратегия реформ заключается в либерализации электроэнергетических рынков: переходе от закрытого монопольного рынка к открытому, конкурентному рынку энергии и мощности [10, с. 84].

Реструктуризация электроэнергетической отрасли нацелена в первую очередь на повышение коммерческой эффективности деятельности энергокомпаний и их ответственности за снижение издержек производства и качества обслуживания потребителей. При этом ожидается привлечение широкого круга инвесторов для сооружения новых и модернизации действующих энергоустановок, что является особо актуальным в условиях Республики Беларусь [11].

В условиях Республики Беларусь основным препятствием для создания электроэнергетического рынка является то, что предприятия электроэнергетической отрасли являются полностью государственной собственностью [12].

В условиях мирового финансового кризиса руководство Республики Беларусь взяло курс на либерализацию экономики. Наиболее уязвимой отраслью к росту цен, девальвации национальной валюты является электроэнергетическая отрасль Республики Беларусь, которая в то же время является базовой для экономики. Это обусловлено тем, что расчеты за покупную электроэнергию, газ, которые в себестоимости энергоснабжающих предприятий отрасли составляют порядка 30–40%, производятся в иностранной валюте. Кроме того, энергетическое оборудование, предназначенное для модернизации основных фондов Белорусской энергосистемы в основном производится вне пределов Республики Беларусь. Так как предприятия электроэнергетической отрасли занимают монопольное положение по производству, передаче и распределению электроэнергии, то тарифы на электроэнергию регулируются государством и не позволяют обеспечивать достаточный уровень воспроизведения электроэнергетического бизнеса. Для изменения ситуации в отрасли и с учетом последних изменений в области законодательства по улучшению бизнес-климата, в стране назрела необходимость формирования конкурентного рынка электроэнергии как основного условия реструктуризации электроэнергетики.

В настоящее время основой структуры отрасли являются вертикально интегрированные областные энергоснабжающие предприятия, входящие в состав ГПО «Белэнерго». В соответствии с Концепцией предлагается изменить структуру ТЭП. Однако, в Концепции не указан экономический и организационный механизм формирования конкурентного рынка электроэнергии. Предлагаемый вариант реструктуризации отрасли фактически не предусматривает создание конкурентного рынка электроэнергии, поскольку существование жестких внутрифирменных связей исключает развитие конкурентных отношений. Таким образом кардинальные изменения принципов организации электроэнергетики на основе рыночных преобразований остается для Республики Беларусь актуальной задачей. Для характеристики условий формирования рынка в энергетике Украины рассмотрим процессы, происходящие в этой сфере.

Общая структура топливно-энергетического комплекса Украины состоит из следующих основных производственных отраслей: нефтегазодобывающая и нефтеперерабатывающая; газодобывающая; угледобывающая; торфодобывающая; электроэнергетическая.

По геологическим запасам ископаемого угля Украина занимает первое место в Европе и восьмое – в мире. Разведанные запасы составляют около 56 млрд. тонн, прогнозные запасы – около 120 млрд. тонн угля всех марок – от бурого до антрацита и коксующегося. Добыча в последние годы остается на уровне 72 – 83 млн. тонн угля в год. Отрасль является базовой для топливно – энергетического комплекса Украины.

За 2012 год угледобывающие предприятия суммарно произвели выброс в атмосферу 773 тыс. тонн вредных веществ, что составило 18 % от общего выброса всеми производственными отраслями. На шахтные потребности использовано 295 млн. кубометров воды. Практически без очистки восстанавливаются поверхностных водных объектов 665 млн. кубометров шахтно– карьерных вод.

В Украине работает 9 торфодобывающих предприятий (в Волынской, Житомирской, Киевской, Хмельницкой, Ровенской, Сумской и Черниговской областях). Они объединены в ДК «Укрторф». За 2014 год ими произведено 194,6 тыс.

тонн торфобрикетов. Общие разведанные месторождения торфа (площадью более 10 га) составляют 1800000. тонн.

Так называемая тепловая электрогенерация (ТЭС и ТЭЦ) находится в предкризисном состоянии из-за отсутствия инвестиций и системной работы по модернизации и реновации энергогенерирующего оборудования. Все энергоблоки ТЭС и ТЭЦ были введены в действие еще 40 – 50 лет назад и характеризуются низкими показателями надежности и эффективности и высоким уровнем выбросов загрязняющих веществ. Из 102-х энергоблоков 93 (90%) – уже превысили пределы физического износа, предельного и расчетного ресурсов работы. Новые мощности теплоэлектрогенерации за последние 20 лет не вводились.

Проблемы в функционировании тепло-электрогенерации Украины типичные, как и для других отраслей ТЭК государства. Однако с 2014 года они дополнились еще одной существенной проблемой – дефицитом угля (в связи с военным конфликтом в Восточной Украине). На 4-х атомных электростанциях Украины работают 15 энергоблоков общей установленной мощностью 13,9 МВт. Они отработали в среднем половину предусмотренного проектами срока эксплуатации. Имеется государственная программа продления срока эксплуатации по каждому энергоблоку (при условии ее своевременного и полного финансирования) и на следующие 10 – 15 лет сохранить атомную энергетику Украины как базовую отрасль национального ТЭК. Вопрос достройки 2 – х энергоблоков на Хмельницкой АЭС по политическим соображениям отложено на последующий период.

Дополнительной проблемой для атомной электрогенерации Украины является необходимость развития собственной сырьевой базы и диверсификация источников ядерного топлива. По разведанным запасам урана Украина занимает первое место в Европе и шестое – в мире. В то же время собственная добыча уранового сырья удовлетворяет потребности АЭС только на 30 %. Строительство завода по производству ядерного топлива приостановлено. Отечественная атомная энергетика использует для загрузки реакторов в основном тепловыделяющие элементы российского производства. Переработка ядерных отходов АЭС пока принципиально не разрешается.

Гидроэлектроэнергетика Украины, несмотря на относительно небольшой удельный вес в общем объеме электрогенерации (5 – 6 %), играет важную роль в обеспечении устойчивости объединенной энергосистемы, поскольку обеспечивает ее высокоманевренными мощностями в регулировании суточных графиков нагрузки. В составе ОАО “Укргидроэнерго” объединены электростанции Днепровского и Днестровского каскадов, которые в среднем обеспечивают годовую выработку электроэнергии около 11 млрд. КВт в час.

В Украине начата работа по развитию так называемой возобновляемой энергетики. В 2013 году объем электроэнергии, произведенной восстановительной электрогенерацией, превысил 1 млрд. КВт в час. По состоянию на 1 июля 2014 года установленная мощность ветроэлектростанций составляла 497 МВт, солнечных электростанций – 819 МВт, малых ГЭС – 77 МВт, объектов производства электроэнергии из биомассы и биогаза – 26 МВт.

Транспортировка электроэнергии осуществляется магистральными и распределительными сетями. Протяженность магистральных сетей (напряжением от 35 кВ до 800Кв) составляет 23,2 тыс. км, протяженность распределительных сетей (напряжением от 0,4 до 150 Кв) – около 1 млн. Км. В системе электроснабжения задействовано 136 магистральных трансформаторных подстанций и около 200 тыс. распределительных трансформаторных подстанций. Электросети имеют ту же проблему, что и электрогенерация – нуждаются в срочном обновлении и ре-

конструкции. Так, на 1 января 2013 года в магистральной электросети 42,2 % воздушных линий электропередачи напряжением 220 – 330 кВ эксплуатировались уже более 40 лет, 64,4 % трансформаторных подстанций отработали свой расчетный технический ресурс. В распределительной сети до 40 % линий и трансформаторных подстанций требуют замены или капитального ремонта.

Приведенная выше общая техническая характеристика состояния отраслей топливно– энергетического комплекса Украины для полноты понимания его проблем должна быть дополнена анализом вопросов собственности и позиции государственных органов управления о состоянии дел в этом основном секторе национальной экономики.

За годы независимости Украины ее топливно – энергетический комплекс пережил три этапа приватизации. Все они имели одну общую официальную декларируемую цель – привлечение инвестиций для модернизации и возрождения отрасли. Первый этап: 1997 – 1998 годы. Он заключался в продаже правительством 20 – 45 % пакетов акций 9–ти из 27–ми имеющихся облэнерго. Декларировалось, что новые владельцы берут на себя значительные обязательства и вправе взять в управление государственные пакеты акций других облэнерго (так называемое внешнее управление). Доминировала как приобретатель собственности и получатель управленческих полномочий российская финансово – промышленная группа Константина Григоришина. Фактическим результатом первого этапа приватизации стала практика массового вывода средств, полученных от потребителей электроэнергии, на оффшорные счета, а не на единый счет энергорынка. Новыми собственниками и так называемыми управляющими компаниями облэнерго были грубо нарушены договорные финансовые взаимосвязи между субъектами ТЭК, запущенные к использованию бартерные и вексельные мошеннические схемы расчетов. В отдельные месяцы в целом по Украине оплата энергорынка за полученную облэнерго электроэнергию составляла 5 – 7 %. Отсутствие расчетов за произведенную электроэнергию поставила электрогенерирующие предприятия ТЭК на грань остановки, создала угрозу ядерной безопасности АЭС Украины. Для преодоления катастрофических последствий первого этапа приватизации существенных усилий в 1999 – 2000 годах пришлось приложить правительству В. Ющенко и персонально вице – премьер–министру по вопросам ТЭК Ю.Тимошенко. Были введены запреты вексельных и бартерных схем расчетов за полученную электроэнергию, повышена дисциплина взаиморасчетов участников энергорынка.

Структура собственности и производственных мощностей ТЭК Украины приведена в таблице 1.

Таблица 1 – Структура собственности производственных мощностей ТЭК Украины

Финансово – промышленная группа	Название энергоснабжающей компании	Название энергогенерирующей компании
ДТЭК	1. “ДТЭК Днепрооблэнерго” 2. “ДТЭК Донецкоблэнерго” 3. “Киевэнерго” 4. “ДТЭК Крымэнерго” 5. “ДТЭК Сервис–Инвест” 6. “ДТЭК ПЭС – Энергоуголь”	1. “ДТЭК Днепроэнерго” 2. “ДТЭК Западэнерго” 3. “ДТЭК Востокэнерго” 4. ТЕС “Киевэнерго” 5. “Миронивська” ТЭС 6. “Киевская ТЭЦ – 5” 7. “Киевская ТЭЦ – 6”
VS Energy International Ukraine	1. “ЭКЖитомироблэнерго” 2. “Киевоблэнерго” 3. “Кировоградоблэнерго” 4. “ЭКОдессаоблэнерго” 5. “ЭКСевастопольэнерго” 6. “ЭКЧерновцыоблэнерго” 7. “ЭКХерсоноблэнерго” 8. “Ровнооблэнерго”	
ООО “Сварог Эссет Менеджмент”	1. “Винницаоблэнерго” 2. “Луганское энергетическое объединение” 3. “Полтаваоблэнерго” 4. “Сумыоблэнерго” 5. “Черниговоблэнерго”	1. “Кременчугская ТЭЦ” 2. “Крым ТЭЦ”.
ООО “Энергетическая Украина ТВ”	1. “Волыньоблэнерго” 2. “Закарпатьеоблэнерго”	1. “Харьковская ТЭЦ – 5”
ОАО “Энергостройинвест–Холдинг” (ЭСИХ)		1. “Донбассэнерго” (60,7% акций).

Как следствие, капитализация энергораспределительных предприятий ТЭК в 2013 году против уровня 2007 года катастрофически упала – на 80 %. Не лучше положение и в электрогенерирующей области ТЭК. Если в 2007 году их совокупная рыночная стоимость составляла 6,4 млрд. долларов США, то в 2009 году – лишь 1,6 млрд. долларов США. Это является следствием не только инфляции и падения курса гривны, но и реальной отсутствием системного и весомого инвестирования в ТЭК, независимо от форм собственности субъектов хозяйствования.

Приватизация АЭС и ГЭС Днепровского каскада запрещена законом. ГП НЭК “Укр–Энерго” как базовый национальный оператор электросетей требует существенного реформирования и приведения в соответствие с третьим энергопакетом ЕС. Но и без них вышеприведенный перечень вероятных к включению в четвертый этап приватизации объектов более чем весомый. Главное – какая экономическая стратегия будет положена в основу продажа кому – либо при любых условиях только бы временно пополнить государственный бюджет или подготовка к продаже объектов ТЭК и продажа их реальным инвесторам с реальной воз-

возможностью реприватизации в случае нарушений условий длительного послеприватизационного периода.

Проблемы технического состояния ТЭК и недостатки его приватизации во многом обусловлены несовершенством существующей системы государственного управления в области. За годы независимости она прошла целый ряд реорганизаций, задекларированной целью которых были переход от отраслевого к функциональному управлению и приближение к стандартам Евросоюза. Вертикально интегрированные естественные монополии со специализацией в отдельных секторах ТЭК, предприятия государственной формы собственности, подчиненные и управляются Минэнергоугля Украины. К ним относят ДК НАЭК “Укрэнерго”, АО “Укрэнерго”, ГП НАЭК “Энергоатом”, ГП “Уголь Украины”, ДК “Ядерное топливо”, НАК “Нафтогаз Украины”, ДК “Укрторф”.

Ключевые субъекты управления вынуждены действовать в условиях существующей в Украине парламентско–президентской политической системы, периодически подвергаясь различным политическим влияниям, которые не позволяют проводить научно и экономически обоснованную целенаправленную долгосрочную отраслевую политику. Постоянные (через два – три года) смены правительств, фактически разрушена кадровая политика, провал реформирования государственной службы вызвали в последние 10 лет значительное снижение уровня государственного отраслевого менеджмента.

В таких условиях как вертикально интегрированные естественные монополии, так и другие субъекты хозяйствования ТЭК с одной стороны лишены квалифицированной помощи и координации, с другой – пользуются некомпетентностью отраслевого управления и бесконтрольностью при злоупотреблении и нарушении в финансово – хозяйственной деятельности.

В общем реорганизация и реформирование ТЭК Украины в 2012 – 2015 годах, несмотря на соответствующее декларирование органов государственной власти, пока не приблизили отрасль к требованиям Евросоюза, а лишь частично усилили функциональные возможности органов государственного управления ТЭК. При осуществлении реорганизации энергосистемы Республики Беларусь с целью приближения ее к рыночным условиям целесообразно учесть существующий опыт Украины. Необходимо следовать экономической стратегии, направленной не на единовременное пополнение государственного бюджета, а осуществлять продажу объектов ТЭК реальным инвесторам с возможностью реприватизации в случае нарушений условий договора. Приватизация энергетики и функционирование отрасли после ее проведения нуждаются в строгом контроле со стороны государства.

4.2 Оптимизационное моделирование эколого–экономических рисков использования сельскохозяйственных земель в условиях трансграничного сотрудничества

В рамках происходящих евроинтеграционных преобразований достижение устойчивого социально–экономического развития Украины и Беларуси требует согласования стратегий, направленных на экономический рост и охрану окружающей среды. Поэтому рассмотрение вопросов прогнозирования, предупреждения и снижения экономико–экологических потерь в сельскохозяйственном использовании осушаемых земель приобретает особое значение для дальнейшего развития экономики Украины и Беларуси. Это обуславливает потребность в оценке эконо-

мико–экологических рисков в сфере землепользования в условиях Полесья и в разработке стратегии уменьшения их негативного влияния на результаты хозяйствования, что обеспечит формирование предпосылок для устойчивого развития сельских территорий.

Данное исследование направлено на поиск оптимальных вариантов ведения хозяйственной деятельности на землях, которые в результате проведения необоснованных мелиораций получили серьезные повреждения. Единственным выходом для них является восстановление функционирования или как эффективных сельскохозяйственных угодий или как природных биогеоценозов. Это требует грамотного регулирования и восстановления природного водно–воздушного баланса, то есть дальнейшего проведения мелиораций, но уже экономически и экологически обоснованных с учетом рисков возможного негативного влияния на природную среду.

На основе результатов радиологического, агрохимического обследования, определения состояния травостоя и содержания в нем радионуклидов разрабатывается программа их улучшения. Результаты исследований показывают, что в условиях производства на пойменных землях, почвы которых имеют высокие показатели почвенного плодородия – индекс агрохимической окультуренности (Иок.) – 0,8–1,0 единиц, целесообразно проводить прямой подсев в дернину многолетних бобовых и злаковых трав комплексными агрегатами для перезащелачивания (АПР–2,6; МД–3,6). Подсев бобовых трав в дернину дает возможность улучшать кормовые угодья с невысокой плотностью радиоактивного загрязнения (^{137}Cs – до 5 Ки/км² ($< 185 \text{ кБк/м}^2$); ^{90}Sr – до 0,15 Ки/км² ($< 5,5 \text{ кБк/м}^2$), в структуре травостоя которых имеется не менее 40–50% ценных бобовых и злаковых трав. Этот прием обеспечивает увеличение продуктивности в среднем в 2 раза и снижает накопление ^{137}Cs в 2–3 раза, ^{90}Sr – в 1,2–1,5 раза в получаемых травяных кормах. Для снижения поступления радионуклидов в растения наиболее эффективными приемами поверхностного улучшения являются известкование и регулирование режима питания луговых растений (внесение повышенных доз калийных удобрений, умеренных доз азотных и фосфорных удобрений). Система удобрения пойменного луга при поверхностном улучшении определяется почвенными условиями, ботаническим составом травостоя и режимом дальнейшего использования луга (сенокосный или пастбищный). При сенокосном использовании минеральные удобрения наиболее эффективны при внесении под каждый укос (2 укоса в год): половину расчетной дозы азотных и калийных удобрений и полную дозу фосфорных удобрений рекомендуется вносить весной, вторая половина азотных и калийных удобрений вносится после первого укоса трав. Система применения удобрений в этом случае предусматривает 1/3 расчетной дозы азотных и калийных удобрений и полную расчетную дозу фосфорных удобрений вносить весной и по 1/3 расчетной дозы азотных и калийных удобрений – после первых двух стравливаний. Во избежание избыточного накопления радионуклидов, нитратов и калия в урожае зеленой массы разовая доза азотных удобрений – 60 кг/га д.в., а калийных – 90 кг/га д.в. после первых двух стравливаний (таблица 2) [14–16].

Выбор того или иного способа улучшения луговых земель должен определяться минимальными экономическими затратами и основываться на эффективности уменьшения потоков радионуклидов, поступающих к человеку и образующих дозу внутреннего облучения (около 60–80% среднегодовой индивидуальной дозы внутреннего облучения человека формируется за счет потребления молока).

Таблица 2 – Рекомендуемые дозы минеральных удобрений (кг/га д.в.)
для ежегодного внесения на пойменных землях, загрязненных радионуклидами
(урожайность 40–50 ц к.е.)

Травостой	Минеральные удобрения, кг/га д.в.					
	N	P ₂ O ₅	K ₂ O	N	P ₂ O ₅	K ₂ O
	¹³⁷ Cs– < 185 кБк/м ² (< 5 Ки/км ²) ⁹⁰ Sr– < 5,5 кБк/м ² (< 0,15 Ки/км ²)			¹³⁷ Cs– > 185 кБк/м ² (> 5Ки/км ²) ⁹⁰ Sr– > 5,5 кБк/м ² (> 0,15Ки/км ²)		
Сенокосный тип использования						
Естественный злаково– разнотравный	60–90	20– 30	60– 90	60– 90	30– 40	90– 120
Сеяный злаковый	60– 120	20– 40	90– 120	60– 90	40– 50	90– 120
Сеяный бобово– злаковый	45–60	45– 60	60– 90	–	–	–
Пастбищный тип использования						
Естественный злаково– разнотравный	90– 120	30– 40	60– 90	90– 120	40– 50	90– 120
Сеяный злаковый	120– 150	40– 50	90– 120	90– 120	50– 60	120– 150
Сеяный бобово– злаковый	30–60	40– 60	60– 90	–	–	–

Основными критериями оценки пригодности территорий для реабилитации являются, кроме плотности радиоактивного загрязнения, такие свойства ландшафтов, которыми определяются процессы вторичного перераспределения радионуклидов и которые влияют на формирование доз внутреннего и внешнего облучения [20]. Обоснование варианта проекта реконструкции на базе выбора расчетной обеспеченности стока предлагается осуществить по разработанной оптимизационной модели. Исходными данными для нее будут: предпосевной модуль стока (q – м³/с/ га) и предпосевной сток для территории осушения за определенный промежуток времени (Q – м³/с); площадь, которая подвергается воздействию осушения (S – га), в т.ч. площадь осушаемых земель и площадь активного воздействия; данные об урожайности конкретной культуры: при выращивании на осушаемых территориях ($U1$ – ц/га) (при достижении проектных норм осушения); при выращивании на пересушенных территориях ($U2$ – ц/га) (при УГВ ниже норм осушения); при выращивании на богарных землях ($U3$ – ц/га); средний чистый доход при выращивании 1 ц культуры на осушаемых землях (c – грн. / ц), $g(Q)$ – чистый доход с 1 га земель зоны активного воздействия (в зависимости от направления использования и уровня понижения грунтовых вод), $p1$, $p2$, $p3$ – вероятности, соответственно, достижения норм осушения, их превышения и не достижения.

Основной задачей модели является выбор таких параметров осушительной системы, при которых аграрное землепользование в ее пределах и зоне активного воздействия давало бы максимальный ожидаемый доход при минимуме риска его недополучения.

На первом этапе моделирования, используя статистические данные, строится кривая распределения предпосевного стока для территории осушения за ряд

лет. При этом в случае наличия данных многолетних наблюдений можно применить центральную предельную теорему [21, с 190], которая формулируется так: закон распределения вероятностей случайной величины ξ будет близким к нормальному и при неограниченном увеличении n ($\xi_1, \xi_2, \dots, \xi_n$) неограниченно близко приближается к нормальному. Имея нормальное распределение величины Q , можем определить вероятность попадания Q в интервал $Q'_p \leq Q \leq Q_p$ по функции Лапласа ($p1$) (формулы 1–3):

$$\Phi(Q) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int e^{-\frac{z^2}{2}} dz \quad (1)$$

$$Z = \frac{Q - \bar{Q}}{\sigma} \quad (2)$$

$$P(Q'_p \leq Q \leq Q_p) = \Phi(Q_p) - \Phi(Q'_p) \quad (3)$$

где $\bar{Q}$ – средний уровень ряда распределения; $\Phi(Q)$ – функция распределения предпосевного стока для территории осушения; Q'_p, Q_p – соответственно верхняя и нижняя границы стока, который должен быть отведен для обеспечения условий нормального развития сельскохозяйственных культур; σ – стандартное отклонение.

Таким же образом можно определить и вероятность непадения в данный интервал: $p2$ ($Q > Q_p$) и $p3$ ($Q < Q'_p$). Если данные наблюдений отсутствуют, используют метод аналогов или проводят полевые исследования с построением соответствующей функции распределения.

В процессе моделирования можно выделить три возможных случая действия осушительной системы, каждому из которых будет отвечать вероятность наступления:

случай первый – прогнозируемый параметр (расчетные расходы воды Q_p) будет положен в основу работы осушительной системы и обеспечит достижение нормы осушения, вероятность этого случая $p1$ совпадает с расчетной обеспеченностью стока;

случай второй – положенный в основу работы системы параметр Q_p не обеспечит полный отвод избыточной влаги и вероятность этого – $p2$;

случай третий – в результате работы системы на основе параметра Q_p будет иметь место переосушение земель с вероятностью $p3$.

Следует отметить, что второй и третий случаи являются рисковыми.

Целью оптимизации является такое обоснование Q_p , которое максимизировало бы ожидаемый доход от аграрного землепользования в условиях осушения. Поскольку по условиям модели он напрямую зависит от мелиоративного состояния осушаемых земель, параллельно минимизируется экономико–экологический риск.

Таким образом, функция чистого дохода с площади S будет иметь вид (формула 4):

$$D = \begin{cases} Y_1 \cdot d \cdot \frac{Q}{q_p} + Y_3 \cdot d \cdot \left(\frac{Q_p}{q_p} - \frac{Q}{q_p} \right) + g(Q) \cdot \left(S - \frac{Q_p}{q_p} \right), & Q'_p \leq Q \leq Q_p, \quad p_1 \\ Y_2 \cdot d \cdot \frac{Q_p}{q_p} + g(Q) \cdot \left(S - \frac{Q_p}{q_p} \right), & Q > Q_p, \quad p_2 \\ Y_3 \cdot d \cdot \frac{Q_p}{q_p} + g(Q) \cdot \left(S - \frac{Q_p}{q_p} \right), & Q < Q'_p, \quad p_3 \end{cases} \quad (4)$$

где $\frac{Q}{q_p}$ – площадь осушаемых земель, на которых достигнуто запроектированную норму осушения, га; $\frac{Q_p}{q_p}$ – площадь осушаемых земель, всего, га; $\left(\frac{Q_p}{q_p} - \frac{Q}{q_p} \right)$ – площадь частично переосушенных земель, га; $\left(S - \frac{Q_p}{q_p} \right)$ – площадь зоны активного влияния осушения, га.

Таким образом, среднегодовой чистый доход с площади S определяется по формуле 5:

$$M_Q(D) = \left[Y_1 \cdot c \cdot \frac{Q}{q_p} + Y_3 \cdot c \cdot \left(\frac{Q_p}{q_p} - \frac{Q}{q_p} \right) + g(Q) \cdot \left(S - \frac{Q_p}{q_p} \right) \right] \cdot p_1 + \\ + \left[Y_2 \cdot c \cdot \frac{Q_p}{q_p} + g(Q) \cdot \left(S - \frac{Q_p}{q_p} \right) \right] \cdot p_2 + \left[Y_3 \cdot c \cdot \frac{Q_p}{q_p} + g(Q) \cdot \left(S - \frac{Q_p}{q_p} \right) \right] \cdot p_3 \rightarrow \max \quad (5)$$

Оптимальное решение Q_p при максимизации $M_Q(D)$ можно получить или с применением множителей Лагранжа или графическим методом. При этом результирующими параметрами будут расчетные расходы воды системы и вероятность того, что фактический сток не превысит этого показателя. По той же модели не трудно посчитать возможные потери (экономико-экологический риск R) в случае необеспечения необходимого РГВ по следующим зависимостям (формулы 6 и 7).

$$R_1 = \left[Y_1 \cdot d \cdot \frac{Q}{q_p} + Y_3 \cdot d \cdot \left(\frac{Q_p}{q_p} - \frac{Q}{q_p} \right) + g(Q) \cdot \left(S - \frac{Q_p}{q_p} \right) \right] - \left[Y_2 \cdot d \cdot \frac{Q_p}{q_p} + g(Q) \cdot \left(S - \frac{Q_p}{q_p} \right) \right] \quad (6)$$

$$R_2 = \left[Y_1 \cdot d \cdot \frac{Q}{q_p} + Y_3 \cdot d \cdot \left(\frac{Q_p}{q_p} - \frac{Q}{q_p} \right) + g(Q) \cdot \left(S - \frac{Q_p}{q_p} \right) \right] - \left[Y_3 \cdot d \cdot \frac{Q_p}{q_p} + g(Q) \cdot \left(S - \frac{Q_p}{q_p} \right) \right] \quad (7)$$

При соблюдении условия модели эти показатели минимизируются, а следовательно проект реконструкции предусматривает снижение уровня экономико-экологического риска и улучшения мелиоративного состояния земель. Кроме того, это позволяет определить сумму средств на покрытие потерь в случае наступления рискованных событий для сельскохозяйственного предприятия и сформировать страховой резерв для финансирования мероприятий по снижению уровня экономико-экологического риска в размере:

$$R_{csm} = \max(R_1, R_2) \quad (8)$$

Одним из принципов управления рисками в аграрном землепользовании является многовариантный подход при подготовке хозяйственных решений. Поэтому в процессе моделирования должен разрабатываться не один, а несколько вариантов проекта, каждый в соответствии со своим набором входящих параметров. Выбор оптимального варианта может осуществляться по одному или несколькими следующим критериям [34].

Согласно критерию Байеса следует принять такой вариант проекта, для которого можно получить максимальный средний доход, то есть:

$$B_{onm} = \max\{M(D)\} \quad (9)$$

Но при выборе оптимального варианта можно ориентироваться не на максимальный средний выигрыш (доход), а на минимальный средний риск. В этом случае рассчитывается критерий минимального среднего риска:

$$B_{onm} = \min\{M(R)\} \quad (10)$$

где $M(R)$ – математическое ожидание недополученной выгоды по сравнению с лучшим вариантом.

Для выбора оптимального варианта проектирования можно использовать также критерии Ходжеса – Лемана, Вальда и Сэвиджа.

Критерий Ходжеса – Лемана базируется на двух характеристиках – вероятности p и параметре λ . Последний – это параметр, указывающий на степень уверенности в успешной реализации проекта (при $\lambda \rightarrow 1$ уверенность в успехе растет, а при $\lambda \rightarrow 0$ – снижается). Параметр λ является субъективной характеристикой, поэтому его целесообразно выбирать на всем интервале существования, то есть от нуля до единицы через определенный шаг (например 0,2). Тогда сам критерий для матрицы доходов определяется по формуле 11:

$$B_{onm} = \max \left\{ \lambda \sum_{i=1}^3 D_{ij} \cdot p_{ij} + (1 - \lambda) \min_i (D_{ij}) \right\} \quad (11)$$

Критерий Ходжеса – Лемана для матрицы рисков определяется по формуле 12:

$$B_{onm} = \min \left\{ \lambda \sum_{i=1}^3 r_{ij} \cdot p_{ij} + (1 - \lambda) \max_i (r_{ij}) \right\} \quad (12)$$

Согласно критерию Вальда выбор стратегии ведется в очень осторожной, пессимистической манере, с ориентацией на плохие экономические условия. В связи с этим данный критерий часто называют максиминным, то есть максимум эффекта при наихудших условиях, а рассчитывают по формуле 13:

$$B_{onm} = \max \{ \min(D_{ij}) \} \quad (13)$$

Критерий минимального риска – критерий Сэвиджа – базируется на принципе минимакса последствий ошибочного решения и пытается минимизировать «упущенную выгоду». Рассчитывается он на основе матрицы рисков по формуле 14:

$$B_{omm} = \min \{ \max(r_{ij}) \} \quad (14)$$

Этот критерий достаточно часто применяется на практике и особенно целесообразен в случае, когда принимается решение на сравнительно далекую перспективу (как в случае принятия проектного решения по варианту осушения).

Сформированные таким образом потоки доходов для ряда проектов, которые в наибольшей степени соответствуют требованиям оптимальности, составляют первую составляющую, необходимую для обоснования эффективности инвестиций в осушительные мелиорации с учетом риска. Данную модель использовано для обоснования наилучшего варианта проведения реконструкции осушительной системы. В качестве объекта–представителя для условий Полесского экономического района избрано осушительную систему «Печаливка», Костопольского района Ровенской области. В основу моделирования положены данные многолетних гидрологических наблюдений на реке Зульня, что является водоприемником системы. Результаты моделирования осушительной системы одностороннего действия приведены в таблице 3.

Таблица 3 – Предварительные результаты моделирования различных вариантов осушительных систем одностороннего действия в Полесском экономическом районе (на примере системы «Печаливка», Костопольского района Ровенской области)

Вариант проектирования	Водность года, %	Критерии выбора на основе матрицы годовых доходов, тыс. грн.						Критерии выбора на основе риска недополучения годового чистого дохода по сравнению с лучшим вариантом, тыс. грн.					
		Байеса	Вальда	Ходжеса – Лемана				Байеса	Сэвиджа	Ходжеса – Лемана			
				$\lambda = 0,2$	$\lambda = 0,4$	$\lambda = 0,6$	$\lambda = 0,8$			$\lambda = 0,2$	$\lambda = 0,4$	$\lambda = 0,6$	$\lambda = 0,8$
В 1	1	846,4	2,48	692,8	731,2	769,6	808,0	489,1	482,3	642,7	604,3	565,9	527,5
B2	5	840,4	7,13	691,6	728,8	766,0	803,2	500,3	465,9	649,0	611,8	574,6	537,4
B3	10	833,4	14,73	690,3	726,1	761,9	797,7	492,2	425,1	635,4	599,6	563,8	528,0
B4	15	825,1	18,06	688,6	722,7	756,8	791,0	511,7	409,3	648,2	614,1	579,9	545,8
B5	20	816,3	20,71	686,8	719,2	751,6	783,9	509,4	375,1	638,9	606,5	574,1	541,7
B6	25	808,1	24,64	685,2	715,9	746,7	777,4	522,4	353,4	645,3	614,6	583,9	553,1
B7	30	799,5	28,19	683,5	712,5	741,5	770,5	514,6	316,7	630,7	601,7	572,7	543,7
B8	50	859,9	216,27	695,5	736,6	777,7	818,8	432,6	319,0	596,9	555,8	514,7	473,7
B9	75	754,0	110,30	674,4	694,3	714,2	734,1	521,6	465,9	601,3	581,4	561,5	541,5
Максимум дохода / минимум риска		859,9	216,27	695,5 3	736,6 2	777,7 0	818,7 9	432,6	316,7	596,9	555,8	514,7	473,7
Лучший вариант		B8 (50%)	B8 (50%)	B8 (50%)	B8 (50%)	B8 (50%)	B8 (50%)	B8 (50%)	B7 (30%)	B8 (50%)	B8 (50%)	B8 (50%)	B8 (50%)

Поскольку для принятия решения усредненного критерия Байеса недостаточно, необходимо провести моделирование и по другим критериям матрицы доходов, а также по критериям матрицы рисков упущенных возможностей. Таким образом, по результатам моделирования оптимальным вариантом проектирования осушительной системы одностороннего действия является проектирование на расчетную обеспеченность стока 50%. Однако, хозяйственной практикой доказано, что простой сброс избыточных вод не является эффективным, поскольку в большинстве случаев сопровождается значительным переосушением в другие периоды вегетационного цикла.

Второй составляющей обоснования экономико–экологического риска осушения земель является расчет необходимой суммы инвестиционных средств на реализацию решения по выбранным вариантам проекта. Третьей составляющей в таком обосновании является расчет показателя риска с учетом фактора времени, который корректирует показатели целесообразности проектирования и показывает реальные сроки окупаемости. Этот параметр должен учитывать как тенденции на рынке инвестиций, так и специфику данного вида инвестирования.

Таблица 4 – Предварительные результаты моделирования различных вариантов осушения с механической водоподачей в Полесском экономическом районе (на примере системы «Печаливка», Костопольского района Ровенской области)

Вариант проектирования	Водность года, %	Критерии выбора на основе матрицы годовых доходов, тыс. грн.						Критерии выбора на основе риска недополучения годового чистого дохода по сравнению с лучшим вариантом, тыс. грн.					
		Байеса	Вальда	Ходжеса – Лемана				Байеса	Свиджа	Ходжеса – Лемана			
				$\lambda = 0,2$	$\lambda = 0,4$	$\lambda = 0,6$	$\lambda = 0,8$			$\lambda = 0,2$	$\lambda = 0,4$	$\lambda = 0,6$	$\lambda = 0,8$
B1	1	1206,7	6,54	764,9	875,4	985,8	1096,3	128,8	122,0	570,6	460,2	349,7	239,3
B2	5	1183,0	32,72	760,2	865,9	971,6	1077,3	157,6	123,3	580,5	474,8	369,1	263,3
B3	10	1139,0	65,45	751,3 6	848,3	945,2	1042,1	186,7	119,6	574,3	477,4	380,5	283,6
B4	15	1112,1	98,17	746,0	837,5	929,0	1020,6	224,7	122,3	590,8	499,3	407,7	316,2
B5	20	1071,9	130,89	737,9	821,4	904,9	988,4	253,8	134,3	587,8	504,3	420,8	337,3
B6	25	1040,7	163,61	731,7	809,0	886,2	963,5	289,8	169,0	598,8	521,6	444,3	367,1
B7	30	999,6	196,34	723,5	792,5	861,5	930,6	314,6	197,9	590,7	521,7	452,7	383,6
B8	50	862,2	211,86	696,0	737,6	779,1	820,6	430,3	319,0	596,4	554,9	513,3	471,8
B9	75	702,7	0,00	664,1	673,8	683,4	693,1	573,0	465,9	611,6	601,9	592,25	582,60
Максимум дохода / минимум риска		1206,7	211,9	764,9	875,4	985,8	1096,3	128,9	119,6	570,6	460,2	349,7	239,3
Лучший вариант		B1 (1%)	B8 (50%)	B1 (1%)	B1 (1%)	B1 (1%)	B1 (1%)	B1 (1%)	B3 (10%)	B1 (1%)	B1 (1%)	B1 (1%)	B1 (1%)

Наиболее полно экономико–экологический риск при обосновании инвестиций в осушительные мелиорации учитывает сочетание метода кумулятивного построения и метода капитальных активов (МОКА). Это позволяет учесть и влияние рыночных факторов, и уровень экономико–экологического риска эксплуатации осушительной системы. Основным выводом модели МОКА является так называемая линия рыночной доходности ценных бумаг. Согласно исследованиям В. Шарпа [35, с.319], при условии, что все инвесторы формируют для себя наиболее выгодный портфель, ожидаемая доходность (r_i) ценной бумаги (или инвестиционного проекта) определяется уравнением 15.

$$r_i = r_0 + \beta(r_p - r_0) \quad (15)$$

где β – коэффициент Бета, который определяется как отношение ковариации доходности ценной бумаги (инвестиционного проекта) к дисперсии доходности рыночного портфеля, которым в общем случае является весь инвестиционный рынок, то есть:

$$\beta = \frac{\sigma_{ip}}{\sigma_p^2} \quad (16)$$

где σ_{ip} – коэффициент ковариации между доходностью i -го актива и доходностью рыночного портфеля; σ_p – риск (стандартное отклонение) доходности рыночного портфеля; r_p – средняя доходность рыночного портфеля; r_0 – безрисковая ставка.

Уровень систематического риска для рынка зерновых по результатам проведенных расчетов составляет 31% [36, с 159]. Расчет несистематического риска проведено по разработанной автором методике [36, с.120–131] и представлено в таблице 5.

Таблица 5 – Расчет уровня экономико–экологического риска для представителя полесской природно–климатической зоны, ЧСП «Мирное», Костопольского района Ровенской области

Фактор риска	Прогнозируемые потери, тыс. грн.				КУ* *	Абсолютный риск		Отно- си- тель- ный риск, %
	Ози- мая пше- ница	Куку- руза	Са- харная свекла	Много- лет-ние травы		тыс. грн.	грн. / га	
Недостаточное понижение УГВ* весной	468,3	4048,7	69,8	21159,1	0,05	1287,3	646,9	3,5
Недостаточное понижение УГВ летом	858,0	7757,3	29,8	0,0	0,27	2334,2	1173,0	6,3
Чрезмерное понижение УГВ весной	134,6	2602,9	53,1	21159,1	0,06	1437,0	722,1	3,9
Чрезмерное понижение УГВ летом	3,8	0,0	0,0	4616,0	0,27	1247,4	626,8	3,9
Ухудшение мелиоративного состояния почв	187,2	0	6,6	15705,9	1,0	15899,8	7989,8	43,2
Вместе	–	–	–	–	–	19059,5	9577,6	51,8
Рыночные факторы	84,9	2455,9	42,0	3456,4	0,08	463,8	233,0	16,4
Экономико–экологический риск всего	–	–	–	–	–	19523,2	9810,7	68,2

Примечание – УГВ* – уровень грунтовых вод; КУ** – коэффициент уверенности в наступлении данного события.

При этом нивелируем риск негативного мелиоративного состояния земель, поскольку принимается, что после проведения реконструкции осушительной системы состояние земель улучшится. Для объекта – представителя Полесского экономического района этот показатель составляет 25% (51,8 + 16,4–43,2), так что общая учетная ставка, учитывающая экономико–экологический и систематический риски составляет 56% (31 + 25).

Использование разработанной модели для осушительных систем полесской зоны показало: 1) оптимальным вариантом является 5% обеспеченность стока при ориентации на средний ожидаемый результат или 25% обеспеченность стока на основе более осторожных критериев; 2) для осушительных систем внутренняя норма доходности не превышает уровень риска таких проектов в существующих экономических условиях.

Таблица 6 – Результаты моделирования различных вариантов осушения с механической водоподачей в Полесском экономическом районе по показателю внутренней нормы доходности (на примере системы «Печаливка»)

Вариант проектирования	Водность года, %	Внутренняя норма доходности, % по критериям					
		Байеса	Вальда	Ходжеса – Лемана			
				$\lambda = 0,2$	$\lambda = 0,4$	$\lambda = 0,6$	$\lambda = 0,8$
В 1	1	3,192	0,020	2,256	2,490	2,724	2,958
В2	5	3,199	0,103	2,284	2,513	2,742	2,971
В3	10	3,178	0,210	2,315	2,531	2,747	2,963
В4	15	3,194	0,322	2,356	2,565	2,775	2,985
В5	20	3,181	0,439	2,393	2,590	2,787	2,984
В6	25	3,188	0,562	2,436	2,624	2,812	3,000
В7	30	3,105	0,678	2,428	2,598	2,767	2,936
В8	50	2,784	0,689	2,373	2,476	2,578	2,681
В9	75	2,416	0,000	2,318	2,342	2,367	2,391
Максимум дохода / минимум риска		3,199	0,689	2,436	2,624	2,812	3,000
Лучший вариант		В2 (5%)	В8 (50%)	В6 (25%)	В6 (25%)	В6 (25%)	В6 (25%)

Таким образом, в аграрном землепользовании на осушаемых землях экономико–экологический риск невозможно ни избежать (поскольку он встроен в саму специфику хозяйствования), ни принимать (ввиду высокой степени риска сельхозпроизводства в целом, и на осушаемых землях в частности). Игнорирование рисков может привести к разрушению не только отдельного сельскохозяйственного предприятия, но и отрасли в целом. Для обеспечения эффективного использования осушаемых земель, как в Украине, так и в Беларуси, моделирование риска необходимо сопровождать разработкой мер, которые уменьшат вероятность риска или величину потенциальных потерь от наступления рискованного события и защитят земли на трансграничных территориях от деградации и других экологических последствий.

4.3 Урбанизация Украинского Полесья в индустриальную и переходную к постиндустриальной эпохи

Повышение роли городов в развитии общества, прежде всего, связано с развитием промышленного производства. Именно промышленная революция конца XVII в. – второй половины XVIII в. положила начало индустриальной цивилизации, состоялся стремительный переход от экономики аграрного типа производства к экономике индустриального типа производства.

Исследованию вопросов урбанизации и развитию городов посвящены труды украинских ученых А. Бойко–Бойчук, И. В. Гукаловой, Т. Заставецкого, Е. А. Карловой, Г. Пидгрушного, Ю. И. Питюренько и прочих, и зарубежных ученых Е. Н. Перцика, Г. М. Лаппо, К. К. Красовского, Ю. Л. Пивоварова, А. Е. Слуки и прочих. В последние годы появляются работы украинских ученых, посвященные проблемам Полесья [43–45]. Так, в частности, исследуя геоэкологические проблемы оптимизации природопользования в Украинском и Белорусском Полесье, авторы приводят общую характеристику урбанизации Белорусского Полесья, не сопоставляя данную информацию с урбанизацией Украинского Полесья. Это позволяет предположить, что урбанизация последнего является малоизученной, в том числе в эпоху индустриализации и перехода к постиндустриальной эпохе.

Учитывая сказанное, исследования направлены на познание урбанизации Украинского Полесья и сравнение данного процесса с урбанизацией Украины в индустриальную и переходную к постиндустриальной эпохи.

Во время анализа истории формирования и развития городов, учитывая разрозненность источников, приходилось использовать выборочный метод, прибегать к различным аналогиям и сопоставлениям, опираться в выводах на разрозненные и не однотипные факты. Ведь в процессе анализа стремимся проследить, как росли и развивались города Украинского Полесья, по сравнению с урбанизацией региона и Украины в целом за исследуемый период. Количественные изменения статические и подвергаются анализу. «Первый критерий, который следует принимать во внимание при анализе развития городской системы – это динамика численности населения» [37, С.26]. Кроме того, имеется в свободном доступе статистическая информация по городам Украины за численностью наличного населения. Это позволяет реально проследить процесс превращения сельских населенных пунктов в городские и как последние в процессе собственного развития двигались иерархическими ступенями (малые (10 000–50 000 чел.) → средние (50 000–100 000 чел.) → большие (более 100 000 чел.)).

Украинское Полесье, судя по датам основания поселений и первых упоминаний о них (табл. 1), уже к XVIII веку было заселено. В подавляющем большинстве это были небольшие населенные пункты. Здесь были города, городки и сельские населенные пункты. Последние обычно, как и по всей территории Украины, преобладали. Развитие края осуществлялось неравномерно, что обусловлено сложностью природных условий и периферийным положением многих населенных пунктов, находящихся то в составе России, то в составе Литвы, Польши и других государств. XVIII в. – XIX в. ознаменовался упадком феодализма и переходом к капиталистическому развитию. В начале индустриальной эпохи в данных населенных пунктах обычно развивались традиционные ремесла: бондарство, ткачество, кузнечное дело, сапожничество, портничество. Только некоторые города, такие как Житомир, Чернигов, Киев, в XVIII веке были значительными торговыми и административными центрами. «На Волыни были большие города, ко-

которые выделялись не только количеством ярмарок, но и размерами торговых операций. К таким городам относились Бердичев и Житомир, которые сыграли ведущую роль в торговых связях Волыни, потому что располагались на четырех магистральных путях: на Киев шел так званый «московский путь»; на Овруч – к Санкт–Петербургу; через Новгород–Волынский – на Галичину; на Красиллов – в Каменец–Подольск» [38, С.141]. Ярмарки также проходили в небольших городах и больших селах, носили сезонный характер и приурочивались к определенной кампании, которая определялась преобладанием определенного производства. Деятельность ярмарок положительно влияла на развитие этих городов.

Кроме того, образование и развитие городов связано не только с экономическим развитием страны, а также с развитием ее инфраструктуры, в частности транспортной. Так, при появлении первых городов такой транспортной инфраструктурой были водные артерии суши – реки и моря, которые соединяли данные города и страны с внешним миром. Ряд городов Украинского Полесья расположены на реках, а именно: Коростень, Новоград–Волынский, Чернигов и т.д. Со строительством железной дороги связано образование г. Сарны, развитие городов Житомира, Киева, Коростеня. Развитие энергетической отрасли обусловило появление городов Вараш и Припять. Вместе с тем, техногенная катастрофа XX века – авария на Чернобыльской АЭС, превратила города Припять и Чернобыль на мертвые города и обусловила появление города Славутич, в который переселили жителей пострадавших городов.

Несмотря на то, что почти все современные города на исследуемой территории существовали до XVIII века, за исключением Бучи, Вараш, Киверцов, Припяти, Сарнов, Славутича, большими городами и центрами развития Украины стали только Киев, Чернигов, Житомир. Кроме того, благодаря развитию столичного региона в переходную до постиндустриального развития эпоху, г. Бровары достиг сотысячной границы. Города Ирпень, Ковель, Коростень, Нежин, Новоград–Волынский, Шостка перешли в группу средние города. О замедленных темпах урбанизации Полесья свидетельствует получение статуса город или его возобновление большинством малых городов данного региона в XX веке и в начале XXI века, количество городов, их численность населения в середине прошлого века и в первые десятилетия XXI века. Как видим, 41 город из 53 городов получил впервые или повторно статус города за последнее столетие.

Таблица 7 – Города Украинского Полесья

Название города	Дата создания или первое упоминание	Статус города (в XX–XXI вв.), год*	Численность населения на начало года, человек		
			1959	2010	2016
1	2	3	4	5	6
Волынская область					
Ковель	1310		24 666	67 911	69 235
Владимир–Волынский	988		20 928	38 768	39 306
Киверцы	1873	1951	9 383	15 030	14 316
Рожище	1377	1989	5 910	13 441	13 149
Камень–Каширский	1196		5 479	11 661	12 428
Любомль	1287	1951	5 639	10 114	10 438
Устилуг	1150	1940	3 866	2 195	2 206

Продолжение таблицы 7

1	2	3	4	5	6
Ровенская область					
Вараш (г. Кузнецовск)	1977	1984	–	40 872	41 849
Сарны	1885	1939	10 174	28 609	29 019
Костополь	1783	1939	11 762	30 850	31 681
Березно	1584	2000	4 139	13 396	13 373
Дубровица	1005	1940	6 028	9 383	9 504
Корец	1150	1940	5 311	7 543	7 255
Хмельницкая область					
Шепетовка	1594	1923	31 898	43 706	42 858
Полонное	1171	1938	19 775	22 064	21 488
Житомирская область					
Житомир	1240		105 583	271 714	267 610
Коростень	945	1926	38 041	65 442	64 886
Новоград– Волынский	1257		27 580	55 973	56 155
Малин	945	1938	11 095	26 953	26 588
Коростышев	1399	1968	16 960	25 817	25 890
Овруч	946		11 536	16 722	16 429
Радомышль	около 1150		11 427	15 042	14 891
Барановка	1565	2001	6 183	12 173	11 895
Олевск	1488	2003	7 943	10 229	10 339
Чуднов	1416	2012	5 903	5 806	5 777
Киевская область					
Киев	882		1 104 334	2 785 131	2 906 569
Бровары	1630	1956	17 824	94 968	100 702
Ирпень	1494	1956	18 186	41 185	83 448
Боярка	нач. XVI в.	1956	19 465	34 908	35 524
Буча	1898	2007	6 884	27 269	31 826
Вишневое	–	1971	–	36 614	39 094
Вышгород	946	1968	–	25 523	27 825
Славутич	1987	1987	–	24 407	25 006
Припять	1970	1979	–	–	–
Чернобыль	1193	1941	8 221	–	–
Черниговская область					
Чернигов	X в.		89 585	297 402	294 095
Нежин	1147		46 211	74 365	71 814
Бахмач	1147	1938	13 066	18 853	18 441
Новгород– Сиверский	989		11 249	14 178	13 652
Носовка	1147	1960	16 068	14 278	13 856
Корюковка	1657	1958	9 625	13 416	12 999
Городня	1552	1957	8 842	12 862	12 273
Мена	1066	1966	7 373	12 513	12 004

Окончание таблицы

1	2	3	4	5	6
Сновск (г. Щорс)	60-е года XIX в.	1923	9 109	11 373	11 343
Бобровица	XI–XIII вв.	1958	9 383	11 204	11 295
Борзна	1239	1966	10 131	10 650	10 294
Семеновка	1680	1958	10 287	8 471	8 420
Остер	1098	1961	7 058	6 445	6 180
Батурин	1625	2008	3 556	2 800	2 581
Сумская область					
Шостка	1551	1924	38 884	80 683	77 134
Кролевец	1601		13 996	24 019	23 313
Середина– Буда	середина XVII в.	1962	7 862	7 298	7 160
Дружба	1685	1962	9 623	5 141	4 863
Всего			1904031	4557370	4720276

Примечание – Разработка автора на основе статистических сборников Украины, информации сайтов администраций городов и [42 и 46].

Причем 22 города получили статус города во второй половине XX века, а 6 городов в начале XXI века. Кроме того, урбанизация даже в пределах региона происходила неравномерно. До середины прошлого столетия Украинское Полесье оставалось слабо урбанизированным регионом. В пределах Полесья, на первый взгляд, быстрее происходила урбанизация в Ровенской, Волынской и Хмельницкой областях – увеличивалось количество городов. В то же время, сегодня уровень урбанизации данных областей составляет соответственно 47,6 %, 52,32 % и 56,38 %. Несколько медленней происходила урбанизация в других областях Полесья. Но уровень урбанизации в этих областях на 01.01.2016 г. составляет: Житомирская – 58,81 %, Киевская – 62,23 %, Черниговская – 64,62 %, Сумская – 68,59 %. В общем по Украине уровень урбанизации составляет – 69,19 %, что значительно выше областного уровня урбанизации рассматриваемых областей. Соответственно и уровень урбанизации Украинского Полесья значительно ниже уровня урбанизации по Украине в целом. Так, в городах Украинского Полесья, с учетом численности жителей г. Киева, проживает 15,9 % городского населения Украины, без учета численности жителей г. Киева – 6,2 % городского населения Украины, что для почти пятой части территории страны очень низкий показатель. Численность населения столицы Украины превышает численность городского населения Украинского Полесья. Все города Киевского Полесья характеризуются положительной динамикой изменения численности населения. В то же время почти все города Житомирского, Черниговского, Новгород–Сиверского Полесья характеризуются депопуляцией населения. Соответственно, правительству Украины и областным органам власти необходимо разработать программу развития Украинского Полесья, которая бы положительно повлияла на рост городов в этом крае и рост численности населения уже существующих городов, приостановила депопуляцию населения в городах Полесья.

Более интенсивное развитие урбанизации Украинского Полесья приходится на XX век. В первую очередь, это связано с индустриализацией и развитием инфраструктуры, строительством железных дорог. Но развитие промышленного производства большинства населенных пунктов основывается на местном сырье,

как следствие развиваются отрасли деревообрабатывающей, строительной, пищевой и легкой промышленности. Кроме того, ограничение роста больших городов институтом прописки в прошлом веке, обусловило развития прилегающих к данному большому городу населенных пунктов. Подтверждением является развитие малых и средних городов. Районные поселки городского типа получают статус города, растет численность населения данных новообразованных городов. Самое большое влияние имел и имеет сейчас г. Киев, что определило развитие малых, средних и больших городов в данном регионе. Так, г. Бровары пересек стотысячный рубеж, население г. Ирпня за последние 5 лет выросло почти вдвое. Кроме того, как видим с таблицы 1, присоединенные к Украине в конце 30–ых годов прошлого века города Волыни частично были уже исторически сформированными городами, другие населенные пункты получили статус города сразу же после присоединения. Количество сформированных городов на территории Украинского Полесья в середине XX века составляло 25 городов. Только за 8 лет (с 1950 г. до 1959 г. (начало года)) количество городов Полесья увеличилось с 25 городов до 34 городов (табл. 8), в основном за счет городов Киевской и Черниговской областей.

Таблица 8 – Динамика развития городов за период 1959 – 2015 гг.

Года	Всего городов	малые	средние	большие	значительные	крупные	самые крупные	миллионеры
Украина								
1959	331	275	31	25	12	8	4	1
2010	459	368	46	45	20	16	5	4
2015	460	372	42	46	21	17	5	3
Украинское Полесье								
1959	34	31	1	2	1	–	–	1
2010	52	43	6	3	–	2	–	1
2015	53	43	6	4	1	2	–	1

Примечание – Разработка автора на основе статистических сборников Украины и Украинской ССР.

Подобная ситуация характерна и для начала XXI века – появляются новые города, больше всего в Житомирской области – статус города получили 3 города (Барановка, Олевск и Чуднов). Это происходит потому, что в советский период индустриальной эпохи на Полесье, при отсутствии городов, районными центрами становились поселки городского типа, которые со временем преобразовывались в города. К сожалению и сегодня на Полесье есть достаточное количество районов, центрами которых остаются поселки городского типа почти что в каждой области. Соотношение малых городов Полесья и Украины в целом составляет 43 города из 372 городов, то есть на малые города Украинского Полесья приходится только 11,6 %. Это говорит о том, что данный регион имеет урбанистический потенциал, который нужно развивать с помощью современных инструментов экономического развития территорий.

На развитие городов в индустриальную эпоху имели влияние статус города и развитие промышленности. Подтверждением является то, что большими городами и полифункциональными центрами Украинского Полесья есть г. Житомир (Житомирского Полесья), г. Киев (Киевского Полесья), г. Чернигов (Черниговского Полесья). В переходную к постиндустриальной эпохе только г. Киев, как

сформированная агломерация, сегодня положительно влияет на развитие прилегающих территорий. Численность населения столицы Украины превышает численность городского населения Украинского Полесья. В то же время наблюдаются такие изменения численности населения городов Украинского Полесья за последнее десятилетие:

- все города Киевского Полесья характеризуются положительной динамикой изменения численности населения, а г. Бровары пересек стотысячный рубеж; население г. Ирпеня за 5 лет выросло почти вдвое;
- только для единичных городов Волынского Полесья (Киверцы, Рожище, Березно, Корец) характерна незначительная депопуляция населения;
- почти все города Житомирского, Черниговского, Новгород–Сиверского Полесья характеризуются депопуляцией населения.

Соответственно, правительству Украины и областным органам власти необходимо разработать программу развития Украинского Полесья, которая бы положительно повлияла на рост городов в этом крае и рост численности населения уже существующих городов, приостановила депопуляцию населения в городах Полесья.

4.4 Элементы учетной политики субъектов малого предпринимательства в Украине в условиях евроинтеграции

Малые предприятия в последнее время имеют все большее значение в мировой экономике. В ЕС 20,7 миллионов малых и средних предприятий (МСП) обеспечивают около 2/3 рабочих мест в частном секторе и составляют 99,8% от общего числа предприятий [47]. Усложнение международных связей обусловило потребности в улучшении коммуникации таких предприятий с их стейкхолдерами, в том числе с помощью финансовой отчетности, что привлекло внимание ее международных регуляторов. В 2009 году Советом по Международным стандартам бухгалтерского учета (СМСБУ) был выпущен Международный стандарт финансовой отчетности для малого и среднего бизнеса (МСФО для МСП) [48]. В 2013 году в Европе была принята так называемая «учетная Директива» (Директива 2013/34/ЕС), посвященная годовой финансовой отчетности малых и средних предприятий [49].

Понятие «учетной политики» в теоретическом и практическом аспектах широко начало применяться в Украине в связи с внедрением в 2000 году национальных Положений (стандартов) бухгалтерского учета (далее – НП(С)БУ), которые обеспечили руководству предприятий право выбора способов и методических подходов бухгалтерского учета. Одновременно отдельным приказом Министерства финансов [51] было введено требование о раскрытии учетной политики при предоставлении финансовой отчетности пользователям, которое долгое время фактически не выполнялось. На развитие культуры финансовой отчетности, применение качественной учетной политики отрицательно влияло превалирование требований налогового законодательства по сравнению с требованиями стандартов учета, низкий уровень современных экономических знаний у менеджмента и собственников малых предприятий.

Вопросы формирования учетной политики являются постоянным объектом дискуссий регуляторов, практиков и украинских ученых, таких как Ф.Бутынец, С.Голов, В.Кулик, Я.Крупка, Н.Малюга, А.Петрук, М.Пушкар, В.Швец, М.Щирба и многих других. Министерство финансов Украины как основной регу-

лятор бухгалтерского учета и финансовой отчетности, также выразило свою точку зрения на состав учетной политики в «Методических рекомендациях по учетной политике предприятия» №635 от 27.06.2013 [51].

Цель данного исследования – предложить решение вопроса о составе учетной политики СМП в Украине и ее раскрытии исходя из необходимости адаптации украинского законодательства к требованиям Директивы 2013/34/ЕС в связи с подписанием Украиной договора об ассоциации с ЕС. Критерием оптимизации должны быть сопоставимость и понятность финансовых отчетов для инвесторов из стран ЕС, которые обеспечиваются последовательным применением и раскрытием учетной политики малых предприятий.

Директива 2013/34/ЕС посвящена годовой финансовой отчетности, консолидированной финансовой отчетности и соответствующим отчетам отдельных видов компаний. Ее отличительной чертой является идентификация категорий предприятий с целью определения состава их финансовой отчетности. Сначала в качестве отдельной группы выделяются субъекты общественного интереса (публичные акционерные общества и др.), а потом остальные предприятия подразделяются на микро, малые, средние и крупные на основе трех признаков. Обобщение основных различий между требованиями Директивы ЕС и Хозяйственным кодексом Украины [54] приведены в табл. 9.

Таблица 9 – Основные различия между требованиями Директивы 2013/34/ЕС и действующим законодательством Украины относительно критериев микро и малых предприятий*

	Директива 2013/34/ЕС [49]	Законодательство Украины [54]
Критерии микро предприятия	Среднее количество работников – до 10 человек	Среднее количество работников за отчетный период (календарный год) не превышает 10 человек
	Чистый доход – до 700 000 евро	Годовой доход от любой деятельности не превышает сумму, эквивалентную 2 млн. евро, определенную по среднегодовому курсу НБУ
	Общая сумма баланса 350 000 евро	–
Критерии малого предприятия	Среднее количество работников до 50 человек	Среднее количество работников за отчетный период (календарный год) не превышает 50 человек
	Чистый доход не превышает 12 млн. евро	Годовой доход от любой деятельности не превышает сумму, эквивалентную 10 млн. евро, определенную по среднегодовому курсу НБУ
	Общая сумма баланса не превышает 6 млн. евро	–

*Составлено автором на основе [49, 54]

Сопоставление требований к составу финансовой отчетности (табл. 10) также свидетельствует о наличии различий. Наиболее существенное из них – это необходимость предоставления в ЕС примечаний к финансовым отчетам малых предприятий.

В Украине СМП обычно представляют финансовый отчет в составе двух форм – Баланса и Отчета о финансовых результатах без примечаний. При этом они имеют право выбора из двух вариантов этих форм, порядок составления которых изложен в П(С)БУ 25, что зависит от наличия статуса субъекта упрощенного налогообложения и/или микро предприятия. Однако если СМП применяет МСФО, то тогда он должен использовать формы финансовых отчетов, изложенные в НП(С)БУ 1. МСФО для МСП могут применять предприятия, для которых МСФО обязательны в соответствии с законодательством, а также те, которые приняли такое решение добровольно. Отметим, что применение МСФО для МСП не допускается предприятиями, на которые не распространяется сфера его применения, т.е. субъектами общественного интереса.

Таблица 10 – Отличия требований Директивы 2014/34/ЕС и действующего законодательства Украины относительно состава финансовой отчетности микро и малых предприятий*

Категории предприятий	Состав годовой финансовой отчетности		
	Директива 2013/34/ЕС [49]	законодательство Украины [51]	
		при применении национальных стандартов	при применении МСФО для МСП
Микро предприятие	Упрощенный баланс упрощенный Отчет о прибыли и убытках Отдельные примечания	Баланс ф. 1–мс Отчет о финансовых результатах ф.2–мс	Баланс (Отчет о финансовом положении) ф.1 Отчет о финансовых результатах ф.2
Малое предприятие	Упрощенный баланс упрощенный Отчет о прибыли и убытках Отдельные примечания Отчет руководства (не обязателен)	Баланс ф. 1–м Отчет о финансовых результатах ф.2–м	Баланс (Отчет о финансовом положении) ф.1 Отчет о финансовых результатах ф.2

*Составлено автором на основе [49, 51]

Таким образом, еще одним отличием между Директивой и законодательством Украины, которое влияет на учетную политику и требует раскрытия в примечаниях к финансовым отчетам в разделе «Учетная политика», касается методологической основы составления финансовой отчетности. Директива 2013/34/ЕС не рассматривает возможность применения ни МСФО, ни МСФО для малого и среднего бизнеса в качестве основы для составления финансовой отчетности малыми предприятиями.

Структура упрощенного Отчета о прибылях и убытках, предложенная Директивой, также отличается от структуры Отчета о финансовых результатах СМП Украины. Для определения чистой прибыли или убытка используется классифи-

кация расходов по их природе (экономическим элементам). В Украине СМП применяют функциональную классификацию, правда, в упрощенном виде (себестоимость реализованной продукции (товаров, работ, услуг), прочие расходы). Раскрытие элементов затрат не требуется.

Важное отличие в составе финансовой отчетности СМП, с нашей точки зрения, касается наличия примечаний, минимальный список которых представлен в табл. 11. В Украине вообще не требуется предоставления примечаний к финансовым отчетам СМП. Однако следует отметить, что и объем, и содержание примечаний, приведенных в Директиве, также не обеспечит достаточную прозрачность деятельности СМП. В частности, не предусмотрено раскрытие информации о событиях после даты финансовой отчетности и другие важные примечания. В то же время Директива запрещает на уровне стран-членов ЕС вводить дополнительные требования к примечаниям.

Директива 2013/34/ЕС также содержит перечень принципов, которые должны использоваться при составлении финансовой отчетности (табл. 12).

Таблица 11 – Состав примечаний к финансовой отчетности согласно Директиве 2013/34/ЕС*

	Содержание примечаний	Категория предприятий	
		микро	малые
1	2	3	4
1	Учетная политика	+	+
2	При оценке финансовых инструментов и / или других активов, по справедливой стоимости: – существенные предположения, которые положены в основу оценочных моделей и техники; – для каждой категории указанных объектов учета справедливая стоимость, ее изменения, отраженные в составе доходов / расходов или в резерве переоценки	– –	+ +
3	Общая сумма любых финансовых сделок, гарантий и условных обязательств, которые не включены в баланс, и указания характера и формы любого предоставленного обеспечения; любые обязательства, касающиеся пенсионных планов, аффилированных или ассоциированных компаний	—**	+
4	Сумма авансов и кредитов, предоставленных членам административных, управленческих и контролирующих органов, а также обязательства, взятые от их имени в порядке гарантий любого рода	—**	+
5	Сумма и характер отдельных статей доходов или расходов, которые имеют исключительный размер или происхождения	–	+
6	Займы, подлежащие возврату позже, чем через 5 лет, с описанием обеспечения, его характера и формы	–	+
7	Средняя численность работников в течение финансового года	–	+

*Составлено автором на основании [49]

**Указанные показатели для микропредприятий приводятся после баланса

Отметим, что часть принципов, для которых в табл. 12 для Украины представлен прочерк, фактически применяются, однако не считаются принципами. К ним относятся соответствие входящего баланса показателям исходного баланса, отдельная оценка активов и обязательств, запрет сворачивания активов и обязательств, доходов и расходов, существенность. С другой стороны, ограничение финансовых отчетов СМП в Украине двумя формами отчетности без наличия примечаний можно рассматривать как пример нарушения задекларированного принципа полного освещения.

Таблица 12 – Принципы подготовки финансовой отчетности согласно Директиве 2013/34 / ЕС и Закону Украины «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности»

Перечень принципов подготовки финансовой отчетности	
согласно Директиве 2013/34 / ЕС [3]	согласно Закону Украины «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» [5]
Непрерывность деятельности	Непрерывность деятельности
Последовательность применения учетной политики и оценок	Последовательность
Разумная основа признания и оценки (осмотрительность)	Осмотрительность
Соответствие входящего баланса показателям исходного баланса	–
Отдельная оценка активов и обязательств	–
Запрет сворачивания активов и обязательств, доходов и расходов	–
Превалирование содержания над формой	Превалирование содержания над формой
Оценка первоначальной стоимости	Исторической себестоимости
Существенность	–
–	Полное освещение
–	Автономность
–	Единый денежный измеритель
–	Периодичность

Директива, в свою очередь, не содержит таких принципов, как полное освещение, автономность, единый денежный измеритель и периодичность. Однако, за исключением полного освещения, их соблюдение подразумевается. Как уже указывалось, Директива целенаправленно уменьшает требования к раскрытию информации в примечаниях к финансовым отчетам малых и микро предприятий.

Все рассмотренные выше отличия являются элементами учетной политики, которые, относятся к макроуровню (или уровню страны). Обычно исследователи указывают в их составе только национальные П(С)БУ. Рассмотрим также аспекты учетной политики на уровне СМП. Большинство отечественных исследователей выделяют организационный и методический аспекты, иногда их дополняют техническим [52, с. 138]. М. Пушкар, М. Щирба [57], М.Юнацкий [58] и др. рассматривают теоретический, методологический, технический и организационный аспекты учетной политики. Здесь спорным является выделение теоретического и

методологического аспектов, хотя авторы и упускают такие важные «детали», как основа составления финансовой отчетности и выбор формы представления финансовых отчетов.

Основываясь на проведенном анализе, предлагаем такое определение и структуру основных аспектов учетной политики СМП (табл. 13), которые должны использоваться в качестве основы при составлении приказа об учетной политике. Следует констатировать, что качество приказов об учетной политике СМП, как правило, низкое. Анализ содержания приказов об учетной политике 30 СМП Ровенской области свидетельствует об их неполноте, несоответствии действующим нормативным актам, несвоевременности их обновления, несогласованности между текстами приказа и приложений и др., несмотря на то, что все эти предприятия использовали в качестве основы для учета и составления финансовой отчетности НП(С)БУ, а не МСБУ для МСП.

Таблица 13 – Аспекты учетной политики СМП в Украине*

Категории аспектов	Составные части учетной политики
Методологический (совокупность качественных характеристик, принципов, категорий и т.п.)	Стандарты, являющиеся основой отчетности (МСФО для малого и среднего бизнеса или НП(С)БУ)
	Методы представления информации (форматы отчетов)
Технический (методы и средства преобразования учетной информации с целью представления в отчетности)	Рабочий план счетов
	Форма бухгалтерского учета (ручная, частично автоматизированная, автоматизированная)
	Состав и порядок предоставления финансовой управленческой и налоговой отчетности
Организационный (элементы организации учетного процесса и лиц, осуществляющих учет и подготовку отчетности)	Организация учета (аутсорсинг или самостоятельное осуществление учетной функции (наемный работник, директор, собственник, централизованная бухгалтерия))
	Организация документооборота
	Внешняя и внутренняя регламентация учета и отчетности

*Составлено автором

Таким образом, при создании приказа руководству, собственникам и бухгалтеру СМП следует проанализировать все случаи, в которых предприятию следует идентифицировать свою учетную оценку.

Приближение Украины к членству в ЕС обуславливает необходимость предварительной оценки различий национальных и европейских подходов к бухгалтерскому учету и финансовой отчетности в целом и малого бизнеса в частности. Сопоставление требований Директивы 2013/34/ЕС, Закона Украины «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» позволили выявить целый ряд различий, которые фактически являются элементами учетной политики макроуровня исходя из традиций регулирования учета в Украине: идентификация субъектов общественного интереса; критерии категорий предприятий с целью их классификации на микро, малые, средние и крупные; состав годовой финансовой отчетно-

сти; принципы (концептуальные основы) подготовки финансовой отчетности (по сути, национальные П(С)БУ, МСФО для МСП или МСФО или же принципы, изложенные в Директиве 2013/34/ЕС); состав и формы финансовых отчетов.

Литература

1. Інноваційна Україна 2020 : національна доповідь / [Бажал Ю. М. та ін. ; за заг. ред. В. М. Гейця та ін.] ; НАН України, Секція суспіл. і гуманітар. наук. – Київ : НАН України, 2015. – 334, [1] с.
2. Інтеграційні можливості України: перспективи та наслідки: наук. доп. / [Геєць В. М. та ін.] ; за ред. акад. НАН України В. М. Гейця, чл.-кор. НАН України Л. В. Шинкарук ; НАН України, ДУ “Ін-т економіки та прогнозування”. – Київ : [б. в.], 2014. – 91 с.
3. Редькін О. С. Розвиток форм господарювання в паливно-енергетичному комплексі України / О. С. Редькін, Я. П. Квач // Моделювання регіональної економіки. – 2010. – № 1. – С. 338–343.
4. Івашко О. А. Напрями реформування паливно-енергетичного комплексу України / О. А. Івашко, Б. В. Підцерковний // Регіональна бізнес-економіка та управління. – 2013. – № 1. – С. 24–28.
5. Долгий О. О. Визначення пріоритетів у процесі реалізації державної стратегії забезпечення паливно-енергетичних потреб України: економіко-правові аспекти / О. О. Долгий, О. А. Долгий // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2007. – Вип. 17. – С. 218–224.
6. Дмитриев, Г. М. О развитии энергетики отраслей в народном хозяйстве Беларуси / Г. М. Дмитриев, В. В. Судилова, В. К. Судилковский // Энергоэффективность. – 2012. – № 7. – С. 28–29
7. Мохнач, Г. Цена энергетического вопроса / Галина Мохнач // Беларуская думка. – 2013. – № 1. – С. 12–21
8. Шенец Л. В. На пороге больших перемен решая задачи обеспечения энергетической безопасности. Мизнерго Беларуси делает ставку на инновации и эффективность // Экономика Беларуси. – 2013. – № 4. – С. 76–81.
9. Шишкин, В. Г. Директивное регулирование энергетики ЕЭС и ЕС в 1960–1990-х гг. = The Energy Market Directive Regulation in the EEC and the EU in the 1960s –1990s / Шишкин Виталий Геннадьевич // Власть. – 2015. – № 7. – С. 52–59.
10. Гительман Л.Д., Ратников Б.Е. Энергетический бизнес: Учебное пособие. – М.: Дело, 2006. – 600 с.
11. Дмитракович Ф.А. Рамочные условия для деятельности иностранных инвесторов в энергетическом секторе Беларуси / Ф.А. Дмитракович // Энергетическая стратегия. – 2008. – № 3. – с.51 – 55
12. Колесников А.В. Формирование конкурентного рынка электроэнергии РБ в условиях мирового финансового кризиса / А. В. Колесников // Проект "Эффективная Энергия". □Електронний ресурс□. Режим доступу <http://effectenergy.eu/news/articles/347.html>.
13. Національний Атлас України / Гол. ред. Л.Г. Руденко. – К.: ДНВП “Картографія”, 2007. – 440 с.
14. Раціональне використання ґрунтового покриву Житомирського Полісся на засадах адаптивно-ландшафтного землекористування / А.М. Бовсуновський, О.І. Нагулевич, О.І. Савчук та ін. // Вісник ХНАУ. – 2008. – №4. – С. 132–137.

15. Гладун Г.Б. Проблеми збереження аграрних угідь в Поліссі України від дії негативних природно-кліматичних факторів // Проблеми екології лісу і лісокористування на Поліссі України. – 2002. – Вип. 3(9). – С. 90–93.
16. Мееровский А.С. Сохранение и эффективное использование мелиорированных земель в Белорусском Полесье // Европейское Полесье – хозяйственная значимость и экологические риски: Материалы междунар. семинара. – Минск : Минсктиппроект, 2007. – С. 37–39.
17. Генсирук С. А. Эколого–экономические аспекты природопользования / С. А. Генсирук, М. С. Нижник, В. С. Мищенко. К.: Наукова думка, 1982. – 175 с.
18. Состояние природной среды Беларуси: экологический бюллетень. 2010 год. / Под ред. В.Ф. Логинова. – Минск: Минсктиппроект, 2011. – 398 с
19. Двадцять п'ять років Чорнобильської катастрофи. Безпека майбутнього. – К.: КІМ, 2011. – 356 с.
20. Давидчук В.С., Грицюк Н.Р. Оцінка передумов реабілітації радіоактивно забруднених земель на ландшафтній основі // Бюлетень екологічного стану зони відчуження та зони безумовного (обов'язкового) відселення. – 2001. – №18. – С. 40–46.
21. Палиенко В.П., Хомич В.С., Сорокина Л.Ю. та інш. Геоэкологические проблемы и оптимизация природопользования в украинском и белорусском полесье: результаты и перспективы исследований // Український географічний журнал – 2013, № 4.
22. Розвиток транскордонного співробітництва: науково-аналітична доповідь / НАН України. ДУ«Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України»; наук. редактор В.С. Кравців. – Львів, 2015. – 52 с. (Серія«Проблеми регіонального розвитку»).
23. Tymechko I. The role of functioning the cross-border market of goods in the life of border communities / I. Tymechko ; [Edited by Vasyl Kravtsiv, Wacław Wierzbieniec] // Poland-Ukraine: border regions development and cross-border cooperation. – Jarosław, 2013. – P.83–94
24. Tymechko I. Cross-border market development / I. Tymechko, O. Demedyuk, O. Fedoryshyn, Y. Tsybulska // Determinants and sources of development of enterprises in the region. – Rzeszów, 2013. – P.98 – 109
25. Иванов В.А. Методологические основы устойчивого развития региональных социо-эколого-экономических систем // Корпоративное управление и инновационное развитие экономики Севера: Вестник Научно-исследовательского центра корпоративного права, управления и венчурного инвестирования Сыктывкарского государственного университета [Электронный ресурс] / Сыктывкарский государственный университет. Экономические науки – Электрон. вестник Выпуск №2 – Сыктывкар: СыктГУ, 2011.
26. Promoting Sustainable Agriculture and Rural Development: Agenda 21 Chapter 14. Rome: FAO, 1996.
27. ФАО (Продовольственная и сельскохозяйственная организация ООН). [Электронный ресурс]. URL: <http://www.fao.org>.
28. Райзберг Б.А., Современный экономический словарь. / Б.А. Райзберг, Л.Ш. Лозовский, Е.Б. Стародубцева: 2-е изд., испр. М.: ИНФРА-М, 2005. 479 с.
29. Румянцева Е.Е. Новая экономическая энциклопедия. М.: ИНФРА-М, 2005. 724 с.
30. М.І. Стегней (Мукачівський державний університет, Україна) Сучасні напрями забезпечення сталого розвитку сільських територій: європейський досвід

і українські реалії // Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка. Актуальні проблеми економіки. – №3(141), 2013 с. 125 – 133

31. Черевко Г. В. Економіка природокористування / Г.В. Черевко, М.І. Яцків. – Львів: Світ, 1995 – 208 с.

32. Шебеко В.Ф. О методе обоснования принимаемых обеспеченности стока при расчете мелиоративных систем. Регулирование водного режима торфяных почв / В.Ф. Шебеко. – Минск: «Урожай». – 1972. – С. 190–199.

33. Ляшенко И.Н. Математика для экономистов: учебное пособие для подготовки бакалавров экономического профиля / И.Н. Ляшенко, Е.И. Ляшенко – Д.: Браво, 1998. – 228 с.

34. Терещенко Т. Узгодження ефективності та ризикованості економічних рішень / Т. Терещенко // Справочник Экономиста. – 2004. – №5. – С. 12–17.

35. Sharpe W.F. Capital Asset Prices With and Without Negative Holdings [Electronic resource] / WF Sharpe // Nobel Lecture. – 1990. December 7. – Access mode: http://nobelprize.org/nobel_prizes/economics/laureates/1990/sharpe-lecture.pdf

36. Красовська Ю.В. Оцінювання економіко – екологічних ризиків використання осушуваних земель./ Красовська Ю.В., Костриченко В.М. – Рівне: НУВГП, 2011. – 254с.

37. Аношкина, Е.Л. Проблема формирования инновационного центра в городской системе России / Е.Л. Аношкина // Проблемы современной экономики. – 2013. – Вып. № 1 (45). – С.26–28.

38. Бундак, О.А. Становлення торговельно–економічних відносин на Волині в першій половині XIX століття / О.А. Бундак // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2009. – № 13. – С.140–145.

39. Гузар, У.Є. Дослідження етапів трансформації трудової діяльності в Україні / У.Є. Гузар // Фінансовий простір. – 2013. – № 4 (12). – С.178–186.

40. Давиденко, В.М. Заповідна справа: Навч. посібник / В.М. Давиденко. – Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2001. – 140 с.

41. Нонік, Л.Ю. Українське Полісся: від рудень до металургійних заводів / Л.Ю. Нонік, В. В. Котенко // Вестник национального технического университета “ХПИ”. – 2008. – Вып. 53 – С.109–113.

42. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження списку історичних населених місць України» від 26 липня 2001 р. N 878. – Электронный ресурс. – Режим доступа : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/878-2001-%D0%BF>.

43. Палиенко, В.П. Геоэкологические проблемы и оптимизация природопользования в Украинском и Белорусском Полесье: результаты и перспективы исследований / В.П. Палиенко, В.С. Хомич, Л.Ю. Сорокина, В.М. Чехний, и др. // Український географічний журнал. – 2013. – № 4. – С.12–20.

44. Проблемы природопользования в трансграничном регионе Белорусского и Украинского Полесья: монография /науч. редакторы В.П.Палиенко, В.С.Хомич, Л.Ю.Сорокина; Институт географии НАН Украины, Институт природопользования НАН Беларуси. – К.: Изд-во «Сталь», 2013. – 290 с.

45. Сорокіна, Л.Ю. Оцінка антропогенної трансформованості ландшафтів транскордонного Поліського регіону / Л. Ю. Сорокіна // Український географічний журнал. – 2013. – № 3. – С. 25–34.

46. Численность наличного населения городов и других поселений, районов, районных центров и крупных сельских населенных мест на 15 января 1959 года по республикам, краям и областям. Украинская ССР / [Электронный ресурс] – 1959. – Режим доступа: <http://www.webgeo.ru/db/1959/ukr.htm>

47. EU SMEs in 2012: at the crossroads Annual report on small and medium-sized enterprises in the EU, 2011/12 [Электронный ресурс]. Режим доступа: ec.europa.eu/DocsRoom/documents/16106/.../1/.../native. Дата доступа: 29.11.16.
48. Международный стандарт финансовой отчетности для малых и средних предприятий (МСФО для МСП) состоянием на 1 января 2012 года [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.minfin.gov.ua/>
49. Directive 2013/34/EU of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 on the annual financial statements, consolidated financial statements and related reports of certain types of undertakings, amending Directive 2006/43/EC of the European Parliament and of the Council and repealing Council Directives 78/660/EEC and 83/349/EEC/ [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://eur-lex.europa.eu/> Дата доступа: 29.11.16.
50. Дорожная карта развития предпринимательства в Украине: 2015–2016 годы [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://platforma-msb.org/wp-content/uploads/2015/02.pdf>. Дата доступа: 29.11.16.
51. Нормативно-правовое обеспечение бухгалтерского учета в Украине [Электронный ресурс]. – Режим доступа: minfin.kmu.gov.ua/file/link/325874/file/Accounting-Ukraine.pdf. Дата доступа: 29.11.16
52. Учетно-аналитическое обеспечение управления предприятий малого бизнеса: монография / Т.А. Гоголь. – Чернигов: Издатель Лозовой В.М., 2014. – 384 с.
53. Tausi Ally Mkasiwa. SMEs' Financial and Differential Reporting – A review of publications// International Journal of Accounting and Financial Reporting. – 2014. – Vol. 4. – No. 2. – P. 82–103.
54. Marian Socoliuc, Veronica Grosu. The consequences of the new EU Accounting Directive on financial reporting// Annals of the „Constantin Brâncuși” University of Târgu Jiu. Economy Series. – 2015. – №2. – P. 46–51.
55. Tanja Škobić. Accounting regulation of financial reporting by small and medium-sized entities with no public accountability// Economic Themes.– 2016. – 54(3).– P. 425–447.
56. Хозяйственный кодекс Украины от 16.01.2003 № 436–IV [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws>. Дата доступа: 29.12.16.
57. Пушкарь М. С. Теория и практика формирования учетной политики: [монография] / М. С. Пушкарь, М. Т. Щирба. – Тернополь : Карт-бланш, 2010. – 260 с.
58. Концептуальная основа формирования учетной политики предприятия для целей бухгалтерского учета / М. О. Юнацкий // Научный вестник Ужгородского национ. университета. Серия: Международ. эконом. отношения и мировое хозяйство. – 2016. – Вып. 6(3). – С. 159–163. – Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuumevcg_2016. Дата доступа: 29.11.16.

Глава 5. ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ УКРАЇНИ ТА БІЛОРУСІ: ІМПЕРАТИВИ РОЗВИТКУ І ВИКОРИСТАННЯ

5.1 Интеллектуальная составляющая человеческого капитала как фактор повышения конкурентоспособности экономики

Развитие интеллектуальной составляющей человеческого капитала для Украины и Беларуси является одной из немногих реальных возможностей приближения к уровню инновационности стран–лидеров ЕС.

Сегодня интеллектуальные факторы человеческого капитала чаще всего анализируются с позиций анализа эффективности инвестиций в человеческий капитал как основного способа формирования новых качеств конкурентоспособного работника. Вместе с тем, направления таких инвестиций рассматриваются преимущественно в аспекте создания среды для обучения, приобретения навыков, исследований и освоения / разработки новых технологий.

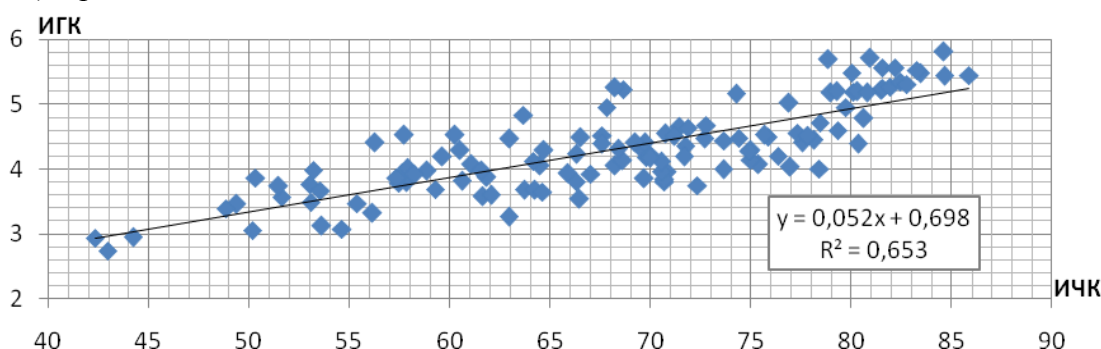
Таблица 1 – Объекты современных исследований интеллектуальной составляющей человеческого капитала (ЧК) в работах ученых ЕС, Беларуси и Украины

Объекты исследований человеческого капитала	Метод анализа	Возможности применения
Факторы формирования и использования ЧК: образование, исследования и развитие, занятость продуктивность [1]	Мультикритериальный, таксономический	Регулирование воспроизводства ЧК на макроэкономическом уровне
Образование «...как ключевой элемент ЧК» [2]	Кластерный, регрессионный	Управление образовательной структурой рабочей силы в разных ВЭД / кластерах
Образование, навыки, наука и технологии [3]	Кластерный, корреляционный	Выявление резервов и приоритетов развития в международных сравнениях
Общие (образование и опыт) и специфические факторы ЧК – имеющиеся знания разной направленности [4]	Корреляционный, социологические оценки	Оценка влияния факторов на результаты инновационной деятельности предприятий
Инвестиции в ЧК и результаты инвестиций (знания и навыки) [5]	Многофакторный, корреляционный	Выбор решений относительно инвестиций
Зависимость заработной платы от уровня образования [6]	Регрессионный	Макроэкономический анализ факторов экономического роста с учетом изменения ЧК
Образование в системе факторов экономического роста [7]	Регрессионный	Анализ влияния ЧК на показатели экономического роста страны / регионов
Инновационные факторы реализации ЧК на рынке труда [8]	Структурно–динамический	Управление качеством ЧК в целях развития инновационных форм занятости

В этом контексте в таблице 1 приведены наиболее типичные примеры недавних исследований ученых ЕС, Украины и Беларуси в сфере анализа интеллектуальной составляющей человеческого капитала.

На основании приведенных в таблице примеров работ ученых из европейских стран разного уровня экономического развития можно сделать общий вывод: акценты исследований сфокусированы на поиске интеллектуальных компонентов ЧК, способных оказать существенное воздействие на экономические результаты на разных уровнях управления. Их выявление все более сопровождается использованием специальных статистических и математических методов анализа. Ключевым компонентом ЧК во всех работах остаются знания и другие характеристики интеллектуального потенциала человека.

Возвращаясь к фундаментальным работам в отрасли экономического роста, современные исследователи также стремятся определить взаимосвязи факторов ЧК и результатов его использования (продуктивность, занятость и др.), но на качественно новом уровне – через систему интегральных показателей качества и уровня развития ЧК, его связи с характеристиками, технологического прогресса, экономики знаний, национальной конкурентоспособности. Например, применив корреляционно–регрессионный метод, можно подтвердить тот факт, что для большинства стран мира вариация значений индекса глобальной конкурентоспособности (ИГК) на 65% объясняется вариацией значений индекса человеческого капитала (ИЧК) – рис.1.

Рисунок 1 – Зависимость ИГК от ИЧК в 2016 г. по данным 124 стран
Разработка авторов на основании [9; 10]

Проанализировав индикаторы ИГК и ИЧК, можно сделать вывод, что повышения национальной конкурентоспособности следует осуществлять путем воздействия на общие индикаторы этих глобальных индексов, вес которых суммарно составляет 18,92 % – 28,81 % при определении значения ИГК в зависимости от стадии развития государства (табл.2).

При этом следует уделить почти равное внимание влиянию на индикаторы формирования человеческого капитала, как в сфере образования, так и сфере занятости, поскольку их вес соответственно составляет 9,36 % – 13,76 % и 9,56 % – 15,05% в значении ИГК. Общие для глобальных индексов образовательные индикаторы можно, в свою очередь, разделить на количественные и качественные. Их вес также приблизительно равновелик в методике определения значения ИГК: 4,44 % – 6,53 % и 4,92% – 7,23 %. Поэтому, для повышения конкурентоспособности национальных экономик следует не только увеличивать охват населения образованием, но и одновременно повышать качество образовательных услуг.

Таблица 2 – Анализ общих и различных индикаторов ИЧК и ИГК

Индикаторы ИЧК 2016		«Человеческие» индикаторы в ИГК 2016	
		Название	Вес, %
1		2	3
Образование			
Общие	1.1. Охват обучением в учреждениях начального образования	4.10. Охват начальным образованием	2,50–3,75
	1.2. Охват обучением в учреждениях среднего образования	5.01. Охват средним образованием	0,97–1,39
	1.3. Охват обучением в учреждениях высшего образования	5.02. Охват высшим образованием	0,97–1,39
	1.10. Качество системы образования	5.03. Качество системы образования	0,48–0,70
	1.11. Качество начального образования	4.09. Качество начального образования	2,50–3,75
	1.13. Обучение на рабочем месте (тренинги)	5.08. Повышение квалификации 5.07. Доступность исследовательских и образовательных услуг	0,97–1,39
Различные	1.4. Охват образованием в учреждениях профессионально-технического образования	5.04. Качество преподавания математики и естественных наук	0,48–0,70
	1.5. Коэффициент закрепления в базовом образовании	5.05. Качество школ менеджмента	0,48–0,70
	1.6. Гендерные отклонения доли охваченных обучением в учреждениях среднего образования	12.01. Способность к инновациям	0,31–0,63
	1.7. Доля населения с начальным образованием	12.02. Качество научно-исследовательских учреждений	0,31–0,63
	1.8. Доля населения со средним образованием	12.03. Расходы компаний на НИОКР	0,31–0,63
	1.9. Доля населения с высшим образованием	12.04. Сотрудничество университетов и бизнеса в НИОКР	0,31–0,63
	1.12. Уровень образования молодежи	12.05. Госзакупки высокотехнологической продукции	0,31–0,63
	1.16. Экономическая сложность	12.07. Патенты на изобретения	0,31–0,63

Окончание таблицы 2

1		2	3
Занятость и умения			
Общие	2.6. Гендерные отклонения уровня занятости	7.10. Доля женщин в рабочей силе	0,58–0,83
	2.7. Продолжительность жизни при рождении	4.08. Средняя ожидаемая продолжительность жизни при рождении	0,63–0,94
	2.9. Доля высококвалифицированных работников	12.06. Наличие научных и инженерных кадров	0,31–0,63
Различные	1.17. Доля экономически активного населения	7.01. Сотрудничество в отношениях работник–работодатель	0,58–0,83
	1.18. Уровень безработицы	7.02. Гибкость при установлении заработной платы	0,58–0,83
	1.19. Уровень неполной и непродуктивной занятости	7.03. Практика найма и увольнения	0,58–0,83
	1.20. Доля безработных, которые не обучаются	7.04. Расходы, связанные с увольнением	0,58–0,83
	1.21. Уровень продолжительной безработицы	7.05. Влияние налогообложения на желание работать	0,58–0,83
	1.22. Продолжительность жизни после 65 лет	7.06. Оплата труда и производительность	0,58–0,83
	1.23. Доля работников со средним уровнем квалификации	7.07. Ставка на профессиональное управление	0,58–0,83
	1.24. Доля работников с чрезмерным уровнем квалификации	7.08. Способность удерживать таланты	0,58–0,83
	1.25. Доля работников с недостаточным уровнем квалификации	7.09. Способность привлекать таланты	0,58–0,83
	1.26. Сложность поиска работников с желательными умениями		
	1.27. Случаи детского труда		

Разработка авторов на основании [9; 10]. Удельный вес «человеческих» индикаторов в ИГК 2016 рассчитан для стран, которые находятся на переходной от 1-ой к 2-ой стадии экономического развития (в т. ч. Украина)

Однако, такие выводы слабо учитываются в Украине, где развитие системы образования за последнее десятилетие характеризуется увеличением уровня охвата населения обучением при стагнации качества образования, которое почти в полтора раза ниже, чем в лидирующих странах (табл.3).

Новейшие исследования свидетельствуют, что отсутствие видимого прогресса в повышении качества образования в Украине связано с низкой мотивацией всех субъектов его формирования (студентов, работодателей, образовательных учреждений) вследствие неадекватных механизмов государственного и общественного регулирования.

Так, только половина поступающих в ВУЗы Украины принимают решение получать высшее образование, чтобы работать по специальности, и только треть избирают учебное учреждение, учитывая его престижность в связи с высокими шансами на трудоустройство [11]. К числу наиболее распространенных форм сотрудничества можно отнести программы стажировки и практики, лекции для студентов, студенческие проекты и конкурсы, передачу ВУЗам нового оборудования и технологий в формате учебных центров, лабораторий [15]. Взамен украинские предприятия получают доступ к высококвалифицированной рабочей силе. Так как

при этом компании практически не участвуют (около 10% случаев сотрудничества[14]) в разработке учебных программ и профессиональных стандартов, то эта модель не влияет на качество подготовки выпускников ВУЗов в целом.

Таблица 3 – Анализ образовательных индикаторов ИЧК – составляющих ИГК Украины в 2007–2016 г.г.

Индикаторы	2007	2008	2009	2011	2012	2013	2014	2015	2016	Лидер	Соотношение с лидером, раз
4.10. Охват начальным образованием	83,34	90,17	89,35	88,57	90,74	91,67	97,93	97,40	96,18	Сингапур, Китай 100,00	1,04
5.01. Охват средним образованием	88,67	93,41	94,22	94,45	95,58	93,99	97,77	98,86	99,24	Бельгия 164,81	1,66
5.02. Охват высшим образованием	65,51	72,78	76,39	79,44	79,47	81,70	79,70	79,00	82,31	Греция 110,16	1,34
5.03. Качество системы образования	3,97	4,16	3,86	3,82	3,64	3,55	3,67	3,99	4,04	Швейцария 6,16	1,52
4.09. Качество начального образования	4,12	4,65	4,44	4,24	4,45	4,71	4,67	4,48	4,40	Финляндия 6,74	1,53
5.08. Повышение квалификации персонала	3,25	3,46	3,37	3,29	3,56	3,66	3,78	3,92	3,65	Швейцария 5,71	1,56
5.07. Доступность исследовательских и образовательных услуг	3,57	3,94	3,91	3,79	3,68	3,85	3,91	4,05	4,15	Швейцария 6,62	1,60

Разработка авторов на основании [9; 10]

Примером наиболее успешной практики улучшения качества практической подготовки выпускников является создание во Львовской области IT-кластера – сообщества ведущих компаний в отрасли информационных технологий, университетов и власти г. Львов. В 2016 году в Национальном университете «Львовская политехника» внедрена новая бакалаврская программа Internet of Things (Интернет Вещей), которая разработана экспертами–практиками, реализуется преподавателями университета, которые являются одновременно работниками IT-компаний Львова, и подразумевает прохождение практики студентами в компаниях Львовского IT-кластера с последующим трудоустройством [16].

Страны с переходными экономиками и явно выраженными проевропейскими стратегиями развития не могут игнорировать экономически обоснованные принципы регулирования отношений в системе воспроизводства интеллектуальных компонентов человеческого капитала, поскольку, как очевидно из проведенного нами анализа, человеческий капитал имеет существенное влияние на экономическое развитие, в частности уровень конкурентоспособности экономики.

Сократить разрыв национальных экономик от стран–лидеров можно на основании постоянного анализа существующих отличий в разрезе отдельных индикаторов конкурентоспособности, определяющихся качеством созданных в государствах систем непрерывного обучения. Как было показано на примере Украины, отставание сегодня определяется преимущественно не влиянием количественных показателей охвата формальными образовательными программами, а их качеством, и особенно – прикладной направленностью. В связи с этим особенно важно создать условия для наибольшей заинтересованности бизнеса в обеспече-

нии профессионального развития персонала, мотивации более интенсивного использования инновационных подходов к обмену знаниями на предприятии, формирования систем управления знаниями. Такие решения на переходном этапе требуют определенного вмешательства государства, в том числе известными методами экономического стимулирования, что более детально будет рассмотрено далее.

Не менее важным направлением сотрудничества образовательных учреждений с социально ответственным бизнесом является привлечение его к усовершенствованию образовательных программ ВУЗов, использование лучших практик кластерного подхода к подготовке специалистов, которые дают возможности подготовки конкурентоспособного специалиста, без дальнейших расходов предприятий на переподготовку и обучение на рабочем месте. Сегодня недостаточно используется опыт прямого диалога с бизнесом или использование потенциала грантовых программ для построения моделей сотрудничества с бизнесом: удельный вес предприятий, которые имеют контакты с университетами в процессе подготовки студентов – очевидное тому доказательство. Изменение в структуре финансирования университетов с возрастающей долей частных инвестиций в образование требует постоянного поиска возможностей такого сотрудничества, в чем, очевидно, будет состоять в ближайшие годы основная задача трансформации национальных систем профессионального образования. Этот определенной степенью вызов для университетов и готовность принять его во многом определит дальнейшие качественные изменения в структуре человеческого капитала, создание возможностей достойного труда и как следствие – формирования конкурентоспособной экономики.

5.2 Управление расходами на профессиональное развитие человеческого капитала в системе обеспечения конкурентоспособности предприятий

Важным направлением социально–экономического развития государства должно быть укрепление конкурентоспособности на основе формирования и использования стратегического потенциала, одно из самых главных мест в котором занимают человеческие ресурсы. Сегодня именно качество человеческого капитала играет решающую роль в обеспечении конкурентоспособности предприятий. Предприятие может обеспечить свои потребности в человеческих ресурсах путем замены части персонала на высококвалифицированных работников или систематического повышения квалификации персонала в рамках проектов непрерывного обучения.

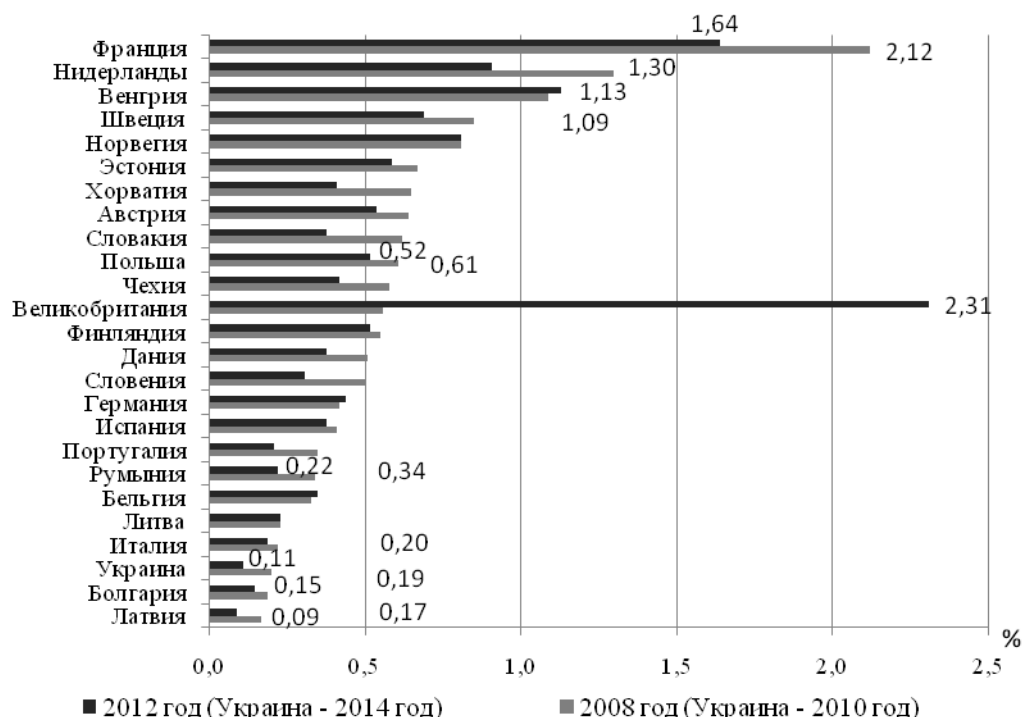
Целью работы есть исследования влияния профессионального обучения персонала предприятия на показатели его финансово–хозяйственной деятельности: стимулов к инвестированию в персонал, а также роли государства в стимулировании работодателей инвестировать в развитие человеческого капитала..

На современном этапе развития предприятий изменилась роль трудовых ресурсов в процессе создания добавленной стоимости, а потому возникла проблема пересмотра важности инвестиций в развитие человеческого капитала.

В США на каждый доллар, вложенный в развитие производства, 85 центов приходится на развитие персонала. Однако в Украине роль инвестиций в профессиональное обучение работников существенно недооценивается. По данным вы-

борочных обследований затрат на рабочую силу, расходы украинских предприятий на профессиональное обучение работников за 2001–2014 гг. в среднем составляли 0,2% от общих затрат на рабочую силу, в то время как в странах Евросоюза этот показатель в пять раз выше. Стоит также отметить, что в течение тринадцати лет прослеживается негативная тенденция в финансировании предприятиями профессионального обучения работников (доля расходов на оплату обучения уменьшилась с 0,3% до 0,1%)

В странах ЕС в структуре расходов на рабочую силу доля расходов на профобучение варьирует в пределах от 0,1% до 2,5%. В частности, в 2008 г. доля расходов на профобучение колебалась от 0,17% в Латвии до 2,12% во Франции, а в 2012 году – от 0,09% в Латвии до 2,31% в Великобритании (рис. 3). Сравнительный анализ расходов на профессиональное обучение одного работника в Украине и странах ЕС демонстрирует недооценку роли инвестиций в развитие персонала в нашей стране. В частности, в 2012 г. в странах ЕС в среднем тратилось на обучение одного работника в 9 раз, в Великобритании – в 21 раз, в Польше – в 4,7 раза, в Румынии – в 2 раза больше чем в Украине (рис.2). Как видим, Украина относится к странам с самыми низкими расходами на профобучение (хотя их доля в общих расходах на рабочую силу выше, чем в Латвии, но в денежном эквиваленте они намного ниже). В частности, в 2012 г. средние расходы на одного работника за один час в Латвии составляли 5,9 евро, из них 0,005 евро (0,09%) направлялись на профессиональное обучение. В Украине в 2014 г. расходы на одного работника за один час были равны 2,2 евро, из которых 0,002 евро (0,11%) были направлены на профобучение персонала.

Рисунок 2 – Доля расходов на профессиональное обучение в расходах на рабочую силу в Украине и странах ЕС

Разработка авторов на основании [18, 19].

Опыт стран с развитой рыночной экономикой показывает прямую зависимость между развитием производства и уровнем профессиональной подготовки

персонала. По данным аналитиков США рост инвестиций в обучение на 10% увеличивает производительность труда на 8%, тогда как увеличение капиталовложений в производство на 10% повышает производительность труда лишь на 4%.

Сравнительный анализ расходов предприятий на развитие персонала и созданной добавленной стоимости за видами экономической деятельности демонстрирует определенную связь. На предприятиях, где происходит увеличение расходов на развитие персонала, наблюдается увеличение доходов и наоборот. С целью практического подтверждения соответствующей связи воспользуемся статистическими методами изучения взаимосвязей.

Для выявления степени корреляционной связи и ее направления воспользуемся методом сравнения параллельных рядов, используя данные 2014 г. При этом, факторным признаком будут расходы на профессиональное обучение персонала (X), а результативным – добавленная стоимость предприятий за видами экономической деятельности (Y).

На основе сравнения параллельных рядов приведенных в таблице 4 вычислим направление и силу связи с помощью коэффициента корреляции Фехнера (1):

$$K_{\Phi} = \frac{\sum C - \sum H}{\sum C + \sum H} \quad (1)$$

где K_{Φ} – коэффициент Фехнера; $\sum C$ – сумма знаков, которые совпали по факторному и результативному рядам; $\sum H$ – сумма знаков, которые не совпали по факторному и результативному рядам.

$$K_{\Phi} = \frac{10 - 3}{10 + 3} = 0,54$$

Так как коэффициент Фехнера больше 0,5, можно сделать вывод, что между исследуемыми признаками существует прямая и достаточно тесная связь.

Таблица 4 – Взаимосвязь между расходами на профессиональное обучение персонала и добавленной стоимостью за видами экономической деятельности

	X	Y	X – X с	y– Yс	Совпаде- ние, (C) или несов- падение (H)
Промышленность	205,79	581114,6	+	+	C
Строительство	27,33	67236,8	–	–	C
Оптовая и розничная торговля; ремонт авто- транспортных средств и мотоциклов	20,01	410680,6	–	+	H
Транспорт, складское хозяйство, почтовая и курьерская деятельность	85,59	120513,4	+	–	H
Временное размещение и организация питания	1,01	4775,1	–	–	C
Информация и телекоммуникации	5,67	52927	–	–	C
Финансовая и страховая деятельность	41,31	147460,1	+	+	C

Окончание таблицы 4

Операции с недвижимым имуществом	4,79	49128,5	–	–	С
Профессиональная, научная и техническая деятельность	15,05	167726,2	–	+	Н
Деятельность в сфере административного и вспомогательного обслуживания	8,56	26479,7	–	–	С
Образование	0,51	1077,3	–	–	С
Здравоохранение и предоставление социальной помощи	3,46	4055,6	–	–	С
Искусство, спорт, развлечения и отдых	0,93	16826,7	–	–	С
Всего	420,02	1784234			
Среднее значение (Хс, Ус)	32,31	137248,8			

Х – расходы на профессиональное обучение персонала, млн. грн

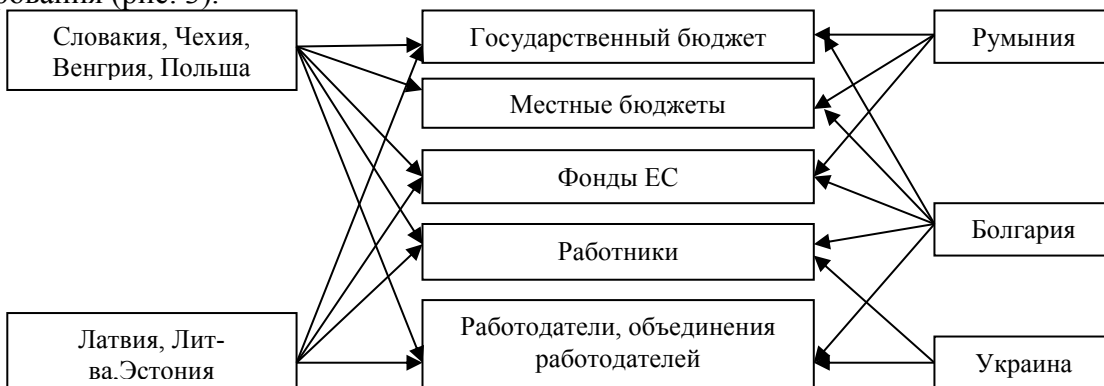
У – добавленная стоимость за видами экономической деятельности, млн. грн.

Разработка авторов на основании [18, 20].

Для создания эффективных механизмов стимулирования работодателей к повышению квалификации персонала необходимо рассмотреть опыт стран мира, которые имеют положительные результаты государственного содействия в заинтересованности работодателей к инвестициям в развитие человеческого капитала и обеспечение источников финансирования расходов относительно профессионального обучения на производстве [21].

Европейские страны накопили значительный опыт в развитии отраслевых подходов к профессиональному обучению, основанных на тесном сотрудничестве социальных партнеров на общегосударственном и местном уровнях. Показателен опыт Нидерландов, где поддержка непрерывного обучения и повышения квалификации осуществляется с помощью более 100 отраслевых фондов развития профессионального образования. Как правило, отчисления в них составляют от 0,5 до 1,0% от фонда заработной платы компаний [23].

Профессиональное обучение работников в основном относится к компетенции предприятий. Государство компенсирует часть расходов предприятий на профессиональное обучение посредством налоговых льгот, создания фондов развития и т.д. Анализ особенностей профессионального обучения персонала в некоторых странах Европы позволил выделить шесть основных источников его финансирования (рис. 3).

Рисунок 3 – Основные источники финансирования профессионального обучения в странах Европы

Разработка авторов на основании [24].

Самым распространенным источником финансирования профессионального обучения является государственный бюджет и фонды ЕС, а наименее популярными – местные бюджеты. В основном из государственного бюджета финансируется первичное профессиональное обучение и обучение безработных, а из фонда ЕС финансируется обучение безработных и в меньшем объеме профессиональное обучение персонала. В тоже время работодатели и их объединения преимущественно финансируют профессиональное обучение персонала [24].

В Украине за счет Фонда социального страхования на случай безработицы преимущественно финансируется профессиональная подготовка безработного населения. Финансирование профессионального обучения персонала предприятий Украины осуществляется за счет работодателей и работников.

Для нас также интересен опыт тех стран, в которых государством введены обязательные схемы профессионального обучения персонала, или предоставляются экономические стимулы работодателям для обучения работников. Например, в США используется 7 % скидка по налогу на прибыль для предприятий, на которых были организованы курсы повышения квалификации работников [25]. Также американским корпорациям предоставлена главная роль в разработке и внедрении учебных программ, а для этого им переданы государственные средства на переобучение безработных. В табл. 5 рассмотрено особенности накопления ресурсов в учебных фондах и взимания налога на обучение в разных странах мира.

Таблица 5 – Зарубежный опыт финансирования профессионального обучения персонала

Страна	Схема финансирования
1	2
Франция	Система профессионального образования персонала финансируется государством, регионами и компаниями. Компании покрывают свою часть расходов за счет выплаты налога на ученичество, равной 0,5% от ФОТ и налога на нужды альтернативного обучения (оплачивается в конце года в случае, если работодатель не может предоставить доказательств использования средств на профессиональное обучение).
Ирландия	Создан Национальный фонд обучения, который финансирует повышения квалификации работающего населения и обучение безработных. Фонд наполняется за счет налога с работодателей в размере 0,7% от зарплаты работников класса А и класса Н.
Испания	Создан Фонд профессионального обучения в который работники отчисляют 0,1% своей зарплаты, а предприятия – 0,6% ФОТ. Если предприятия обучали свой персонал самостоятельно за свой счет, они имеют право для получения ежегодной субсидии на развитие персонала. Кроме того, предприятиям, осуществляющим профобучение своих работников, предоставляются налоговые льготы.
Чили	Введены льготы по налогообложению предприятий промышленности, сферы услуг и сельского хозяйства, которые финансируют профобучения персонала. Фирмы в зависимости от объемов затрат на профессиональное обучение персонала могут уменьшить свой налог на прибыль в эквиваленте 1% от ФОТ. Однако установлен верхний предел стоимости учебного модуля для освобождения от налогов.

Окончание таблицы 5

1	2
Сингапур	Введен налог на развитие квалификаций – 0,25% от оклада работника или 2 сингапурских доллара, в зависимости от того, какая сумма больше. Собранные средства поступают в Фонд развития квалификаций, который используется Сингапурской службой развития трудовых ресурсов с целью поощрения работодателей направлять свои рабочих на обучение.
Южная Корея	Функционирует схема обязательного обучения на предприятиях, имеющих более 150 работников. Работодатели могут отказываться от осуществления обучения при условии уплаты налога на обучение в государственный Фонд содействия профессиональному обучению.
Малайзия	Работодатели, имеющие 50 или более работников, должны вносить 1% от своего общего ФОТ в Фонд развития человеческих ресурсов. Внедрена схема возмещения налогов за обучение.

Разработка авторов на основании [21, 23, 26].

Одной из причин недостаточного финансирования предприятиями мероприятий по развитию персонала является отсутствие продуманной и взвешенной государственной политики по подготовке, переподготовке и повышению квалификации кадров, что отрицательно влияет на современное состояние данных процессов. В настоящее время, Украина относится к тем государствам, где предприятия практически не имеют юридических обязательств по подготовке и повышению квалификации персонала, финансированию его профессионального обучения. В частности, в Законе Украины «О профессиональном развитии персонала» только в общих чертах определены источники финансирования мероприятий по обеспечению профессионального развития работников, среди которых: средства работодателя, собственные средства работника или средства других физических или юридических лиц.

Следует отметить, что в Украине длительное время сдерживающим фактором финансирования профессионального обучения было отсутствие гарантий продолжения трудовых отношений с работниками, которые в результате такого обучения повысили свою конкурентоспособность на рынке труда. Однако, со вступлением в силу в 2013 г. новой редакции Закона Украины «О занятости» условия обучения работников существенно изменились – работодатель получил право заключать с работниками, которые направляются на обучение, договор с закреплением согласованного срока отработки (не более 3-х лет). Положительным сдвигом можно считать также отсутствие в Налоговом кодексе Украины ограничения включать в расходы предприятия расходы на первичную профессиональную подготовку работников рабочих профессий, переподготовку и повышение квалификации специалистов с высшим образованием и руководителей предприятий. Кроме того, расходы на обучение персонала не относятся к фонду оплаты труда и поэтому не являются базой для начисления ЕСВ. К сожалению, в Налоговом кодексе Украины пока отсутствует механизм по предоставлению дотаций и субсидий предприятиям, которые осуществляют профессиональное обучение работников на производстве.

Безусловно, так как рынок не способен создать надлежащие стимулы к инвестированию в персонал, то ведущая роль в повышении заинтересованности работодателей должна принадлежать государству. К основным инструментам стимулирования инвестиций в человеческий капитал предприятий относится те, которые либо уменьшают налоги предприятия, либо имеют форму финансовой по-

мощи на конкурсной основе. Также, учитывая специфику национальной экономики, целесообразно введение налога на ученичество, от которого освобождаются предприятия, что осуществляют профессиональное обучение персонала и могут доказать эффективность такого обучения.

Как видим, зарубежный опыт организации и стимулирования профессионального обучения персонала предприятий может быть очень полезен для Украины. Но для его восприятия отечественной практикой, нужно обеспечить системную декомпозиции разных зарубежных моделей с учетом особенностей национальной экономики.

Реализация выше перечисленных мероприятий позволит повысить эффективность инвестиций в развитие персонала предприятия, создать высококвалифицированную рабочую силу, что, в свою очередь, обеспечит конкурентоспособность отечественных предприятий на мировом рынке.

5.3 Концепция достойного труда в контексте воспроизводства человеческого капитала Украины и Республики Беларусь

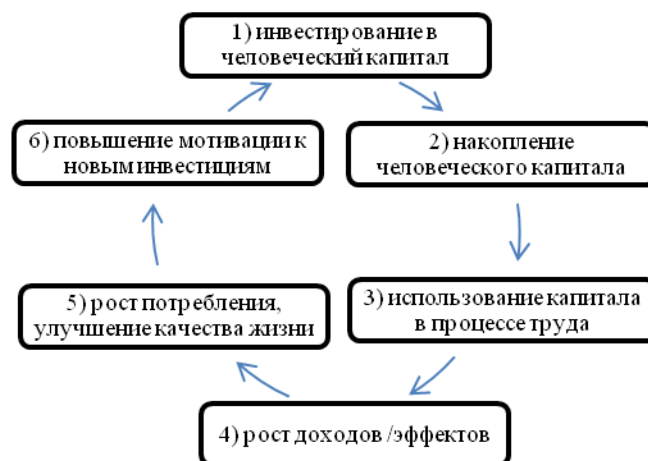
С изменением принципов и подходов к экономическому развитию большинство стран избрали для себя стратегию, основанную на инвестициях в такие интеллектуальные составляющие общества, как образование, здоровье, формирование инновационных характеристик каждого отдельного индивида. Приоритетность формирования и развития определенных качеств личности, способствующих увеличению личного дохода и росту общественной производительности труда в результате инвестиций, обусловила возникновение теории человеческого капитала.

В последние годы концепция человеческого капитала приобрела широкую популярность. Теоретико–методические основы заложены в трудах зарубежных исследователей: Г.Беккера, Г.Боуэна, Дж.Кендрика, Дж.Кларка, Ф.Махлуп, И.Шульца и других. Украинские и белорусские ученые, в частности, Е.Гришнова, В.Богатырева, Д.Богиня, В.Близнюк, Л.Головко, И.Корнеевец, В.Куценко, А.Левчук, Е.Савенюк, Г.Соколова, Т.Трофимчук, А.Шуман, А.Челка и другие акцентируют внимание на вопросах совершенствования теоретических основ человеческого капитала, обосновании методик его оценки на различных уровнях, анализе проблем и перспектив развития и влияния инвестиций в человеческий капитал на экономическое развитие страны. В меньшей степени исследованы качественные характеристики сферы трудовых отношений как среды воспроизводства человеческого капитала.

Целью исследования является обоснование качественных параметров среды воспроизводства человеческого капитала через призму реализации концепции достойного труда.

Сегодня под человеческим капиталом чаще всего подразумевают сформированный либо развитый в результате инвестиций и накопленный людьми (человеком) определенный запас здоровья, знаний, навыков, способностей, мотиваций и других производительных качеств, целенаправленно используемый в той или иной сфере экономической деятельности, способствующий росту производительности труда и благодаря этому влияющий на рост доходов (зарботков) его владельца [27]. Причем свойства капитала он приобретает только во время экономической деятельности человека, когда можно сопоставить вложенные в него инвестиции с полученными доходами.

Важнейшим свойством человеческого капитала является его непрерывное развитие. Функциональный круговорот происходит в течение жизнедеятельности владельца и проходит шесть циклических стадий, пять из которых формируются в экономической среде, то есть когда индивид в процессе труда использует и накапливает свои физические и интеллектуальные качества (рис. 4).

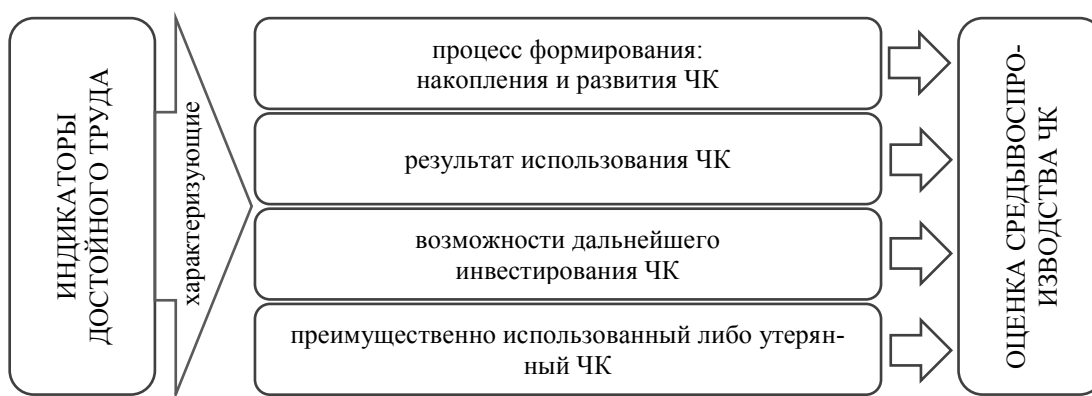
Рисунок 4 – Функциональный кругооборот человеческого капитала
Разработано авторами на основании [28, с.62–63].

В качестве среды воспроизводства человеческого капитала предлагаем рассматривать факторы достойного труда, значимость обеспечения которых станет основой его эффективного воспроизводства как на уровне отдельной личности, так и общества в целом.

МОТ определяет достойный труд как «труд, который приносит адекватный доход и при этом оставляет время для других аспектов жизни, уважает права человека, дает право голоса и открывает дорогу социальной интеграции. Достойный труд – это путь, который объединяет экономические и социальные цели» [29]. Индикаторы для оценки достойного труда в большинстве стран мира обобщены и изложены МОТ в «Decent work indicators: concepts and definitions» с разбивкой на четыре подгруппы: главные индикаторы (применяются странами для оценки прогресса в достижении условий достойного труда), дополнительные индикаторы (применяют при необходимости либо по возможности), контекстные индикаторы (включают информацию о социальном и экономическом контексте труда; показатели должны быть приведены в целом и с учетом полового признака), будущие индикаторы (требуют обоснования и будут включены в дальнейшем для измерения достойного труда) [30, с. 16].

Основные принципы концепции достойного труда раскрываются в направлениях: полная и продуктивная занятость, трудовые права, социальная защита, социальный диалог и детализируются в одиннадцати элементах, каждый из которых оценивают с помощью набора индикаторов. Нарушение или ухудшение одного из критериев достойного труда приводит к ухудшению качества среды воспроизводства человеческого капитала.

Руководствуясь авторским предложением исследования показателей достойного труда в контексте возможностей воспроизводства человеческого капитала, задекларированные методикой МОТ индикаторы [30] сгруппированы по признаку целесообразности их применения для характеристики определенных процессов воспроизводства человеческого капитала (рис. 5).

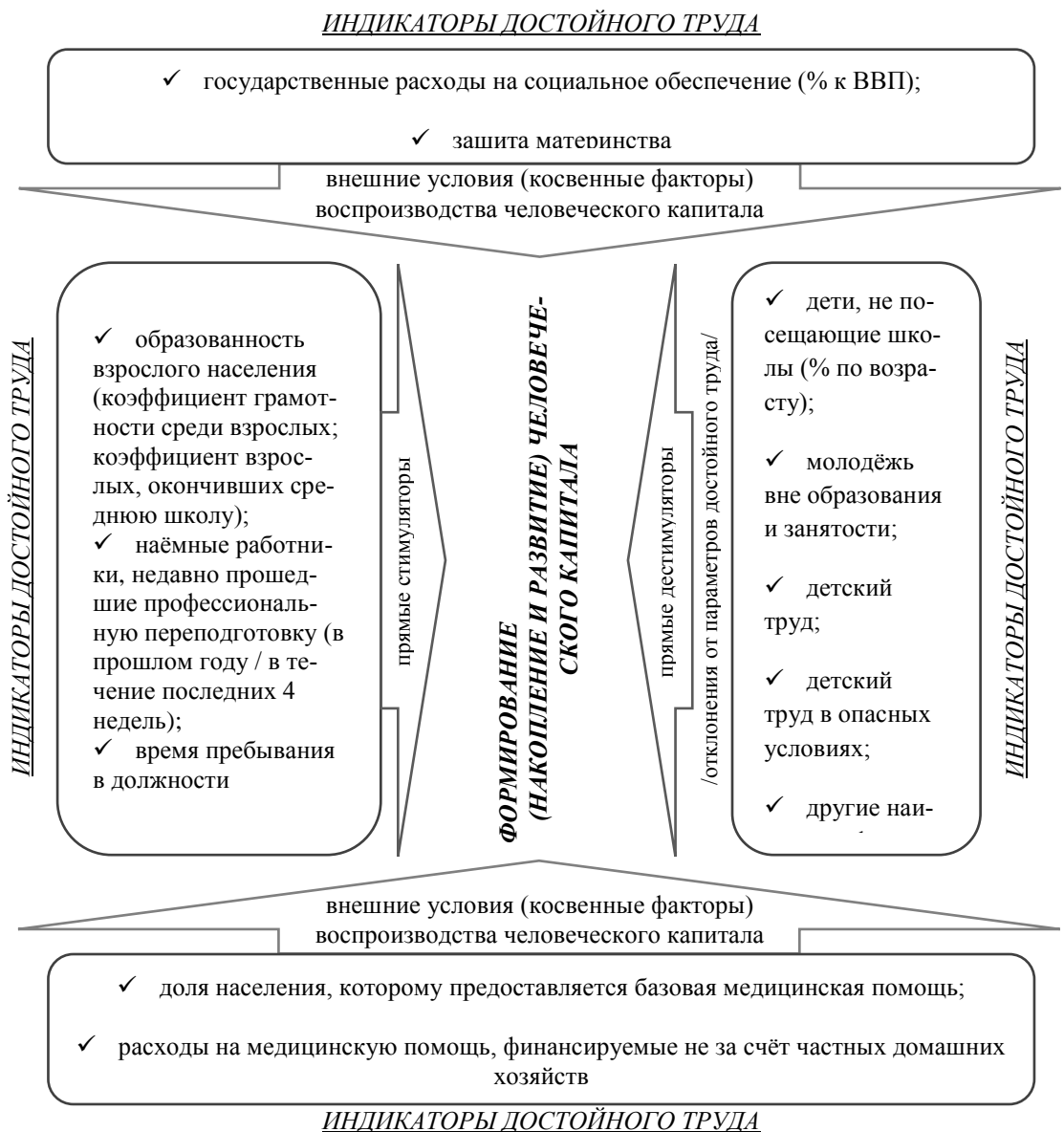

Рисунок 5 – Имплементация индикаторов достойного труда в оценивании среды воспроизводства человеческого капитала (ЧК)

Наиболее приемлемыми индикаторами для характеристики процесса накопления и развития человеческого капитала являются показатели образованности населения и факторы социальной политики, обеспечивающие здоровье населения и полноценное развитие новых поколений (рис. 6).

На базе школьного образования формируется интеллектуальная составляющая человеческого капитала, создается изначально необходимый для жизни в обществе уровень и запас знаний человека соответствующего качества и формируется база для его дальнейшего развития и обогащения. Высшее образование способствует формированию высококвалифицированных специалистов и рабочих. Поддерживаем утверждение [32], что образование непосредственно влияет на уровень благосостояния и карьерный рост трудящихся. Образованный человек быстрее движется по служебной лестнице, более востребован в экономике, легче находит то поприще деятельности, которое создает ему более комфортные условия работы и отвечает его потребностям. Значимым фактором формирования человеческого капитала является обучение и повышение квалификации на производстве, самообучение и другие формы непрерывного образования взрослого населения.

На особое внимание при оценивании среды достойного труда для накопления и развития компетентностной составляющей человеческого капитала заслуживают инвестиции времени как с целью получения формального образования и профессионального развития в период выполнения должностных функций, так и на самосовершенствование.

Рисунок 6 – Имплементация индикаторов достойного труда в оценивании среды формирования человеческого капитала

Разработано авторами на основании [30; 31].

В то же время, длительный труд без отдыха подрывает силы. Сверхурочные часы работы не только нарушают права работников на закрепленную норму (украинским законодательством ограничена продолжительность труда 40 часами в неделю), но и на использование времени на собственное развитие и самообразование. Официально доля населения, работающего более 48/50 часов в неделю, и в Украине, и в странах ЕС составляет около 10%. Проблема «внеурочных» часов с развитием рыночных отношений получила значительное распространение и часто усугубляется низкой заработной платой, не обеспечивающей даже воспроизводственную функцию.

С позиции формирования человеческого капитала неприемлемо использование детского труда, ведь основные качественные характеристики закладываются именно на этом этапе жизни. Доля работающих детей тесно коррелирует с

уровнем жизни населения страны. Почти во всех развитых странах ЕС детский труд не применяется.

Наиболее универсальными показателями, способными количественно охарактеризовать степень реализации человеческого капитала являются, в первую очередь, индикаторы блока возможностей занятости, производительного труда и достойного рабочего времени.

Сокращение возможностей занятости, отражаемое показателями занятости/безработицы населения, долей молодежи вне образования и занятости, характеризует снижение уровня воспроизводства человеческого капитала страны. Сравнение статистических данных Украины, Республики Беларусь и стран ЕС свидетельствуют о более широких возможностях использования человеческого капитала населением развитых стран, что объясняется не только высоким уровнем экономического развития, но и разнообразием форм занятости (наемные работники, самозанятые, лица, работающие дистанционно, задействованные в личном подсобном хозяйстве, фрилансеры и т.д.) и более доступными и понятными механизмами организации предпринимательства.

Прямое влияние на развитие человеческого капитала имеют индикаторы достойной оплаты труда и продуктивной занятости, характеризующие уровень жизни трудоспособного населения. С одной стороны низкий уровень оплаты труда значительной части занятого населения и увеличение их доли в общем количестве населения свидетельствует о нарушении общих принципов доходности капитала, то есть его неэффективном использовании. С другой – низкий уровень жизни работников сдерживает возможности их дальнейшего образовательно-профессионального развития, нарушает функциональный круговорот человеческого капитала в аспекте роста доходов и потребления, мотивацию к новым инвестициям в человеческий капитал. В Украине у почти трети занятого населения уровень оплаты труда ниже 2/3 медианного, что сокращает возможности осуществления дальнейшего инвестирования.

Потери человеческого капитала в процессе его использования, учитываемые на основе показателя уровня профессионального травматизма со смертельным исходом, свидетельствуют о нарушении правил организации среды его воспроизводства вследствие неправильной организации труда на предприятиях, нарушений дисциплины со стороны работников, неудовлетворительной безопасности труда, использования устаревшего оборудования. В Украине вследствие профессиональных травм в 2015 году погибло около 855 человек.

Странам – членам МОП с целью оценивания достойного труда предлагается использовать главные индикаторы, а также выбирать дополнительные для отображения национальных особенностей, если для этого есть необходимая информация. Главные индикаторы на сегодня введены как обязательные в официальную статистику большинства стран (табл. 6).

Таблица 6 – Главные индикаторы достойного труда в Украине, Республике Беларусь и странах ЕС в 2015 году

Элементы достойного труда	Главные индикаторы	Украина	Республика Беларусь	ЕС (28 стран)
возможности занятости	Уровень занятости, % к числу населения в возрасте 15–70/74 лет	56,7	53,0	66,0
	Уровень безработицы, % к числу экономически активного населения	9,1	5,92	9,4
	Молодежь в возрасте 15–24 лет, которая не учится и не работает, %	19,73	данные отсутствуют	12,3
достойная оплата труда и продуктивная занятость	Уровень бедности работающего населения, % бедного населения за национальными стандартами	2,75	5,15	4,85
	Низкий уровень оплаты труда (ниже 2/3 медианной заработной платы), % работников	29,03	24,13	18,23
достойное рабочее время	Сверхурочное количество часов работы (более 48/50 часов в неделю)	10,0	данные отсутствуют	10,9
неприемлемые формы труда	Уровень детского труда, % детей в возрасте 5–17 лет	11,44	5,11	0,91
стабильность и надежность занятости	Уровень ненадежной занятости (доля работников в условиях вынужденной неполной занятости), %	8,5	данные отсутствуют	27,7
равенство возможностей и обращения на работе	Профессиональная сегрегация по полу (индекс Дункана), %	36,43	26,83	31,13
	Доля женщин, занятых на руководящих постах среднего и высшего уровней, % к общему числу руководителей	39,63	48,63	33,33
безопасность труда	Уровень профессионального травматизма со смертельным исходом, на 10000 работников	0,9	0,2	0,3
социальная защита	Государственные издержки на социальное обеспечение, % к ВВП	12,7	13,7	28,8
социальный диалог	Уровень охвата коллективными договорами, % к числу работников	77,3	данные отсутствуют	60,4

Разработано авторами на основании [33–37]:

¹ данные UCW. Для РБ данные состоянием на 2005 год; для стран ЕС данные на примере Румынии состоянием на 2000 год;

² данные World Bank (2014 г.);

³ показатели рассчитаны авторами;

⁴ данные статистических и социальных исследований детского труда в Украине по заказу МОТ (январь–март 2015 г.);

⁵ для РБ данные отображают долю населения с уровнем среднедушевых располагаемых ресурсов ниже бюджета прожиточного минимума; для Украины – долю работников с уровнем заработной платы ниже минимального; для ЕС – доля домохозяйств с трудным материальным положением.

Для анализа гендерных характеристик качества среды использования человеческого капитала могут применяться индикаторы блока равных возможностей и справедливого обращения в процессе труда, учитывающие доступ женщин к руководящим должностям, а также уровень их сегрегации по профессиональному признаку. Авторами исследования рассчитано индекс Дункана, отражающий уровень профессиональной сегрегации по полу (принимает значения от 0 до 1; «0» свидетельствует об отсутствии сегрегации, «1» – полная сегрегация, то есть сосредоточенность одного пола в профессиональной группе [38, с.54]). Для Беларуси характерный низкий уровень данного показателя сравнительно с Украиной и странами ЕС, но при этом доля женщин на руководящих должностях среднего и высшего уровня достаточно высокая – 48,6%. Для стран ЕС уровень профессиональной сегрегации выше, но только треть женщин имеет доступ к должностям среднего и высшего звена.

Данное исследование основано на авторской позиции идентификации элементов достойного труда как факторов формирования среды накопления, развития и использования человеческого капитала. В то же время, абсолютно целесообразно рассматривать обратную связь между воспроизводством человеческого капитала и формированием критериев достойного труда. Широкие возможности для дальнейших исследований существуют относительно анализа критериев оценки среды достойного труда отдельно на уровне индивидов, трудовых коллективов и общества в целом.

Литература

1. Balcerzak, A. P. (2016). Multiple–criteria Evaluation of Quality of Human Capital in the European Union Countries. *Economics & Sociology*, Vol. 9, No 2, pp. 11–26. DOI:10.14254/2071–789X.2016/9–2/1.
2. Čadil, J., Petkovová, L., & Blatná, D. (2014). Human capital, economic structure and growth. *Procedia Economics and Finance*, 12, 85–92.
3. Jeremic, V., Slovic, D., & Radojicic, Z. (2012). Measuring human capital: a statistical approach. *Actual Problems of Economics*, (5), 359–363.
4. Marvel, M. R., & Lumpkin, G. T. (2007). Technology entrepreneurs' human capital and its effects on innovation radicalness. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 31(6), 807–828.
5. Unger, J. M., Rauch, A., Frese, M., & Rosenbusch, N. (2011). Human capital and entrepreneurial success: A meta–analytical review. *Journal of Business Venturing*, 26(3), 341–358.
6. Чубрик А., Шиманович, Г. Отдача на образование и оценка человеческого капитала в Беларуси. Режим доступа: <http://www.research.by>, 2013
7. Ковалев, М.М., Господарик, Е.Г. Человеческий капитал–фундамент экономики знаний. – Проблемы управления, № 3 (40), 2011.
8. Гришнова Е. А., Азьмук Н. А. Развитие человеческого капитала и трансформация форм занятости: взаимовлияние и взаимообусловленность. *Демографія та соціальна економіка*, 2014, № 1. – С. 85–96.
9. The Global Competitiveness Report 2016–2017 [Electronic resource] – Geneva: World Economic Forum, 2016. – 383 p. – Access mode:http://www3.weforum.org/docs/GCR2016–2017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2016–2017_FINAL.pdf.

10. The Human Capital Report 2016 [Electronic resource] – Geneva: World Economic Forum, 2016. – 40 p. – Access mode: http://www3.weforum.org/docs/HCR2016_Main_Report.pdf.
11. Жерьобкіна Т. Соціально-економічний портрет студентів: результати опитування [Електронний ресурс] / Жерьобкіна Т., Куделя М., Самохін І., Стадний Є., Когут І. / Аналітичний центр CEDOS. – Режим доступу: <http://cedos.org.ua/uk/osvita/sotsialno-ekonomichniy-portret-studentiv-rezultaty-opytuvannya>.
12. Зінченко А.Г., Саприкіна М.А. Навички для України 2030: погляд бізнесу / За ред. М.А. Саприкіної. – К.: ТОВ «Видавництво «ЮСТОН», 2016. – 36 с. – Електрон. аналог друк. вид.: режим доступу: http://fs42.www.ex.ua/get/277947641577/80139b4760ffd68ae74fd997af76eb15/280028909/7_preview_2016-10-17_oychet_Marina%20Saprukina_200x200.pdf.
13. Стадний Є. Концептуальна модель державного фінансування ВНЗ за результатами діяльності [Електронний ресурс] / Аналітичний центр CEDOS. – Режим доступу: <https://www.cedos.org.ua/uk/osvita/kontseptualna-model-derzhavnoho-finansuvannya-vnz-za-rezultatamy-diialnosti>.
14. Досвід працевлаштування випускників вищих навчальних закладів: погляд випускників та роботодавців [Електронний ресурс] / Best Universities. – Режим доступу: <http://bestuniversities.com.ua>.
15. Зінченко А. Якісна вища освіта: роль партнерств [Електронний ресурс] / Зінченко А., Саприкіна М., Янковська О., Вінніков О. – К.: Центр розвитку колективної соціальної відповідальності, 2013 – 20 с. – Режим доступу: http://csr-ukraine.org/wp-content/uploads/2014/04/Research_Forum_Business-and-Universities.pdf.
16. Бакалаврська програма Internet of Things у Львівській політехніці чекає на талановитих абітурієнтів [Електронний ресурс] / НУ «Львівська політехніка». – Режим доступу: <http://lp.edu.ua/node/9610>.
17. Красношапка В. В. Обучение и развитие персонала в контексте конкурентоспособности предприятия / В. Красношапка, А. А. Коваленко // Молодой ученый. – 2014. – № 12 (1). – С. 162–165
18. Статистические данные Государственной службы статистики Украины [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.ukrstat.gov.ua – Дата доступа: 15.11.2016.
19. Статистические данные Статистической службы Европейского союза [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/> – Дата доступа: 15.11.2016.
20. Заклекта–Берестовенко А. С. Эффективность инвестиций в развитие персонала предприятия: дис. на соискание науч. степени канд. экон. наук: спец. 08.00.04 – «Экономика и управление предприятиями (по видам экономической деятельности)» / Елена Святославовна Заклекта–Берестовенко. – К.: КНУ, 2008.
21. Матушко А. Е. Государственные механизмы стимулирования работодателей к инвестициям в обучение персонала / А. Е. Матушко // Инвестиции: практика и опыт. – 2013. – № 10. – С. 109–116.
22. Рекомендации по содействию стимулированию заинтересованности работодателей в повышении профессионального уровня работников / Утвержден Приказом Министерства труда и социальной политики Украины № 564 от 3.12.2008 г.. // Справочник кадровика. – 2009. – № 3. – С. 44–55.

23. Профессиональное развитие персонала предприятий в странах Европейский Союз: пособие / Л. П. Пуховська, А. А. Ворначев, С. А. Леу; за наук. ред. Л. П. Пуховской. – Киев: ИПТО НАПНУ. 2015 – 176 с.
24. Sharing the costs of vocational education and training. Cedefop Panorama series; 182. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2009. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.cedefop.europa.eu/files/5199_en.pdf – Дата доступа: 10.11.2016.
25. Левченко А.А. Методические подходы к управлению развитием персонала на предприятии // Научные труды Кировоградского национального технического университета: Экономические науки, вып. 7, ч. II – Кировоград: КНТУ, 2005. – С. 155–163.
26. Смолярова М.Л. Повышение профессионального уровня работников: правовые проблемы / М. Л. Смолярова // Государство и регионы. Сер. Право. – 2011. – Вып. 1. – С. 198–202.
27. Грішнова О. Економіка праці та соціально-трудові відносини – К.: Знання, 2011. – 390с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://westudents.com.ua/glavy/15759-slovnik.html> – Дата доступа: 14.11.16.
28. Добрынин А. Человеческий капитал в транзитивной экономике: формирование, оценка, эффективность использования / А.Добрынин, С.Дятлов, Е.Цыренкова. – СПб.: Наука, 1999. – 312 с.
29. ILO. 2000. Decent work pilot program. [Electronic resource] – Mode of access: <http://www.ilo.org/public/english/bureau/dwpp/> – Date of access: 18.11.2016.
30. Decent work indicators: concepts and definitions: ILO manual/ International Labour Ofce – First edition – Geneva: ILO, 2012.
31. Измерение достойного труда на основе рекомендаций Трёхстороннего совещания экспертов по измерению достойного труда (Сентябрь 2008 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/—dgreports/—integration/documents/meetingdocument/wcms_192844.pdf– Дата доступа: 16.10.16.
32. Завьялов М.Ф. Концепция МОТ «Достойный труд» и возможности ее внедрения в России (по докладу комиссии Дж.Стиглица) // Экономика образования № 2, 2012 – С.171–175.
33. The Understanding Children’s Work (UCW) programme is an inter-agency research cooperation initiative involving the International Labour Organisation (ILO), UNICEF and the World Bank. Child labour indicators [Electronic resource] – Mode of access: <http://www.ucw-project.org/Pages/ChildLabIndicator.aspx> – Date of access: 18.11.2016.
34. Eurostat. Database. Population end social conditions [Electronic resource] – Mode of access: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database> – Date of access: 18.11.2016.
35. Государственная служба статистики Украины. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://ukrstat.gov.ua/> – Дата доступа: 19.11.16.
36. Национальный статистический комитет Республики Беларусь. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika/publications/izdania/public_compilation/ – Дата доступа: 20.11.16.
37. The World Bank. Indicators – Social Protection & Labor [Electronic resource] – Mode of access: <http://data.worldbank.org/indicator> – Date of access: 28.10.2016.
38. Оцінка гендерних питань в Україні / Міжнародний світовий банк реконструкції та розвитку – Київ, 2016 – 95 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.idss.org.ua/monografii/2016_gendemy_pytannya_ua.pdf – Дата доступа: 23.11.16.

Глава 6. ЕКОНОМІКА ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

6.1 Estimation of ecological problems of water resources use in Rivne and Rivne region

Estimation of ecological problems of water resources use starts with outlining and classification of water resources use problems concerning ecological aspects and also researching of the rational ways to estimate all these aspects and to combine them into one system. The main problems of city water resources use in its ecological aspect are the quantitative exhaustion of the resources, their quality worsening because of pollution so there is a necessity of increasing the ecological safety of water conditions.

A number of well-known Ukrainian scientists: Yatsyk A. V., Molchak Y. O., Klymenko M. O., Fesiuk V. O., Zaleskyi I. I., Khvesyk M., Golian V., V. M. Khorev [1; 2; 3; 4] as well as other researchers conducted investigations on salient and emerging trends in estimation of ecological problems of water resources use in Rivne region and in general in Ukraine.

The main problems of city water resources use in its ecological aspect are the quantitative exhaustion of the resources, their quality worsening because of pollution so there is a necessity of increasing the ecological safety of water conditions. The influence of the industrial and municipal water consumption on the annual river flow is estimated using the I. A. Shyklomanov method. To determine the indices of municipal water consumption influence we take into consideration the index of the whole water consumption and the irrevocable water losses [2]. Moving from the narrow senses to the wider concept we come to the estimation of ecological problems of water resources use through the estimation of the water resources themselves. So if we use one method of estimation in the beginning of the investigation and in the end, we can get information about quantitative and qualitative changes in the water resources of some territory of water basin.

The estimation of natural resources is provided by few methodic approaches, basing on: expenses approach, rental, market evaluation, alternative cost or general economic cost [3]. Every of these approaches don't give the full possibility of water resources estimation because of the complexity of water resources system in general. Especially suffers the theory of expenses approach, because due to this method, the better natural resource is, the lower economic appreciation it gets. That is because of the easiness of its exploitation.

The resulting theory means the estimation of the goods which are produced using the natural resource as water. But this theory doesn't give an opportunity to seek alternative ways of the resources using, including the second use of water resources. The results of processing of the alternative ways of nature resources use is considered in the concept of alternative cost. So this theory logically includes the advantages of the secondary water resources use or the reversed water consumption in case it is not implemented in some region or sector of industry [3].

To count the results of water resources exploitation and the expenses to get some economic effect, we use the rental approach. This theory also considers that water resources are limited and unique. We can also count the general economic value which includes the cost of using water resources and the cost of not using them. The cost of their using in its turn includes the direct costs and indirect costs, and the cost of not using is the summary of possible costs and the costs of existence (the desire to pay). Bas-

ing on the rental concept and the concept of the division of expenditures between all the participants of the hydroeconomic complex, there had been created the temporary tariffs on the water resources use in 1992 [3]. The 1997 in Ukraine is the year when the permanent tariffs have been determined.

The water consumers pay for water resources use basing on licenses, standards, payment rates, system of costs distribution. So the water resources consumption is regulated by limits on the water resources use and on the discharge polluted water in the water sources; payment rates for the water resources use and on the discharge polluted water in the water sources; temporary financial benefits for industrial enterprises to stimulate ecologically safe technologies; payments for damages in case of breach of water resources orders. This regulation is basis of the rational water resources use [3].

The payments for water resources use are the part of ecological payments and taxes which should correspond to the indices of sewage entering river systems; discharge polluted water into river systems. The necessity to pay these taxes however doesn't stimulate water consumers to search the ways for more rational water resources use. So the system of payments and taxes needs some adjustment so that industrial enterprises were rewarded for using innovations by decreasing of their water calculations.

The taxes their selves may influence industrial water consumption but in the current situation in Ukraine the tendencies are more influenced by other factors. In 2008 and 2009 the part of discharge polluted water into canalization systems in Ukraine fundamentally decreased. But this positive effect was received not because of the drainage systems modernization but because of industrial recession in the basic economic fields which are the biggest water consumers. The global reason was the world economic crisis and lessening of the business activities on the basic global markets [4].

Table 1 – Discharge polluted reverse water into natural surface water objects in the Rivne region during 2011–2015 years, thousand meters cubical

regions	Years					Deviation 2015 to 2011	
	2011	2012	2013	2014	2015	Absolute (+,-)	Relative in %
Rivne region	20010	8336	7119	6856	5670	-14340	-71,7
Rivne	11015	0	0	0	418	-10597	-96,2
Dubno	0	6,0	0	1105	1100	1100	0
Varash	5002	5044	4358	3613	2510	-2492	-49,8
Ostrog	0	167	177	172	0	0	0

Source: composed by authors basing on source [5].

According to the table 1 data, during 2011–2015 there have been discharged 28001 thousand meters cubical of polluted water into the surface water objects of Rivne region. It is necessary to mark that considerable quantity of discharge was realized in 2011 – 20010 thousand of cubical meters, which forms 41,7% of the general quantity of discharge during 5 years. The least quantity was in 2015 – 5670 thousand of cubic meters, which is 11,8%. During years 2011–2015 we observe the tendency of lessening of the quantity of polluting substances discharge; in 2015 they shortened on 14340 thousand of cubic meters.

Between the parts of Rivne region, most of all polluted discharge into the surface water occurs to Varash. It is connected with allocation of nuclear power plant in the town. Power industry is the main pollutant of the surface water. Fluid crude

wastewater and badly refined industrial wastewater of enterprises are polluting surface and underground waters. Harmful surges of industrial enterprises and thermoelectric power stations are polluting the atmosphere while they settle on the vegetable and soil cover and also start being polluters of the surface and underground waters. Also waters which filtrate through the thickness of industrial wastes are being polluted.

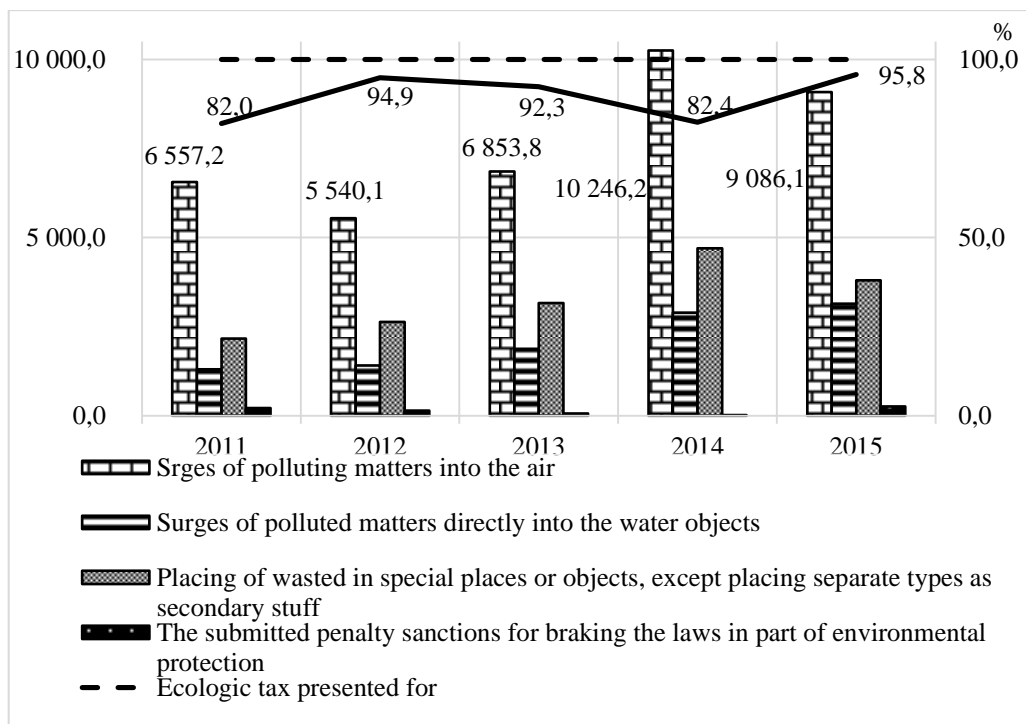
Pollution of the environment by crude water is the result of absence of the coordinated centralized collecting system, of collecting and utilization of dangerous harmful matters, retail wastes sorting, selection and utilization of useful matters in wastes. Concerning this matter, enterprises must follow extreme steps while throwing the harmful matters and polluted water into water basins. Enterprises are not interested in searching of the alternative ways of utilization and harmful wastes refinement. The absence of clear legislative basis contributes to surging the harmful matters into environment. So there is a necessity to analyze the submitted payments and factually paid bills. The submitted ecologic payments in Rivne region in 2011–2015 are presented in the table 2.

Table 2 – The submitted ecologic payments in Rivne region in 2011–2015, thousand hryvnias

Types of ecologic payments	Years					Deviation 2015 to 2011	
	2011	2012	2013	2014	2015	Absolute +, –	Relati, in %
Ecologic tax presented for	10029,3	9586,4	11893,1	17842,3	16033,4	6004,1	59,8
surges of polluting matters into the air	6557,2	5540,1	6853,8	10246,2	9086,1	2528,9	38,5
Permanent polluting sources	5645,2	5534,2	6853,8	10246,2	9086,1	3431,9	60,6
Mobile polluting sources	903,0	5,9	0	0	0	–903,0	–100
Surges of polluted matters directly into the water objects	1302,9	1410,6	1879,9	2896,8	3148,7	1845,8	141,6
Placing of wasted in special places	2169,2	2635,7	3159,4	4699,3	3798,6	1629,4	75,1
The submitted penalty sanctions of environmental protection	216,4	144,3	63,1	17,5	257,6	41,2	19,0
Part of factually paid ecologic tax, percentage	82,0	94,9	92,3	82,4	95,8	13,8	16,8

Source: composed by authors basing on source [6].

The part of the submitted ecologic payments in Rivne region in 2011–2015 are presented in the graphic 1.

Graphic 1 – The part of the submitted ecologic tax in Rivne region 2011–2014, thousand hryvnias

Source: composed by authors basing on source [1; 2].

According to the statistic data during 2011–2015 years in the Rivne region there has been charged ecologic tax of 65384,5 thousand hryvnias. If to take into consideration the part of factually paid ecologic tax to the general summary, we observe the situation of the money deficiency in quantity of 6530,0 thousand hryvnias, or 12,9%. During the last 5 years we observe the tendency of ecologic taxes extra charge growth from 10029,3 thous. grn to 16033,4 thous. Grn. From the years aspect the biggest quantity of ecologic taxes was added in 2015 – 16033,4 thous. grn., which was for 6004,1 thous. grn more than in 2011.

In the general structure of ecologic tax the biggest tax charges were submitted for surges of polluting matters into the air – 38283,4 thous. grn, which forms 58,6%. Surges of polluted matters directly into the water objects by Rivne region enterprises during 2011–2015 – 10638,9 thous. grn. or 25,2%. During 2012–2014 we can see tendency of lessening of this index from 94,9% in 2012 to 82,4% in 2014. In 2015 it was 95,8%. The biggest part of deficient costs was connected with placing of wastes in the special places or objects, except placing separate types as secondary stuff – 66,7%. The most stable tendency to pay ecologic payments is observed in category surges of polluted matters directly into the water objects: 94,8% from the general summary of presented for payment. Directory for taxes and customs fees of European Committee [7] divided ecologic taxes by the sphere of their use to 7 main groups: tnergy taxes, transport taxes, payments for pollution, payments for wastes placement, taxes for surges of matters which causes global changes in the environment, tax for sound, payments for natural resources use. According to the internal revenue code [9] the national taxes include: profit tax, natural person income tax, value added tax, excise tax, ecologic tax, rental payment. Local taxes include property tax, single tax, parking tax and touristic tax.

Taking into consideration such a low resource importance of ecologic payments in the different levels budget forming, they make a paltry tax loading on the economy as less than 0,06% of water potential is divided between the participants. Such a low loading means the possibility to raise rates in few times, so there are huge reserves in the fiscal and regulative use of these tools. While strengthening the ecologic safety, the resource payments give a possibility of financing the measures for environmental protection and liquidation of pollution; they also help to lessen the harmful matters surges [8]. As ecologic tax brings less to the budget, we may propose to divide ecologic payments such a way that the most part of the payments stayed in the local budgets for the regional development. The costs on the regional level would zero on the elimination of the regional ecologic problems, liquidation of the surface water pollution sequels and river refinement.

State policy should be conducted such a way that finances from ecologic payments helped to solve ecologic problems but not to pay for things which have nothing on common with environmental activity. The experience of Ukrainian tax policy and creating the working model of rational resources use can be used in Belarus.

6.2 Концептуальні засади проектування захисту агроландшафтів зони Полісся України та Білорусі

Останнє століття людство все більш інтенсивно використовує найцінніший ресурс – землю. Ця тенденція не минула і Україну та Республіку Білорусь. Однак реформування відносин власності на землю, формування ринку земель сільськогосподарського призначення та інституціонально-правові умови екологізації землекористування потребують більш детального аналізу проблем використання деградованих, радіаційно-забруднених, малородючих, кислих, трансформованих земель особливо у зоні Полісся України та їх вплив на збалансований розвиток територіально-господарських систем з урахуванням інтересів держави [10, 11].

Сучасні науково-теоретичні положення щодо захисту сільськогосподарських земель знайшли своє відображення у працях таких вітчизняних учених як, Ю.А. Тараріко, С.Ю. Булигін, О.І. Гуторив, Д.С. Добряк, О.П. Канаш, І.О. Новаковська, А.Я. Сохнич, В.В. Медведєв, А.Г. Мартин, О.М. Чумаченко [12 – 17] та ін.

Для формування перспектив збереження і раціонального використання аграрних ландшафтів зони Полісся України і Республіки Білорусь необхідно використовувати інноваційні аспекти імплементації Директиви 2001/42/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 27 червня 2001 року про оцінку впливу на стан навколишнього природного середовища окремих планів та програм (Директива про стратегічну екологічну оцінку (СЕО)), яка застосовується до широкого кола державних планів і програм, наприклад, в галузі землекористування, енергетики, відходів, сільського господарства тощо. В Україні положення такої директиви знаходиться на розгляді Верховної Ради України в Законі України «Стратегічна екологічна оцінка».

Не дивлячись на потужний розвиток деградаційних процесів та їх значну шкоду екології і народному господарству, обсяг охоронних заходів, що проводяться в країні є надто незначним і зменшується з роками. Динаміка здійснення заходів щодо охорони земель в Україні за даними Державної служби статистики України представлена в табл. 1. Із таблиці 3 видно, що заходи з охорони земель в Україні практично відсутні, причому негативна динаміка спостерігається за всіма

їх видами. Недотримання ґрунтозахисних заходів призводить до посилення деградаційних процесів та погіршення якості ґрунтів. За останні роки щорічні втрати гумусу становлять: на Поліссі – 0,7–0,8 т/га, у Лісостепу – 0,6–0,7 т/га, Степу – 0,5–0,6 т/га, в цілому по Україні – 0,6–0,7 т/га. Цей процес посилюється зменшенням доз внесення органічних добрив. Так, у 1985 році в середньому в Україні вносилося 6,5 т гною на 1 га, у 1990 році – 6,6 т/га, у 1997–2000р.р. – 2,5 т/га., а у 2010–2014 р.р. – 1,8 т/га.

Таблиця 3 – Динаміка здійснення заходів щодо охорони земель в Україні [20, 21]

Заходи	Роки					
	1995	2000	2005	2010	2012	2013
Рекультивовано земель, тис. га	8,4	3,7	2,1	0,5	0,7	0,6
<i>у тому числі під:</i>						
сільськогосподарські угіддя	3,0	2,0	0,8	0,3	0,6	0,4
<i>із них під:</i>						
Рілля	1,5	1,5	0,3	0,2	0,4	0,3
лісові (чагарникові) насадження	3,0	1,2	0,7	0,1	0,04	0,2
Водойми	0,6	0,2	0,1	0,04	0,02	0,01
Забудови	0,3	0,0	0,0	0,0003	0,003	0,005
рекреаційні та інші цілі	1,5	0,3	0,5	0,02	0,03	0,03
Будівництво протиерозійних гідротехнічних споруд						
Вали, вали–канави, км	135,2	9,3	3,6	4,1	2,6	0,0
Вали–тераси, км	5,4	10,9	6,6	0,0	0,0	0,0
Вали–дороги, км	16,2	2,2	1,1	0,1	1,3	0,0
Протиерозійні ставки (нагромаджувачі твердого стоку), га	177,0	24,0	7,0	6,6	19,2	0,5
Водоскидні споруди, шт.	51	18	2	12	25	3
Берегоукріплення, км	1,0	4,7	3,9	4,3	9,0	1,3
Залуження сильно деградованої та забрудненої шкідливими речовинами ріллі, га	12785,0	14785,0	6341,5	1015,2	1195,1	351,5
Проведення вапнування та гіпсування ґрунтів						
Проведено вапнування ґрунтів, тис. га	286,6	23,9	41,7	73,2	105,3	97,8
Внесено вапняного борошна та інших вапнякових матеріалів, тис. т	1597,4	169,7	243,1	340,8	432,4	478,3
Здійснено гіпсування ґрунтів, тис. га	18,1	5,1	2,7	4,4	6,3	6,2
Внесено гіпсу та інших гіпсовмісних порід, тис. т	79,2	27,0	12,1	23,4	24,0	22,5

Оптимальний та фактичний вміст гумусу в ґрунтах України представлений в таблиці 4.

Таким чином, значне антропогенне навантаження на агроландшафти завдає величезної шкоди земельному фонду й сприяє зростанню деградаційних процесів, які останнім часом стали однією з найважливіших виробничо–екологічних проблем, без розв’язання яких неможливо буде забезпечувати високу ефективність використання земель в майбутньому.

На прикладі зони Полісся України для умов Рівненської області проведено розрахунок витрат на відновлення попереднього рівня гумусу з метою еколого–

економічної реабілітації якості трансформованих сільськогосподарських земель Рівненської області (табл. 5).

Таблиця 4 – Оптимальний та фактичний вміст гумусу в ґрунтах України

Зона	Вміст гумусу, %		
	Оптимальний	фактичний	Різниця
Степ	4,3	3,5	–0,8
Лісостеп	4,3	3,3	–1,0
Полісся	2,6	1,9	–0,7
по Україні	4,0	3,1	–0,9

Розраховано авторами

Таблиця 5 – Розрахунок витрат на відновлення попереднього рівня гумусу з метою еколого–економічної реабілітації якості трансформованих сільськогосподарських земель Рівненської області

Район	Середньозважений показник вмісту гумусу в орних землях району, % ¹		Вага орного шару ґрунту на 1 га, т	Потреба в гумусі, т/га	Потреба на 1 т/га, в пере–рахунку на біогумус, (1 т біогумусу = 0,35 т гумусу)	Витрати на купівлю та внесення біогумусу, тис. грн./га станом на 2015 рік
	початко–вий вміст	після використання				
Березнівський	1,81	2,1	3750	–	–	–
Володимирецький	1,95	1,9	3750	1,9	5,36	8,19
Дубровицький	1,77	2,05	3750	–	–	–
Зарічненський	1,81	2,06	3750	–	–	–
Костопільський	1,96	1,95	3750	0,4	1,07	3,36
Рокитнівський	1,89	1,95	3750	–	–	–
Сарненський	2,03	2,1	3750	–	–	–

¹Розраховано авторами за даними ДУ «Ґрунтохорона» в Рівненській області; ¹ для окремих районів відбулось збільшення вмісту гумусу внаслідок не використання сільськогосподарських земель

За результатами розрахунку встановлено, що внаслідок не використання багатьох площ сільськогосподарських земель спостерігається відновлення показників родючості за рахунок залуження й природного заліснення. Тому для зони Полісся України і Білорусі доцільно використовувати проектування захисту агроландшафтів з використанням методологічних розробок СЕО, екологічного аудиту територій, агрохімічної паспортизації, даних інститутів «Ґрунтохорона» більше як за 40 років, що забезпечує збереження родючості ґрунтів, дає можливість вибирати найбільш оптимальний соціо–еколого–економічний варіант використання малородючих земель [23, 24]. Проектування має ґрунтуватися на єдиних методологічних принципах. Ця єдність обумовлена єдиними для будь–яких умов рисами і закономірностями процесів ерозії і дефляції, великою роллю азональ-

ності сільськогосподарського виробництва, єдністю принципів боротьби з ерозією і дефляцією, великою амплітудою локального варіювання природних умов, геоморфологічних характеристик, експозиції схилу тощо. У конкретному проектуванні у першу чергу необхідно враховувати суто локальні умови об'єкта проектування. Для цього використовують досвід землевпорядного проектування, особливо розробки проектів внутрішньогосподарського землеустрою. Інформація щодо забезпечення розробки проектів еколого–економічного обґрунтування сівозмін представлена в табл. 6.

Отже, дані таблиці 4 свідчать про те, що забезпеченість сільськогосподарських підприємств проектами впорядкування території є дуже низькою. Таким чином, проведення земельної реформи відбувається без дотримання певних екологічно збалансованих ґрунтоохоронних принципів. Виходячи з соціальних, екологічних і економічних передумов, в Україні необхідно зменшити загальну площу земель в інтенсивному обробітку мінімум на 8–9 млн. га і трансформувати їх у природні кормові угіддя, під заліснення, заповідники та рекреаційні об'єкти.

Основними принципами ландшафтного проектування мають бути:

а) однорідність ґрунтів (при цьому враховується бонітет ґрунту, умови вирощування с/г культур, ступінь еродованості);

б) однорідність морфології поверхні (рельєф), в тому числі крутість, експозиція, форма схилу;

в) однорідність геологічної побудови (тип та потужність ґрунтоутворюючих порід, глибини залягання водних горизонтів);

г) однорідність умов зволоження, яка залежить від ґрунтів, рельєфу та облаштування території;

д) однорідність мікрокліматичної зональності та вплив оточуючого середовища (лісів, водних просторів та інших угідь);

е) однорідність фіто– та зооценозів.

Таблиця 6 – Інформація щодо забезпечення розробки проектів еколого–економічного обґрунтування сівозмін [19 – 24]

№ з/п	Адміністративно–територіальні утворення	Кількість сільгосп–підприємств, які використовують земельні ділянки площею понад 100 га	Кількість сільгосп–підприємств, які мають проекти землеустрою	Наявність проектів від кількості сільгосп–підприємств, %	Кількість договорів, укладених на розроблення проектів землеустрою	Кількість договорів від кількості проектів, які необхідно розробити
1	2	3	4	5	6	
1	АР Крим	785	31	3,95	223	28,41
2	Вінницька	1366	63	4,61	356	26,06
3	Волинська	284	37	13,03	61	21,48
4	Дніпропетровська	1499	–	–	8	0,53
5	Донецька	753	56	7,44	151	20,05
6	Житомирська	493	28	5,68	122	24,75
7	Закарпатська	36	–	–	1	2,78

Закінчення таблиці 6

1	2		3	4	5	6
8	Запорізька	1235	23	1,86	320	25,91
9	Івано–Франківська	104	–	–	6	5,77
10	Київська	774	9	1,16	108	13,95
11	Кіровоградська	1418	131	9,24	224	15,80
12	Луганська	743	35	4,71	123	16,55
13	Львівська	334	1	0,30	15	4,49
14	Миколаївська	1105	–	–	41	3,71
15	Одеська	1045	28	2,68	109	10,43
16	Полтавська	1162	12	1,03	369	31,76
17	Рівненська	207	3	1,45	61	29,47
18	Сумська	540	17	3,15	258	47,78
19	Тернопільська	360	5	1,39	185	51,39
20	Харківська	1001	60	5,99	423	42,26
21	Херсонська	1095	43	3,93	157	14,34
22	Хмельницька	598	35	5,85	176	29,43
23	Черкаська	956	2	0,21	131	13,70
24	Чернівецька	129	2	1,55	15	11,63
25	Чернігівська	628	28	4,46	193	30,73
Україна		18650	649	3,48	3836	20,57

Перераховані умови в значній мірі враховуються в картограмах агрогруп ґрунтів, картограмах крутості схилів та потенційного змиву ґрунтів. Крім того, формування природно–територіальних комплексів повинне передбачати: лісо–меліоративні заходи (створення лісових територій, чагарників і т.д.); дотримання ландшафтної екології; умови для використання с/г техніки та забезпечення її вільного пересування. Відомо, що стабілізуюча функція ландшафту підсилюється системою землеробства і її головною ланкою – сівоzmінами.

Безпосереднє вилучення земель з постійного обробітку необхідно здійснювати за проектами, які можуть носити спрощений (експертний) характер, але виконуватися кваліфікованими фахівцями. Роботу відповідно виконувати на базі картографічного матеріалу з закріпленням меж на місцевості. Вищезазначене дає змогу сконцентрувати наявні енергетичні та матеріальні ресурси на родючих ґрунтах і одержувати максимальний прибуток від їх використання для виробництва необхідної кількості якісної продукції. Крім того, особливу увагу слід приділити законодавчій та нормативній базі, що регулює процеси ведення сільськогосподарського виробництва, в тому числі і розробку проектів облаштування та захисту агроландшафтів.

Сучасні проекти внутрішньогосподарського землеустрою повинні включати рішення широкого комплексу завдань, найважливішими з яких мають стати: агроекологічна, соціоекологічна і економічна оцінка земель; обґрунтування спеціалізації виробництва, співвідношення і структури сільськогосподарських угідь; визначення організаційно–виробничої структури господарства, складу, кількості і розмірів виробничих підрозділів; обґрунтування розселення і розміщення сільських поселень, встановлення меж і площ населених пунктів; розміщення земельних масивів виробничих підрозділів; обмеження і обтяження у використанні земель; розміщення виробничих центрів і господарських дворів з урахуванням екологічних вимог; обґрунтування розвитку тваринництва з

урахуванням природно–ресурсного потенціалу, соціальних умов і кон'юнктури ринку; агрохімічна паспортизація і системний моніторинг стану ґрунтів для забезпечення простежування «життєвого» циклу продукції; обґрунтування осушувальних, зрошувальних, протиерозійних меліорацій і меліоративних заходів; спеціальні заходи з охорони земель, вод, атмосфери, тваринного і рослинного світу.

Отже, в найближчій перспективі актуальності набуде розробка комплексних проектів сільськогосподарського або агропромислового виробництва для сільськогосподарських підприємств.

6.3 Науково–методичні підходи до розроблення програм реформування організаційно–економічних відносин у сфері гідромеліорації

Більшість території України перебуває у кліматичних зонах з недостатньою або надлишковою вологістю для вирощування сільськогосподарських культур. Тому ефективне сільськогосподарське виробництво на таких територіях можливо забезпечити лише шляхом дотримання технології регулювання водно–повітряного режиму ґрунту упродовж усього вегетаційного періоду. Зміна прав власності на сільськогосподарські угіддя та організаційних форм сільськогосподарських виробників поряд з виникненням технологічних труднощів обслуговування меліоративних систем призвели до руйнування економічних відносин між сільськогосподарськими виробниками і водогосподарськими організаціями та зумовили недієвість механізмів державного регулювання у цій сфері.

Потребу реформування організаційно–економічних механізмів у водному та сільському господарстві обґрунтовують вітчизняні вчені, а саме В. Голян, В. Гуменюк, Б. Данилишин, С. Дорогунцов, Д. Крисанов, В. Міщенко, В. Павлов, П. Саблук, Н. Савіна, І. Синякевич, О. Жовтоніг, М. Малік, В. Трегобчук, О. Ульянченко, М. Хвесик та ін. Однак, незважаючи на вагомість зазначених напрацювань, не вирішеними залишаються проблеми формування ефективної організаційно–економічної взаємодії між суб'єктами гідромеліорації.

Оскільки об'єктом дослідження є процеси реформування організаційно–економічних відносин у сфері гідромеліорації, то постає потреба виявити особливості цієї сфери і обґрунтувати науково–методичні підходи до розроблення програм її реформування.

Після проведення земельної реформи, яка здійснювалася без урахування схем розміщення меліоративних систем, частина меліоративних засобів залишилася на балансі управлінь водного господарства, частина внутрішньогосподарських меліоративних мереж з об'єктами інженерної інфраструктури перейшла у власність сільгоспвиробників (правонаступників колективних сільськогосподарських підприємств). Інша їх частина до 2000 року взагалі не належала нікому, оскільки не залишилося підприємств– правонаступників. Спроби Держводгоспу України здійснити безоплатну передачу внутрішньогосподарських меліоративних систем територіальним громадам виявилися невдалими [25]. У 2011 році передача об'єктів меліоративних мереж у комунальну власність призупинилася через нестачу коштів у органів місцевого самоврядування та неврегульованість сплати ПДВ. За рекомендаціями парламентських слухань, рішеннями окремих районних та обласних рад, інженерну інфраструктуру внутрішньогосподарських зрошу-

вальних меліоративних систем та її об'єкти в черговий раз передаються з комунальної до державної власності [26]. Зміни у структурі власності на землю, інженерну інфраструктуру меліоративних систем та її об'єкти спричинили зміну організаційно-економічних відносин у гідромеліорації.

Методологічною основою для розроблення механізмів реформування організаційно-економічних відносин у сфері гідромеліорації було обрано теорію систем [27]. У результаті аналізу властивостей відкритих систем було встановлено, що окремі з них формуються у результаті взаємодії елементів двох систем—донорів, функціонування та розвиток яких визначається ступенем реалізації цілей утвореної системи—акцептора. Прикладом такої системи є організаційно-економічні відносини між водогосподарськими організаціями та сільськогосподарськими виробниками на меліорованих землях. Оскільки обидві системи—донори не мають альтернатив щодо організації взаємодії з іншими суб'єктами внаслідок територіальних і технологічних обмежень, результативність їх діяльності залежить від стійкості й ефективності механізму організаційно-економічної взаємодії між ними. Така взаємодія реалізується у межах системи нижчого рівня, управління якою потребує застосування особливого організаційно-економічного механізму, стійкість якого забезпечується зовнішнім впливом, зокрема за допомогою державного регулювання. Оскільки в сучасній типології організаційно-економічних систем не виділено таких особливостей, то системи, що володіють ними, доцільно виокремити в окремий тип – «дуальні системи». «Дуальність» у наведеному контексті означає поєднання двох взаємозалежних суб'єктів, автономне функціонування яких не можливе або ж призводить до значних перешкод у реалізації цілей їх діяльності. Обґрунтовано, що дуальна організаційно-економічна система (як система акцептор) може бути утворена лише за умови забезпечення достатньої емерджентності цілей систем—донорів, що в результаті дозволяє сформувати стійкий та ефективний організаційно-економічний механізм управління нею.

Отже, дуальна організаційно-економічна система – це система, що складається з елементів двох взаємозалежних систем—донорів, реалізація цілей кожної з яких неможлива повністю або частково без утворення стійких системоутворюючих зв'язків між їхніми елементами. Характерною ознакою дуальної системи, що відрізняє її від процесу взаємодії за схемою «вхід–вихід» двох окремих систем, є те, що жодна із систем—донорів не має альтернатив щодо організації взаємодії з іншими суб'єктами для досягнення цілей, що лежать в основі процесу взаємодії. Таким чином, дуальна організаційно-економічна система (як система акцептор) може бути утворена лише за умови забезпечення достатньої емерджентності цілей систем—донорів, що в результаті дозволяє сформувати стійкий та ефективний організаційно-економічний механізм управління такою системою.

Динамічна стійкість організаційно-економічного механізму функціонування дуальної організаційно-економічної системи – це здатність системи зберігати свої межі упродовж певного періоду часу в умовах постійної зміни зв'язків та елементів системи (ендогенні фактори) або екзогенних впливів на систему. Динамічна стійкість характеризується інституційним впливом на систему за допомогою формальних та неформальних інститутів, а також залежить від економічних вигод взаємного обміну

Важливість інституційних впливів на ефективність діяльності дуальних систем полягає в тому, що жодна із систем—донорів з одного боку не можуть самостійно вести ефективну економічну діяльність, а з другого – їх функціонування у межах дуальної системи можливе лише за умови балансу економічних інтересів

систем–донорів та побудови взаємовигідного механізму економічного обміну. Внаслідок наявності власних цілей кожної із підсистем, які досить часто є неефективними, виникають конфлікти інтересів, що унеможливають створення стійкої дуальної системи з надійними системоутворюючими зв'язками.

Тому держава як інститут, що має важелі впливу на кожну із систем–донорів дуальної системи, застосовуючи формальні інституційні обмеження, може стимулювати утворення системоутворюючих зв'язків між елементами систем–донорів, створюючи середовище для вигідної економічної взаємодії елементів системи–акцептора. Наприклад, для того, щоб водогосподарська організація (управління водного господарства) надавала якісне гідромеліоративне обслуговування сільськогосподарським виробникам, потрібно, щоб вигоди від такої діяльності корелювали з підвищенням якості обслуговування. Якщо ж такого зв'язку немає, то припускаючи, що управління водного господарства є суб'єктом раціональної економічної поведінки, воно буде обирати таку альтернативу, яка забезпечуватиме їй найбільші вигоди. Зокрема, це може проявлятися в обмеженні подачі (відведення) води з сільськогосподарських угідь у випадку відсутності негативних економічних чи адміністративних наслідків такої діяльності.

Обмежуючими факторами в такій поведінці є типові договори, правила [29], предмет, порядок погодження, умови розрахунків, контролю та інші умови яких встановлюються структурами вищого рівня (в сучасній системі державного управління – Державним агентством водних ресурсів). Проте, такі фактори створюють лише умови для існування мінімального рівня стійкості системи та не стимулюють до її розвитку й ефективного досягнення її цілей. Потрібно зауважити також, що і цілі системи також є нечітко вираженими, оскільки сфера перетину інтересів елементів системи є достатньо вузькою.

Керуючись викладеними логічними судженнями, що базуються на концептуальних положеннях теорії систем, можна стверджувати, що цілями державного регулювання діяльності дуальних систем у сфері гідромеліорації у довгостроковій перспективі має бути створення умов для ефективної економічної взаємодії з адекватним зменшенням дії формальних інституційних факторів. Такі цілі можуть бути підкріплені діями, що стимулювали б також збільшення впливу на систему неформальних обмежуючих факторів, що є достатньо стійкими та інерційними за своєю сутністю, а отже ефективними факторами підтримання високої динамічної стійкості системи.

Дуальна організаційно–економічна система відрізняється від інших систем тим, що відмова (або неможливість внаслідок протилежності цілей, жорсткої внутрішньої структури однієї або двох систем) від взаємодії не створює альтернатив для взаємодії з іншими системами. Це призводить до того, що обидві системи зазнають збитків внаслідок неможливості ефективного використання наявних ресурсів, оскільки технологічні процеси базуються на погоджених механізмах взаємодії. Наприклад, припинення регулювання водно–повітряного режиму ґрунту на осушувальних меліоративних системах призведе до того, що землекористувачі не зможуть вести сільськогосподарське виробництво, а водогосподарські організації отримуватимуть плату за надані послуги. В таких умовах землекористувач не може скористатися послугами іншої водогосподарської організації, а водогосподарська організація не має альтернатив щодо надання послуг з регулювання водоповітряного режиму ґрунту на територіях гідромеліоративних систем іншим землекористувачам.

На відміну від цього, в типових організаційно–економічних системах існують альтернативи щодо горизонтальної та вертикальної взаємодії з іншими

системами, що мають різний потенціал операцій економічного обміну. Функції держави щодо стимулювання їх взаємодії обмежуються механізмами регулювання конкуренції, стимулювання економічної активності, інвестиційної діяльності тощо. На зрошуваних землях, де економічні вигоди від взаємодії з водогосподарськими організаціями для землекористувачів є достатньо вагомими, утворилися дуальні системи. Проте вони не завжди базуються на балансі економічних інтересів суб'єктів гідромеліоративного обслуговування, в зв'язку з чим виникають труднощі з оновленням основних засобів у водогосподарських організацій, отриманням високих прибутків у сільгоспвиробників.

Для того, щоб утворити дуальну систему, потрібно, щоб було дві системи—донори зі спільними інтересами. Чим тісніше переплітаються цілі кожної із систем (мотиви для економічного обміну), тим стійкіша система, менші формальні інституційні обмеження, що призводять до менших трансакційних витрат, як наслідок буде вища ефективність. В умовах, коли трансакційні витрати нульові або наближені до них (взаємна вигода) інституційні обмеження не потрібні.

Якщо припустити, що динамічна стійкість дуальної системи має становити величину, що відповідає не менше певного прийнятного рівня C_{min} , при якому забезпечується стійке функціонування системи, то вектор зусиль державних органів влади у стратегічній перспективі має бути спрямований:

по перше, на підтримання (або досягнення) прийнятного рівня динамічної стійкості;

по друге, на стимулювання збільшення економічної складової, тобто взаємних вигод від взаємодії, у процесах підтримання необхідного рівня стійкості, що призводить до зменшення витрат на її підтримання;

по третє, на стимулювання збільшення неформальних інституційних обмежень як таких, що мають високий рівень інерційності.

Отже, динамічна стійкість (C) складається з інституційної стійкості ($I = I_f + I_n$) (екзогенної) та економічної стійкості (E) (ендогенної), яку можна ще назвати стратегічною стійкістю. Ендогенна стійкість має більший пріоритет, оскільки ендогенні зв'язки визначають структуру, а значить і характеристики системи. Для того, щоб підтримувати екзогенну стійкість, необхідно залучати зовнішні ресурси, зменшення обсягів яких впливатиме на зменшення стійкості системи.

$$C_t(f(E_{(t)}), f(I_{f(t)}), f(I_{n(t)})) \rightarrow \max \quad (1)$$

Якщо $C_t < C_{min(t)}$, то необхідно застосувати формальні інституційні обмеження, обсяг яких визначається залежністю:

$$I_{f(t)} = C_{min} - (E_{(t)} + I_{n(t)}). \quad (2)$$

Проте механізм (правильність вибору такого обмеження) буде залежати від того, чи у наступному $(t+1)$ періоді I_f зменшуватиметься. Якщо у кожному наступному $(t+1)$ періоді I_f збільшується, то механізми державного регулювання стійкості такої системи є неефективними, оскільки взаємодія забезпечується екзогенними факторами (примусами й обмеженнями). На основі викладеного можна стверджувати, що ефективність процесів реформування організаційно—економічних механізмів дуальних систем, що базується на динаміці економічної

та інституційної стійкості, яку можна оцінити за допомогою такої моделі:

$$\begin{cases} K_{C(t)} = \left(\frac{E_t}{E_{t-1}}\right) \chi\left(\frac{I_t}{I_{t-1}}\right) > 1, \text{ при } E_t \cdot I_t \geq C_{min} \\ \frac{C_t}{C_0} > 1, & \text{при } C_0 < C_{min} \end{cases} \quad (3)$$

де $K_{C(t)}$ – критерій ефективності процесів реформування організаційно-економічного механізму дуальної системи у поточному періоді;

E_t, E_{t-1} – економічна стійкість дуальної системи відповідно у поточному і минулому роках;

I_t, I_{t-1} – інституційна стійкість дуальної системи відповідно у поточному і минулому роках;

C_{min} – прийнятний рівень динамічної стійкості дуальної системи;

C_t, C_0 – динамічна стійкість дуальної системи відповідно у поточному та початковому періодах.

Перше рівняння характеризує швидкість заміщення інституційних факторів стійкості економічними. За умови, що стійкість дуальної системи є прийнятною, тобто вона може достатньо довго зберігати свої межі та реалізовувати функції, спрямовані на досягнення її цілей, позитивна динаміка цього показника може відповідати різним процесам, що виникають у результаті різного поєднання складових моделі, зокрема:

- при $E_t > E_{t-1}$ і $I_t > I_{t-1}$ відбувається посилення внутрішньої (ендогенної) стійкості, що забезпечуватиме збільшення стратегічної стійкості системи, а також, зважаючи на те, що $E_t \cdot I_t \geq C_{min}$ з'являються надмірні інституційні обмеження, вплив яких на стійкість системи є не суттєвим, а отже, можуть бути зняті, якщо вони не є фактором, що спричинив $E_t > E_{t-1}$;

- при $E_t > E_{t-1}$ і $I_t = I_{t-1}$ посилення стратегічної стійкості системи відбувається в умовах незмінності інституційних обмежень, а тому в таких умовах доцільно переглянути доцільність їх збереження, оскільки стійкість набуває ендогенного характеру, а зовнішні впливи в таких умовах створюють додаткові трансакційні витрати, зменшення яких підвищить ефективність системи;

- при $E_t > E_{t-1}$ і $I_t < I_{t-1}$ відбувається заміщення інституційних факторів стійкості економічними складовими, що свідчить про ефективну державну економічну політику у сфері регулювання діяльності дуальних систем поряд з запровадженням процесів дерегуляції, що не призводять до виникнення кризових ситуацій.

Інші поєднання динаміки факторів стійкості дуальної системи відображають часткові випадки наведених сценаріїв, а тому не потребують детального розгляду.

Друге рівняння нерівності (3) свідчить про ефективність процесів реформування організаційно-економічних відносин систем-донорів з метою створення стійкої дуальної системи. Це рівняння можна застосовувати не лише для оцінювання ефективності програми (проекту) створення дуальної системи, а й для моніторингу результативності окремих етапів та можливості її реалізації у межах встановлених термінів. Для визначення імовірної тривалості програми реформування організаційно-економічних відносин систем-донорів з метою створення стійкої дуальної системи за умови збереження існуючих тенденцій можна скористатися такою залежністю:

$$T_c = T_{(t-t_0)} + \frac{C_{min} - C_0}{C_t - C_0}, \quad (4)$$

де T_c – тривалість програми реформування організаційно–економічних відносин.

Цей показник можна застосовувати як на етапі розроблення програми для прогнозування її ефективності, так і в якості індикатора ефективності процесів реформування організаційно–економічних відносин у процесі реалізації програми.

Під час розроблення програм реформування організаційно–економічних відносин у сфері гідромеліорації методологічною основою для розроблення механізмів реформування організаційно–економічних відносин у сфері гідромеліорації можна обрати теорію систем.

У результаті аналізу властивостей відкритих систем та виявлення особливостей організаційно–економічних відносин у сфері гідромеліорації було виявлено, що цей процес базується на взаємодії двох систем–донорів. Система–акцептор, що утворюється в результаті організаційно–економічної взаємодії окремих елементів систем–донорів, між якими формуються стійкі системоутворюючі зв'язки на основі емерджентних цілей, є дуальною організаційно–економічною системою. Застосовуючи концепцію дуальних організаційно–економічних систем було доведено, що ефективність державного регулювання процесів реформування організаційно–економічних відносин у дуальних системах залежить від збалансованості економічних вигод суб'єктів, що беруть участь у процесі гідромеліоративного обслуговування, та наявності відповідної системи інституційних обмежень, за допомогою яких забезпечується необхідна стійкість процесів реформування та врегульовуються проблеми незбалансованості економічного обміну.

Доведено, що цілями державного регулювання реформування організаційно–економічних відносин елементів дуальної системи є підтримання необхідного рівня стійкості системи, а також застосування важелів, що призводитимуть до заміщення інституційних обмежень вигодами економічного обміну.

6.4 Інвестиційні механізми забезпечення екологічно безпечного природокористування

Однією з головних причин погіршення екологічного стану довкілля є низький рівень фінансового забезпечення природоохоронних витрат. Потребують інвестиційні механізми управління екологічно безпечним природокористуванням. За останнє десятиріччя проблема зміни клімату стала складовою геополітики. Питання запобігання подальшим кліматичним змінам і боротьби з негативними наслідками виносяться на порядок денний засідань

Проблеми інвестиційного забезпечення екологічно безпечного використання природних умов і ресурсів висвітлено в роботах таких вітчизняних і зарубіжних вчених: Андерсена В.М., Бринчука М.М., Карпович Н.А., Кравціва В.С., Павлова В.І., Похилько С.В., Реймерса Н.Ф., Скрипчука П.М., Хлобистова Є.В. та ін.

Метою роботи є аналіз інвестиційного забезпечення екологічно безпечного природокористування в Україні. Для досягнення зазначеної мети було поставлено такі завдання: розглянути та визначити поняття екологічна безпека; визначити стратегічні напрями забезпечення екологічно безпечного природокористування,

та визначити концептуальні моменти впроваджені моделі внутрішнього вуглецевого ринку в Україні.

Походження всіх наукових визначень екологічної безпеки виходять з того, що вона є різновидом загального поняття «безпека», яке означає стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства, держави від внутрішніх та зовнішніх загроз [33, с. 47]. Також, існують значні відмінності й в підходах до визначення екологічної безпеки не тільки серед зарубіжних, але й серед вітчизняних науковців. Сьогодні наявна велика кількість різноманітних вітчизняних підходів до визначення сутності екологічної безпеки України та її структури, які доповнюють, а іноді суперечать один одному (табл. 7).

Таблиця 7 – Підходи до визначення дефініцій «екологічна безпека»

Автор	Визначення
Кравців В.С	суспільне благо, якому притаманні особливості: надпріоритетність екологічної безпеки, адже екологічна безпека є обов'язковим атрибутом прав і свобод людини і входить в мінімальний стандарт її життєзабезпечення [35];
Реймерс М.Ф.	як забезпечення гарантії запобігання екологічно значимих катастроф і аварій внаслідок сукупності дій, станів і процесів, які прямо або опосередковано не призводять до цих подій; як ступінь відповідності наявних або прогнозованих екологічних умов завданням збереження здоров'я населення і забезпечення тривалого й стабільного соціально–економічного розвитку; як комплекс станів, явищ і дій, які забезпечують екологічний баланс на Землі й у будь–яких її регіонах на рівні, до якого фізично, економічно, технологічно й політично готове людство [36, с. 20];
Скрипчук П.М.	забезпечує захищеність життєво важливих інтересів людини, довкілля та держави від реальних або потенційних загроз, які створюються антропогенними чи природними чинниками на навколишнє природне середовище (НПС), гарантується законодавчими актами держави [37];
Хлобистов Є.В.	складова національної безпеки; передбачає певний стан розвитку продуктивних сил і нормативно–правових відносин у суспільстві, який здатний забезпечувати стале відтворення природно–ресурсного потенціалу, сприятливі екологічні умови для життєдіяльності населення [38];

Джерело: систематизовано автором

У світовій практиці реалізації екологічно безпечної діяльності усталеним поняттям є «відповідальне інвестування», ідея якого витікає із принципів сталого розвитку і покладена в основу концепції формування так званої «зеленої» економіки, яка підвищує добробут людей і забезпечує соціальну справедливість і при цьому істотно знижує ризики для навколишнього середовища і його збіднення. Все активніше реалізуються проекти так званого сталого фінансування (sustainable finance), яке є загальним поняттям, що характеризує процеси фінансування, реалізовані з метою досягнення цілей сталого розвитку, в тому числі цілей розвитку тисячоліття. Слід зазначити, що у країнах Європейського Союзу реалізуються положення та вимоги таких документів у сфері екологічної безпеки, як: Директива 2001/42/ЄС щодо обов'язкового врахування засад екологічної

політики в проектах державних, секторальних (галузових), регіональних стратегій програм, під час проведення стратегічної екологічної оцінки.

Прийняти постанови КМУ, якими затвердити: порядок використання операторами повітряних суден одиниць скорочення викидів та сертифікованих скорочень викидів парникових газів; порядок визначення обсягу дозволених викидів парникових газів для існуючих та новоутворених суб'єктів [10].

Регламент (ЄС) 842/2006 про деякі фторовані парникові гази. Відповідно до якого необхідно врегулювати: процедуру стимулювання запобігання витоку фторованих парникових газів, які не регулюються Монреальським протоколом про речовини, що руйнують озоновий шар, та якомога швидшого усунення будь-якого виявленого витоку таких газів; порядок утилізації фторованих парникових газів, які не регулюються Монреальським протоколом, та їх повторного використання; порядок функціонування системи маркування небезпечних речовин та препаратів, продуктів та обладнання, що містять фторовані парникові гази, які не регулюються Монреальським протоколом.

Регламент (ЄС) 2037/2000 про речовини, які руйнують озоновий шар, із змінами та доповненнями, внесеними Регламентами (ЄС) 2038/2000, (ЄС) 2039/2000, (ЄС) 1804/2003, (ЄС) 2077/2004, (ЄС) 29/2006, (ЄС) 1366/2006, (ЄС) 1784/2006, (ЄС) 1791/2006, (ЄС) 2007/899, 473/2008 та Рішеннями 2003/160/ЄС, 2004/232/ЄС та 2007/54/ЄС. Відповідно до регламенту, необхідно: встановлення порядку функціонування системи обліку рівня виробництва озоноруйнуючих речовин; врегулювання поступового зменшення розміщення озоноруйнуючих речовин на ринку; встановлення порядку функціонування системи контролю у сфері поводження з озоноруйнуючими речовинами; здійснення моніторингу та перевірки витікання та виділення контрольованих речовин, визначення попереджувальних заходів для уникнення їх витікання та виділення; здійснення щорічного звітування підприємств про вироблення та використання, експорт та імпорт контрольованих речовин.

В Україні доцільно прискорити процес гармонізації європейських директив щодо екологічно безпечного природокористування. Отже, постає питання про формування національного вуглецевого ринку в Україні, тобто впровадження власної внутрішньої системи торгівлі викидами – СТВ. Процес створення ринку торгівлі квотами на викиди вже розпочався, але поки ще розвивається низка ізольованих ринків. Загалом можна визначити як мінімум чотири види ринків: 1) міжнародний/глобальний ринок; 2) регіональні ринки; 3) національні ринки; 4) ринки великих корпорацій.

Міжнародний/глобальний ринок. Ще до прийняття Кіотського протоколу США та інші країни Організації економічного співробітництва та розвитку, які не входять до ЄС, наполягали на запровадженні максимально гнучкого підходу до скорочення викидів парникових газів, оскільки дешевше скорочувати викиди там, де економіка найменш ефективна, тобто в країнах із перехідною економікою і країнах, що розвиваються. Країни, де скорочення викидів коштує менше, теоретично зацікавлені скоротити викиди якнайбільше та продати надлишкові квоти, тобто продати право на викиди відповідного обсягу парникових газів. Країни, де вартість скорочення викидів парникових газів велика у зв'язку з труднощами, неминучими в умовах високих зобов'язань, і практично відсутністю потенціалу підвищення енергоефективності, можуть придбати частину цих квот. Прогнозування викидів парникових газів більш ніж на 5 років – складне завдання для будь-якої країни, у тому числі для України. Відповідно до існуючих прогнозів розвитку економіки України, навіть за оптимістичним сценарієм викиди парнико-

вих газів у період до 2020 р. не досягнуть рівня 1990 р. [39].

Регіональні ринки. Прикладом такого ринку є ринок ЄС. Країни ЄС перерозподілили свої дозволи на викиди одразу після підписання Кіотського протоколу. Оскільки цей ринок є регіональним, його учасники можуть бути лише країни ЄС та Центральної і східної Європи. Модель торгівлі Carbon Sim дає можливість практично розглянути будь-яку систему торгівлі викидами, а також оцінити вплив різних правил торгівлі на реальні сценарії розвитку ринку та відчуті динаміку регіонального ринку вуглецю.

Національні ринки. Законодавча регламентація внутрішньої торгівлі квотами на викиди парникових газів можлива тільки після накопичення досвіду експериментальної торгівлі. За умов запровадження режиму внутрішньої торгівлі квотами на викиди парникових газів правовому регулюванню підлягатиме проведення робіт, пов'язаних з видачею дозволів на викиди парникових газів стаціонарними джерелами, здійснення обліку підприємств, установ і організацій, які отримали ці дозволи. Така система є вигідною економічно, оскільки спонукає учасників угоди скорочувати викиди найбільш економічним шляхом. Дослідження щодо створення ефективної системи внутрішньої торгівлі проводилися у Чеської республіки за підтримки Організації економічної співпраці та розвитку і Міжнародної енергетичної агенції [43, 44].

Цільові інвестиції. Запровадження схеми цільових екологічних інвестицій може вирішити дискусійні питання щодо «не екологічності» продажу «гарячого повітря». Такий підхід передбачає цільове використання коштів від продажу надлишкових квот для подальшого скорочення викидів парникових газів. Тобто, забезпечення скорочення викидів шляхом створення механізму для економічно ефективної торгівлі надлишковими квотами.

Отже, крім зазначених вище трьох гнучких механізмів Кіотського протоколу, існує схема зелених інвестицій (СЗІ), яка являє собою добровільний механізм, що встановлюється країною–продавцем з метою гарантування покупцям цільового спрямування коштів від торгівлі вуглецевими кредитами на фінансування природоохоронних проектів та програм «озеленення». Відмінність СЗІ від проектів спільного впровадження полягає у тому, що виконання робіт за СЗІ не потребує тесту на додатковість, а вуглецеві кредити можна продавати ще до досягнення скорочення викидів парникових газів. Потрібно зауважити, що на СЗІ не поширюються правила Кіотського протоколу. Мета впровадження СЗІ – забезпечення відповідального використання коштів, отриманих від продажу ОВК, і спрямування їх на заходи, які дають змогу скоротити викиди парникових газів та розв'язати інші екологічні проблеми. Україна отримала грант Світового банку на створення внутрішнього вуглецевого ринку в рамках проекту «Партнерство задля підготовки до ринкових механізмів» (або, «Партнерство щодо ринкової готовності» (Partnership for Market Readiness, PMR)).

Отже, Кіотський протокол має юридичну силу міжнародної угоди, але поки що механізми, які забезпечили б його виконання є не ефективними. Зважаючи на це в 12 грудня 2015 року було прийнято нову міжнародну кліматичну угоду – Паризький договір, який підписало 22 квітня 2016 року, метою є посилення глобальної боротьби із загрозою зміни клімату задля стримування підвищення температури на планеті до рівня суттєво меншого ніж на 2 градуси Цельсія, у порівнянні із доіндустріальними рівнями, її підписали 175 країн, в т.ч. і Україна. Ключова її відмінність від Кіотського протоколу у тому, що пропонується скасувати будь-які санкції за парникові викиди з 2020 року, адже до 2020 р. діє Кіотський протокол. У рамках Паризького договору кожна країна сама визначатиме для

себе обсяги скорочення викидів і посилено виконуватиме зобов'язання [45]. Уряд Білорусі також підписав цю знакову угоду, і запевнив що країна готова виконати раніше взяті на себе зобов'язання щодо зменшення викидів парникового газу як мінімум на 28% в порівнянні з рівнем 1990 року. Країна продовжить зберігати і збільшувати свої природні багатства, особливо площі лісів, які до 2030 року займуть 41% її території.

Досить цікавим є досвід Білорусії, щодо переходу до «зеленої» економіки, а саме запровадження проектів спрямованих на реалізацію ідей «зеленого» економічного зростання і екологічно стійких моделей виробництва та споживання за допомогою підтримки місцевих «зелених» ініціатив і проведення інформаційної кампанії. Основу зеленої економіки становлять екологічно безпечні інноваційні технології та бізнес-моделі, які кардинально змінюють якість продукції та споживчу поведінку. Чисті «зелені» технології стимулюються купівельними перевагами, тому вони успішні на ринках і мають хороші фінансові результати. Не випадково інвестиції в них стрімко ростуть. За прогнозами, глобальний ринок екологічних товарів і послуг з нинішнього рівня 1,37 мільярда доларів до 2020 року виросте до 2,74 мільярда – в два рази. Половина цього ринку – послуги та товари в сфері енергоефективності, транспорту, водопостачання, каналізації, переробки відходів. У Білорусі екологічна безпека є невід'ємною частиною національної безпеки. Поряд з державною екологічною експертизою та оцінкою впливу на навколишнє середовище, які переглянуті з урахуванням нових тенденцій, з'явилася третя складова – стратегічна екологічна оцінка, раніше її в законі не було. Стратегічна екологічна оцінка повинна проводитися до прийняття рішення про зведення якихось об'єктів, а не тоді, коли все вже побудовано і починають проявлятися різні проблеми.

Програмою розвитку ООН в Білорусі реалізується проект, покликаний сприяти переходу Білорусі до зеленої економіки. Він фінансується Європейським союзом і спрямований на розширення знань громадськості про принципи та ідеї зеленої економіки, її розвиток в регіонах за допомогою різних пілотних ініціатив у сферах управління відходами та водними ресурсами, відновлюваної енергетики, збереження біорізноманіття, розвитку екотуризму та сільського господарства, впровадження інноваційних технологій. Прикладом чого є виробництво паперу високої якості з макулатури, що дозволить скоротити використання целюлози і зберегти значні обсяги лісових ресурсів; переробка деревних відходів в біопаливо; перехід на електро автобуси та ін. Варто звернути увагу на проект «СімбіоСіті», який передбачає створення розумних, екологічно привабливих і зручних для життя міст. Основна ідея полягає в тому, що шлам побутових каналізаційних стоків і сміття використовуються для виробництва біогазу, який перетворюється на теплову енергію та паливо для міських автобусів, сміттєвозів, особистих автомобілів. В результаті знижується навантаження на навколишнє середовище, розвиваються нові перспективні технології та цілі галузі промисловості [46].

Отже, за допомогою впровадження Європейських проектів ми і наші сусіди можемо об'єднати свої зусилля для забезпечення екологічно безпечного природокористування.

Запровадження внутрішнього вуглецевого ринку відповідно до положень Паризького договору дозволяє досягти наступних цілей: ввести державне регулювання викидів ПГ через ринковий механізм, що довів свою ефективність. Тим самим перевести заходи щодо скорочення викидів на стійку та довготривалу основу; показати міжнародній спільноті, що країна веде внутрішню політику, спрямовану на скорочення викидів ПГ, тим самим посиливши позицію країни у перего-

ворних процесах з питання зміни клімату та можливість отримати додаткове фінансування від інших країн та міжнародних інституцій (МВФ, ЄБРР та інші); дати сигнали на інші ринки та ринок енергоносіїв зокрема. Тим самим стимулювати зниження енергоспоживання та розвиток нетрадиційних джерел енергії – біомаса, енергія вітру, сонця та ін. і, як наслідок, підвищення енергобезпеки держави; отримати аргумент у переговорних процесах та інструмент протидії вуглецевому протекціонізму інших країн та їх об'єднань.

6.5 Податкове регулювання сільськогосподарського землекористування

Екстенсивне використання земель у сільськогосподарському виробництві призвело до масштабної деградації та значного виснаження ґрунтового покриву. Земельний податок в Україні є джерелом наповнення бюджету, проте практично не виконує стимулюючу функцію, а також не є гнучким у залежності від доходів платника. Особливістю цієї проблеми є і те, що держава зобов'язана опікуватися землями сільськогосподарського призначення, які займають 71 % від земельного фонду України. Ці факти свідчать про актуальність та практичне значення даного дослідження.

Земельне оподаткування досліджували такі вчені, як: П.М. Боровик, О.М. Гарнага, В.А. Голян, В.Є. Данкевич, А.І. Крисак, Ю.О. Лупенко, А.Г. Мартин, В.І. Павлов, П.Т. Саблук, М.Г. Ступень, А.Я. Сохнич, А.М. Третяк, Л.Д. Тулуш, М.А. Хвесик, В.В. Хошуляк, Г.М. Мороз, К.О.Салтиков та ін. Ними розглядалося широке коло питань платності у сфері земельних відносин. Однак, попри значний обсяг публікацій із дослідженої тематики, залишаються недостатньо розробленими питання податкового регулювання сільськогосподарського землекористування. Тому виникає необхідність подальших наукових пошуків у зазначеному напрямку економічної науки.

Метою роботи є аналіз податкового регулювання сільськогосподарського землекористування в Україні та Білорусі. Для досягнення зазначеної мети необхідно вирішити такі завдання: розкрити сутність категорії «податкове регулювання сільськогосподарського землекористування», порівняти земельне податкове законодавство в Україні та Білорусі; здійснити аналіз процесу надходжень земельних податкових платежів в Україні.

Оподаткування земель виступає складовою державного регулювання у сфері земельних відносин. Об'єктами податкового регулювання виступають соціально–економічні процеси на макро–, мезо– та мікрорівнях. Податкове регулювання – це система заходів цілеспрямованого економічного і законодавчого впливу держави на учасників економічних відносин за допомогою інструментів податкової політики з метою досягнення бажаних соціально–економічних результатів [47]. Термін «землекористування» складений із двох понять «земля» та «користування». Землекористування означає порядок, умови, форми застосування земельних ресурсів для реалізації інтересів, задоволення потреб, отримання вигоди [48, с. 7]. Отже, *сільськогосподарське землекористування (користування землями сільськогосподарського призначення)* – це господарська діяльність із залученням земель сільськогосподарського призначення, використовуючи їх природні якості для задоволення суспільних потреб та отримання вигод.

Податкове регулювання сільськогосподарського землекористування – це діяльність держави у сфері встановлення, правового регламентування та організації стягнення податкових платежів за користування та володіння землями

сільськогосподарського призначення з метою досягнення бажаних соціально-економічних результатів.

В Україні до земельних податкових платежів віднесено плату за землю, що справляється у формі земельного податку та орендної плати за землі державної та комунальної власності, а також єдиний податок четвертої групи (для сільськогосподарських товаровиробників). В Білорусі за користування землями сільськогосподарського податку справляється земельний податок та єдиний податок для виробників сільськогосподарської продукції. Порівняльну характеристику формування земельного податку за землі сільськогосподарського призначення в Україні та Білорусі зображено у таблиці 8. В Україні земельний податок з 2015 року відноситься до місцевих податків, а в Білорусі – до республіканських. Плата за землю в Україні сплачується до місцевих бюджетів за місцем знаходження земельної ділянки, а в Білорусі земельний податок з юридичних осіб – до республіканського бюджету, а з фізичних осіб – до місцевих бюджетів.

Таблиця 8 – Порівняльна характеристика формування земельного податку в Україні та Білорусі

Елементи правового механізму	Згідно Податкового кодексу України від 2 грудня 2010 року № 2755–VI зі змінами та доповненнями	Згідно Податкового кодексу Республіки Білорусі (особливої частини) від 29 грудня 2009 року № 71–3 зі змінами та доповненнями
1	2	3
Платник податку	– власники земельних ділянок, земельних часток (паїв); – землекористувачі.	– організації та фізичні особи, у яких земельні ділянки знаходяться на праві постійного або тимчасового користування, довічного успадкованого володіння або приватної власності.
Об'єкт оподаткування	– земельні ділянки, які перебувають у власності або користуванні; – земельні частки (паї), які перебувають у власності.	земельні ділянки, які: – перебувають у приватній власності, довічному успадкованому володінні або тимчасовому користуванні фізичних осіб та організацій, а також прийняті фізичними особами у спадщину; – надані у тимчасове користування і своєчасно не повернуті відповідно до законодавства, самовільно зайняті, які використовуються не за цільовим призначенням.
База оподаткування	– нормативна грошова оцінка земельних ділянок з урахуванням коефіцієнта індексації, визначеного відповідно до порядку, встановленого цим розділом; – площа земельних ділянок, нормативну грошову оцінку яких не проведено.	визначається в розмірі кадастрової вартості земельної ділянки. Податкова база земельного податку за землі сільськогосподарського призначення визначається за площею і балом кадастрової оцінки земель сільськогосподарських організацій, в тому числі селянських господарств.

Закінчення таблиці 8

1	2	3
Ставки податку	<ul style="list-style-type: none"> – за земельні ділянки сільськогосподарських угідь, нормативну грошову оцінку яких проведено, встановлюється у розмірі не більше 1 відсотка від їх нормативної грошової оцінки; – за земельні ділянки, розташовані за межами населених пунктів, нормативну грошову оцінку яких не проведено, встановлюється у розмірі не більше 5 відсотків від нормативної грошової оцінки одиниці площі ріллі по області. 	<ul style="list-style-type: none"> – за землі сільськогосподарського призначення при наявності кадастрової оцінки – у розмірі від 0,04 до 10,23 білоруських рублів за гектар; – за землі сільськогосподарського призначення, за якими відсутня кадастрова оцінка, – відповідно з середньою ставкою земельного податку по районам; – за земельні ділянки, які використовуються не за цільовим призначенням, – ставки земельного податку, збільшені на коефіцієнт 10.
Податковий період	календарний рік.	календарний рік.

Оскільки надходження плати за землю включають плату за землю всіх категорій, а окремо виділити податкові надходження від земель сільськогосподарського призначення не можливо, тому здійснено аналіз надходження плати за землю в Україні у розрізі контрагентів та аналіз надходження від сплати єдиного податку четвертої групи (раніше ФСП), оскільки об'єктом оподаткування виступає площа сільськогосподарських угідь.

У зведеному бюджеті України станом на 1 січня 2016 року плата за землю, як складова податку на майно, складала лише 3 % від загальної суми доходів, а в місцевих бюджетах – 15 %. Надходження плати за землю у 2015 році становили 14,8 млрд. грн., що на 2,7 млрд. грн. більше, ніж у 2014 році та на 6,4 млрд. грн. більше, ніж у 2009 році (рис. 2). Частка плати за землю у податкових доходах зведеного бюджету зменшується за умови збереження динаміки зростання фактичних надходжень. Виключення становить 2014 рік, в якому спостерігається зменшення податкових надходжень.

Сформовано за даними Податкового кодексу України [49] та Податкового кодексу Республіки Білорусь [50]

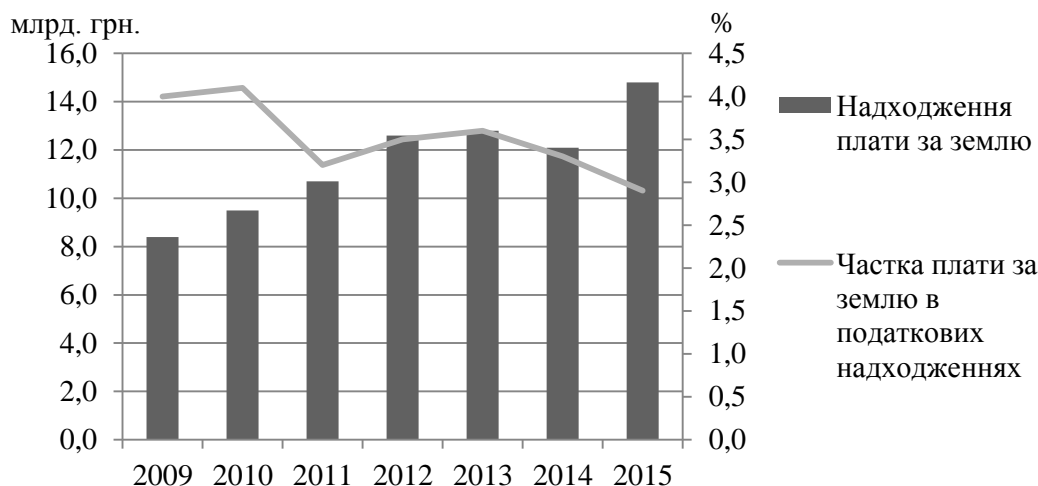

Рисунок 2 – Динаміка надходжень плати за землю до зведеного бюджету України у 2009 – 2015 роках

Побудовано автором на основі даних Державної казначейської служби України [51].

Отже, спостерігається динаміка зростання надходжень плати за землю. За 2015 рік до місцевих бюджетів поступило 14831,5 млн. грн., що на 2747,6 млн. грн. більше, ніж у 2014 році. У зв'язку зі змінами у податковому законодавстві, а саме переведення плати за землю у місцевий податковий платіж та вдосконалення нормативної грошової оцінки земель, передбачається стрімке зростання рівня збору земельного податку до місцевих бюджетів. Ці заходи мають важливе значення, оскільки в державі прийнятий курс на децентралізацію.

Окрім плати за землю, різновидом земельного податкового платежу в Україні є *єдиний податок четвертої групи* (раніше фіксований сільськогосподарський податок (ФСП)), об'єктом оподаткування якого є площа сільськогосподарських угідь (ріллі, сіножатей, пасовищ і багаторічних насаджень) та/або земель водного фонду. Вітчизняні сільськогосподарські виробники мають право вибирати режим оподаткування або спеціальний, або на загальній основі. Спеціальний режим оподаткування передбачає сплату єдиного податку четвертої групи без сплати податку на прибуток, податку на майно (в частині земельного податку) та рентної плати за спеціальне використання води платниками.

У платників єдиного податку четвертої групи (як і в минулих роках для платників ФСП), єдиним податком обкладається площа сільськогосподарських угідь та/або земель водного фонду, що перебуває в їх власності або в користуванні, у тому числі на умовах оренди. Крім того, з 2015 року з'явилася норма, згідно з якою підставою для нарахування єдиного податку платникам четвертої групи є дані Державного земельного кадастру та/або дані з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно. Таким чином, до розрахунку єдиного податку на 2015 рік та на наступні роки необхідно включати лише земельні ділянки, право користування якими зареєстроване відповідно до норм земельного законодавства.

В Білорусі згідно з Податковим кодексом [50] платниками єдиного податку для виробників сільськогосподарської продукції є організації, які виготовляють сільськогосподарську продукцію та, виручка яких від реалізації продукції рослинництва, первинної переробки льону, бджільництва, тваринництва і рибальства становить не менше 50 відсотків всієї виручки підприємства. Об'єктом оподаткування виступає валова виручка, з якої стягується 1 % податку. Отже, в Білорусі спеціальне оподаткування сільгоспвиробників побудоване на прибуткових заса-

дах формування, а не на земельних, так як в Україні. Тому основним недоліком є відсутність зв'язку з основними ресурсами – землями.

Слід зазначити, що податкове регулювання сільськогосподарського землекористування у чистому вигляді відсутнє. Погоджуємося з думкою Крисака А., що податковим регулятором використання земель сільськогосподарського призначення є фіксований сільськогосподарський податок (тепер, *єдиний податок четвертої групи*), який є синтетичним фіскальним інструментом, адже включає, крім плати на землю, ряд фінансових важелів, які стосуються не безпосередньо масштабів залучення земельних ресурсів у господарський оборот, а результатів господарської діяльності сільгоспвиробника [53, с. 8 – 9].

Надходження фіксованого сільськогосподарського податку протягом 2009 – 2014 років не змінювалися і становили близько 0,1 млрд. грн. Сума надходжень до зведеного бюджету у 2015 році становила 2024,2 млн. грн., що на 1901,3 млн. грн. більше, ніж у 2009 році. Надходження від єдиного податку (фіксованого сільськогосподарського податку) за 2015 рік зросли у 17 разів, в порівнянні з 2014 роком. Це пов'язано із запровадженням щорічної індексації бази оподаткування для сільгосппідприємств. Крім того, з 1 січня 2015 року ставки спеціального режиму прямого оподаткування для сільгосппідприємств збільшено втричі. Відповідно, якщо у 2014 році середній розмір ФСП з гектара сільгоспугідь складав менш як 6 грн./га, то у 2015 році відповідний обов'язковий платіж перевищує 115 грн./га. Такі новації дозволяють перетворити єдиний податок на суттєве джерело наповнення місцевих бюджетів.

Як зазначає Лупенко Ю.О., податкове навантаження на сільгосппідприємства у рамках застосування спрощеної системи оподаткування, яка почала діяти з 1 січня 2015 року, не перевищує відповідних показників по інших системах оподаткування – спрощеної (від доходу) та загальної (від прибутку). Таке навантаження, враховуючи фактичну доходність агробізнесу в останні роки, не повинно стати критичним для галузі [54].

Салтиков К. зазначає, що для підвищення ефективності використання земель сільськогосподарських організацій і селянських господарств в Білорусі пропонує вводити поправочні коефіцієнти до ставок земельного податку для суб'єктів господарювання, які використовують надані їм земельні ділянки відповідно до проектів внутрішньогосподарського землеустрою [55]. Отже, впровадження спеціального режиму оподаткування сільськогосподарських товаровиробників допомогло врегулювати податкові відносини у цій галузі. Проте єдиний податок четвертої групи вже не відповідає характеристикам головного стабілізатора у відносинах держави та суб'єктів аграрної сфери господарювання.

Визначено, що податкове регулювання сільськогосподарського землекористування – це діяльність держави у сфері встановлення, правового регламентування та організації стягнення податкових платежів за користування та володіння землями сільськогосподарського призначення з метою досягнення бажаних соціально-економічних результатів. Здійснено порівняння податкового земельного законодавства в Україні та Білорусі на основі аналізу Податкових кодексів, та визначено, що в Україні та Білорусі власники та землекористувачі сплачують земельний податок, а для сільськогосподарських товаровиробників передбачено спеціальний режим оподаткування. В Білорусі спеціальне оподаткування сільгоспвиробників побудоване на прибуткових засадах формування, а в Україні – на земельних. Тому основним недоліком в оподаткуванні сільськогосподарських виробників в Білорусі є відсутність зв'язку з площею земель.

На нашу думку, до Податкового кодексу України слід внести зміни до ставок земельного податку. Адже в Білорусі за земельні ділянки, що входять до складу земель сільськогосподарського призначення, надані у тимчасове користування і своєчасно не повернуті, самовільно зайняті, які використовуються не за цільовим призначенням, застосовуються ставки земельного податку по фактичному функціональному використанню, збільшені на коефіцієнт 10.

Плата за землю в Україні є другим за обсягом, після податку з доходів фізичних осіб, джерелом фіскальних надходжень до місцевих бюджетів. Розкрито зміни у формуванні бюджетів місцевого самоврядування, серед яких зменшення частки плати за землю у податкових доходах зведеного бюджету України за умови збереження динаміки зростання фактичних надходжень. Аналіз надходжень плати за землю впродовж 2009 – 2015 років дозволив виявити тенденції їх зростання, проте у 2014 році сума надходжень зменшилась, що спричинено ускладненням політичної та економічної ситуації в Україні.

Обґрунтовано значення єдиного податку четвертої групи (фіксованого сільськогосподарського податку) як податкового регулятора використання земель сільськогосподарського призначення та джерела наповнення місцевих бюджетів. Його надходження протягом 2009 – 2014 років не змінювалися, а у 2015 році зросли у 17 разів, у порівнянні з попереднім періодом, що пояснюється запровадженням щорічної індексації бази оподаткування та збільшенням ставок податку для сільгосппідприємств.

З метою стабільних надходжень до місцевих бюджетів та стимулювання ефективного використання земельних ресурсів необхідним є проведення низки заходів, серед яких – здійснення повної інвентаризації земель сільськогосподарського призначення, застосування підвищувальних коефіцієнтів за нераціональне використання земель сільськогосподарського призначення та інше. Загалом ситуація в сфері користування землями сільськогосподарського призначення, їх охорони та запровадження системи відповідних платежів є складною та потребує заходів з трансформації земельних відносин, у тому числі трансформації земельних податкових платежів.

6.6 Современные подходы к оценке экологического ущерба при проведении осушительных мелиораций в зоне Белорусского Полесья

Вопросы оценки эколого–экономической эффективности мелиорированных земель разрабатывались И.В. Минаевым [56, с. 48]. Им предложено варианты мероприятий по комплексному использованию осваиваемой территории сопоставлять между собой по показателю общей экономической эффективности капитальных вложений. Таким образом, разработанный И.В. Минаевым метод расчета сравнительной эколого–экономической эффективности учитывает главным образом только коммерческую сторону инвестиционных экологических проектов.

В последнее время в Республике Беларусь, России и других странах ближнего и дальнего зарубежья предложены методы оценки ущербов природной среде с точки зрения их социальной значимости [57, с. 20; 58, с. 7]. Новые подходы к решению поставленной задачи раздельно учитывают понятие ущерба природной среде как стоимостной оценки природы, утратившей первоначальные ценностные признаки, и возмещенного экологического ущерба, полученного в результате

природоохранных мероприятий и выражающего дополнительно полученную общественную стоимость восстановленных природных ресурсов. При этом необходимо четко представлять, что мелиоративные мероприятия, рассматриваемые как улучшение земли, относятся непосредственно к сельскохозяйственному производству, а ущербы – к природным ландшафтам, которые были замещены антропогенными, используемыми в сельскохозяйственной деятельности. Нанесение или возмещение экологического ущерба рассматривается по следующим основным факторам: воздух, вода, земля (почва), биоценоз [72, с. 128].

С учетом изложенного, на примере Пинского района Брестской области выполнен расчет указанных видов ущербов, возникающих при мелиорации земель, а также дана оценка возможных возмещенных ущербов, достигаемых при реконструкции мелиоративных систем с учетом их экологизации или при выводе малопродуктивных мелиорированных земель, на которых конструкции мелиоративной системы отработали свой жизненный цикл, из сельскохозяйственного оборота с возвратом их в экосистему [73, с. 4].

Расчет возникающих при осушении болот и заболоченных земель экологических ущербов выполнен с учетом 4 основных экологических групп: ущерб водным ресурсам, воздуху, почвам и живой природе (биоценозу). Под живой природой в данном случае понимается совокупность живых организмов (флора и фауна), обитающих на территории природного комплекса, земли которого подвергаются антропогенной мелиоративной нагрузке [77, с. 346].

Воздух. Осушение болот приводит к снижению генерации кислорода болотной растительностью и увеличению выбросов в атмосферу диоксида углерода. Газовые функции осушенного торфяного массива изменяются на прямо противоположные. Из поставщика кислорода торфяная почва превращается в его потребителя, а по углекислому газу – из потребителя в поставщика. Известно, что синтезирование болотом 1 кг органического вещества в среднем сопровождается поглощением 1,65 кг углекислого газа и выделением 1,37 кг кислорода.

При осушении торфяных болот устраняется консервирующая роль естественных болотных вод, в результате чего резко активизируются процессы окисления органического вещества торфа кислородом воздуха, то есть происходит поглощение кислорода из атмосферы и выделение углекислого газа в тех же пропорциях, которые имели место при торфообразовании.

По данным академика Н.Н. Бамбалова [59, с. 3], болотный гектар более чем в 10 раз эффективнее очищает воздух в сравнении с гектаром леса. Не случайно специалисты называют Полесье «легкими» Европы. Расчеты показывают, что один гектар болота ежегодно выводит из атмосферы около 7 т углекислого газа, что равнозначно по своему действию 10–12 га лесного массива. В то же время осушенный гектар торфяного болота поставляет за год в атмосферу в среднем 13 т диоксида углерода, что сопоставимо с выбросами этого газа всей промышленностью Беларуси.

Поэтому осушение торфяных болот имеет свои пределы. Например, по данным С.М. Зубова [59, с. 7], исходя из принципа нейтрального воздействия на углекислый баланс атмосферы, допустимая доля осушения торфяного фонда составляет около 7 %, в то время как в республике она составила около 48 %.

По мнению ряда ученых, диоксид углерода является одним из основных факторов глобального потепления. Решение проблем, связанных с изменением климата, начато сравнительно недавно, и достаточно эффективных технических решений по сокращению выбросов этого газа в промышленности на сегодняшний

день почти нет. В данных условиях одним из способов сохранения углекислого баланса в атмосфере может служить восстановление болотных экосистем.

Оценка экономического ущерба, причиняемого выбросами загрязняющих веществ в атмосферу за год, выполняется по следующей зависимости [60, с. 19;3, с. 14]

$$Y = 0,1\gamma J\sigma fM, \quad (5)$$

где Y – экономический ущерб, тыс. руб./год, γ – множитель, численное значение которого равно 2.4 руб./усл. т в ценах 1991 г.; J – индекс цен базового периода к уровню цен 1991 г., σ – параметр, определяемый в зависимости от типа территории (для особо охраняемых территорий, курортов, санаториев, зон отдыха $\sigma = 10$; для лесов, выполняющих санитарно–гигиенические и оздоровительные функции $\sigma = 8$; для населенных пунктов и промышленной зоны $\sigma = 4$; для загрязненных радионуклидами территорий по Cs–137 с содержанием более 37 кБк/м² $\sigma = 4,5$; для лесов, сельхозугодий и других территорий, за исключением перечисленных выше $\sigma = 0,2$); f – поправка, учитывающая характер рассеивания загрязняющих примесей (принимается равной 0,5), M – приведенная масса загрязняющих веществ, у. т.

$$M = \sum M_i A_i, \quad (6)$$

где M_i – фактическая масса i -го загрязняющего вещества, т; A_i – коэффициент относительной опасности i -го загрязняющего вещества, у. т/т.

В таблице 9 приведен расчет осредненного экономического ущерба от выбросов диоксида углерода при осушении, а также расчет возмещенного ущерба при заболачивании условного гектара осушенных торфяных почв. Знак минус в столбцах 2, 3, 5 для выбросов CO₂ на заболоченном торфяном массиве свидетельствует не о выделении, а о поглощении углекислого газа из воздуха. Соответственно, в столбце 6 экономический ущерб для заболоченного участка земель показан также со знаком минус, то есть он представляет собой возмещенный за счет заболачивания ущерб [74, с. 376].

Таблица 9 – Экономический ущерб от выбросов углекислого газа в атмосферу при осушении болот и возмещенный ущерб при повторном их заболачивании

Вариант	Выброс CO ₂ , т/га в год	Выброс в пересчете на углерод, т/га в год	Коэффициент относительной опасности A_i , у. т/т	Приведенная масса M , у. т	Удельный экономический ущерб, у, \$США на 1 га в год
Осушенный торфяник	13	3,5	0,21	0,74	30,09
Неосушенный торфяник (болото)	–7	–1,9	0,21	–0,40	–16,26

Из таблицы видно, что, полный возмещенный ущерб при активации выработки кислорода болотной растительностью и сокращении выбросов диоксида углерода в расчете на 1 га осушенных торфяных почв при их полном заболачивании составит около 46 долларов США на 1 га в год.

В случае повторного частичного заболачивания мелиорированной территории для расчета удельного возмещенного ущерба Y можно использовать следующую математическую модель:

$$Y = y_1 C + y_2 (I - C), \quad (7)$$

где y_1 – удельный ущерб от выбросов углекислого газа на осушенных землях, который ориентировочно может быть принят по данным табл. 1; y_2 – удельный предотвращенный ущерб от выбросов углекислого газа на заболоченных землях, который ориентировочно также может быть принят по данным табл. 1; C – удельный вес осушенных торфяников в общей площади болот до осушения, в долях от единицы.

В качестве примера ниже приведен расчет возмещаемого в случае повторного заболачивания всех осушенных торфяников ущерба для территории Пинского района. В табл. 10 приведены данные о площадях земель [61, с. 23].

Таблица 10 – Структура земель в Пинском районе по состоянию на начало 2012г.

Структура	Площадь, га
Неосушенные земли (болота)	58 419
Осушенные земли	76 789
Старопахотные земли	190 831
Всего земель	326 039

В таблице 11 представлены результаты расчета.

Таблица 11 – Расчет возмещенного экономического ущерба от выбросов в атмосферу углекислого газа при повторном заболачивании осушенных земель на территории Пинского района

Вариант	Годовой ущерб	
	по району, тыс. долл. США	на 1 га осушенных земель, долл. США
При осушении	2310,52	30,10
После заболачивания	–1248,79	–16,26
Суммарный возмещенный ущерб	2559,31	46,36

Таким образом, в результате повторного заболачивания всех осушенных земель в Пинском районе возмещенный экономический ущерб от выбросов углекислого газа в атмосферу составит 2559,31 тыс. долларов в год.

Учитывая, что величина C в уравнении определяется соотношением

$$C = \alpha / \beta, \quad (8)$$

где α – степень мелиорированности земель, определяемая отношением площади осушенных земель к общей площади земельных угодий; β – степень заболаченности земель на данной территории, определяемая отношением площади болот и заболоченных земель к общей площади земельных угодий.

Получаем уравнение для расчета возмещенного экономического ущерба с учетом степени мелиорированности территории.

$$Y = y_1 \alpha / \beta + y_2 (\beta - \alpha) / \beta. \quad (9)$$

Расчеты по данному уравнению свидетельствуют о том, что нейтральный углекислый баланс в Пинском районе будет обеспечен при степени мелиорированности территории около 15 %.

Приведенный расчет ущерба, а также возмещенного за счет повторного заболачивания земель ущерба от выбросов углекислого газа в атмосферу может использоваться в качестве ориентировочной оценки при расчете эколого-экономической эффективности мелиоративных и природозащитных мероприятий в Белорусском Полесье.

Водные ресурсы. Проведение осушительных мелиораций и вовлечение в интенсивное сельскохозяйственное использование значительных территорий в водосборах рек Полесского региона оказывает определенное отрицательное влияние на химический состав поверхностных вод. Предотвращение загрязнения природных вод также представляет собой важную хозяйственную задачу, которую необходимо решать как на стадии строительства, так и при эксплуатации мелиоративных систем.

Анализ источников информации о содержании растворенных веществ в поверхностных водах свидетельствует о повышении их содержания с увеличением степени мелиорированности водосборов α , определяемой отношением площадей мелиорированных земель на водосборе к общей его площади [62, с. 10]. В меньшей степени на содержание растворенных веществ в стоке влияют дозы вносимых минеральных туков и гидрологические фазы, что подтверждается проведенным факторным анализом. Вместе с тем, необходимо отметить, что мелиоративные мероприятия способствуют снижению в водах гидрографической сети органического вещества вследствие более полного его окисления в мелиоративных каналах [68, с. 266].

В результате статистического анализа опытных данных получены осредненные для Белорусского Полесья эмпирические уравнения, позволяющие рассчитать средние концентрации C основных ионов растворенных веществ в природных водах, мг/л, в зависимости от показателя степени мелиорированности водосборов α , выраженного в долях от единицы [68, с.271]. Результаты анализа приведены в табл. 12.

Таблица 12 – Зависимости средних концентраций растворенных в природных водах ионов от степени мелиорированности водосборов

Наименование ионов	Уравнение регрессии	Коэффициент корреляции R	Стандартная ошибка уравнения
Ca^{2+}	$C = 60,04e^{1.58\alpha}$	0,78	4,1
Mg^{2+}	$C = 5,72e^{1.36\alpha}$	0,79	1,54
K^{+}	$C = 0,86e^{1.24\alpha}$	0,73	0,54
Na^{+}	$C = 2,88e^{1.22\alpha}$	0,72	0,74
NH_4^{+}	$C = 0,58e^{0.05\alpha}$	0,74	0,44
HCO_3^{-}	$C = 200,14e^{1.62\alpha}$	0,80	12,12
SO_4^{2-}	$C = 8,58e^{1.61\alpha}$	0,77	3,82
Cl^{-}	$C = 6,29e^{1.63\alpha}$	0,74	1,52
NO_3^{-}	$C = 0,68e^{1.56\alpha}$	0,73	0,58
PO_4^{3-}	$C = 0,17e^{1.33\alpha}$	0,78	0,10
Общая минерализация	$C = 285,92e^{1.60\alpha}$	0,81	22,12

Расчеты, выполненные по уравнениям, приведенным в табл. 12, дают основание сделать следующее заключение. Превышение предельно допустимых концентраций (ПДК) растворенных веществ возникает при средней степени мелиорированности водосборных площадей $\alpha > 0,70$. С учетом доверительного интервала уравнений регрессии при уровне значимости 99,9 % максимально допустимая степень мелиорированности водосборов составляет 0,65. При этом основным химическим элементом, по которому существует опасность превышения ПДК, является гидрокарбонат кальция. При существующей степени мелиорированности водосборных площадей, не превышающей в среднем 0,30, угрозы загрязнения поверхностных вод, при которой концентрации растворенных веществ превысят предельно допустимые концентрации, практически не возникает.

В соответствии с методическими рекомендациями по совершенствованию экономических инструментов регулирования природоохранной деятельности экономический ущерб от сброса загрязняющих веществ в природные воды определяется по следующей зависимости [58, с. 31].

$$U = 0,1\gamma J\sigma_k M, \quad (10)$$

где U – экономический ущерб, тыс. руб./год, γ – множитель, численное значение которого равно 400 руб./усл. т в ценах 1991 г.; J – индекс цен базового периода к уровню цен 1991 г.; σ_k – параметр, определяемый согласно таблицы 5; M – приведенная масса годового сброса примесей данным источником в водные объекты, определяемая по зависимости.

$$M = \sum_{i=1}^N A_i m_i \quad (11)$$

где m_i – масса годового сброса i -го вещества в водные объекты, т/год; A_i – показатель относительной опасности (агрессивности) сброса i -го вещества в водоемы; N – общее число примесей, сбрасываемых источником в водные объекты.

Таблица 13– Значения параметра σ_k в зависимости от речного бассейна

Наименование реки	Значение σ_k
Западная Двина	0,50
Неман	0,58
Виля	0,50
Днепр	1,75
Сож	1,75
Припять	1,60
Западный Буг	0,50

Учитывая осредненный характер распределения загрязняющих нагрузок, значение показателя относительной опасности можно определить по зависимости

$$A_i = \frac{1}{ПДК_{p/xi}}, \quad (12)$$

где $ПДК_{p/xi}$ – предельно допустимая концентрация i -го вещества в воде водных объектов, используемых для рыбохозяйственных целей.

Пример расчета. Определить удельный экономический ущерб (в расчете на 1 га мелиорированных земель) от загрязнения водных объектов в бассейне р. Припять в результате проведения осушительных мелиораций с коэффициентом мелиорированности территории 0,30. Расчет приведен в табл. 14 [75, с. 379].

Таблица 14 – Расчет удельного экономического ущерба от загрязнения водных объектов в бассейне р. Припять в результате проведения осушительных мелиораций

Загрязнитель	Концентрация загрязнителей, мг/л		Дополнительная нагрузка на водосбор		ПДК _{p/xi}	A _i	Приведенная масса, превышающая ПДК, m _i кг/га в год
	при мелиорации	безмелиорации	мг/л	кг/га в год			
Ca ²⁺	96,45	60,04	36,41	46,05	180	0,01	–
Mg ²⁺	8,60	5,72	2,88	3,65	40	0,03	–
K ⁺	1,25	0,86	0,39	0,49	50	0,02	–
Na ⁺	4,15	2,88	1,27	1,61	120	0,01	–
HCO ₃ [–]	325,38	200,04	125,34	157,93	305	0,003	0,076
NH ₄ ⁺	0,59	0,58	0,01	0,01	2	0,50	–
SO ₄ ^{2–}	13,91	8,58	5,33	6,74	100	0,01	–
Cl [–]	10,26	6,29	3,97	5,02	300	0,003	–
NO ₃ [–]	1,09	0,68	0,41	0,51	9,1	0,11	–
PO ₄ ^{3–}	0,25	0,17	0,08	0,11	2	0,50	–
Суммарная приведенная масса, кг/га в год							0,076
Удельный экономический ущерб, долл./га в год							8,15

Предложенный алгоритм расчета удельного экономического ущерба может использоваться в ориентировочных расчетах регионального экономического ущерба от загрязнения поверхностных вод в результате проведенных мелиоративных мероприятий в Белорусском Полесье.

Сработка торфа. Антропогенная эволюция осушенных торфяных почв закономерно протекает по пути уменьшения природных запасов органического вещества торфа. Осушение и последующее сельскохозяйственное использование изменяют направленность почвообразовательного процесса торфяных болот на прямо противоположное.

С уменьшением количества органического вещества и изменением его свойств торфяная почва постепенно утрачивает основные факторы своего потенциального плодородия, прежде всего высокую водоаккумулирующую способность и запасы азота.

Обеспечить равновесие новой антропогенно преобразованной экосистемы в практических условиях крайне сложно, а по мнению ряда исследователей – невозможно. Даже использование осушенных болот под луга длительного использования только замедляет процессы минерализации органического вещества торфа [71, с. 140].

В связи с изложенным крайне актуальной представляется задача оценки экономического ущерба, возникающего в результате сработки осушенных торфя-

ных почв, поскольку данная оценка может служить для выработки стратегии их дальнейшего использования.

В соответствии с методикой определения экологического ущерба, ущерб от разрушения торфяных почв в результате сработки торфа $U_{поч}$ можно оценить по зависимости [63, с. 102, 57, с. 68].

$$U_{поч} = U_{уд} \sum FK_n, \quad (13)$$

где $U_{уд}$ – величина удельного ущерба на единицу площади, руб/га; F – площадь полностью сработанных торфяников, га; K_n – коэффициент, учитывающий природно-хозяйственную значимость почв и земельных ресурсов.

Для Белорусского Полесья показатель удельного экономического ущерба составляет 79,39 долл. США на 1 га [57, с. 69].

При анализе данных инвентаризации мелиоративных систем в Пинском районе, проводимой ГП «Белгипроводхоз», установлено, что за последние 25 лет в районе практически полностью сработано 8 тыс. га торфяных почв. К этим почвам отнесены те деградировавшие торфяники, на которых органическое вещество торфа почти полностью минерализовалось, и на месте торфяных образовались минеральные остаточные торфяные глееватые почвы. Несложные расчеты показывают, что средняя скорость полной сработки торфа в Пинском районе составляет 320 га/год.

Коэффициент значимости сельхозугодий рассчитывается по зависимости

$$K_n = K'_n (1 + B_{он}/100), \quad (14)$$

где K'_n – нормативный коэффициент значимости сельхозугодий.

Для Пинского района $K_n = 2,2(1 + 49/100) = 3,28$.

Результаты расчета ущерба от сработки торфа приведены в таблице 15.

Таблица 15– Ущерб от сработки торфяных почв в Пинском районе Брестской области

Удельный ущерб, долл./га	Ущерб по району, долл./год	Ущерб по району за период жизненного цикла мелиоративных систем (25 лет), долл.	Ущерб на 1 га мелиорированных земель, долл./год
79,39	83287,60	2082190,02	1,09

Приведенный расчет может служить в качестве ориентировочной оценки экономического ущерба от сработки торфяных почв в целом в Полесском регионе.

Ущерб от пожаров. Одной из важнейших проблем государственного масштаба в Республике Беларусь и, особенно в Полесском регионе республики, являются пожары на осушенных торфомассивах [64, с.22, 65, с. 464]. Пожары, возникающие на сельскохозяйственных угодьях в основном в период вегетации и, особенно в периоды засух, ощутимо влияют на экономическую и экологическую обстановку в республике, приводят к деградации торфяных почв, а именно: к об-

разованию пирогенно–перегнойных остаточных торфяных и пирогенно–минеральных почв, обладающих низким фактическим и потенциальным плодородием, а также способствуют миграции радионуклидов.

Пожары на торфяниках республики стали одной из главных проблем весенне–летнего пожароопасного периода, причем число их на протяжении последних лет увеличивается. По данным А.П. Левыкина, основной причиной возникновения пожаров на торфяниках является их иссушение до сверхкритических пределов в летний период. В Брестской области к наиболее пожароопасным объектам отнесены торфомассивы у деревень Островичи, Селище, Парахонск, Дубновичи, Березцы, Почапово, Лосичи, Кнубово Пинского района; деревень Ополь, Снитово, Потаповичи Ивановского района; деревень Межлесье, Богдановка, Редигирово, Струга, Теребежов, Глинка Лунинецкого района; деревень Новоселки, Туховичи Ляховичского района; деревень Роздяловичи, Хотыничы, Борки, Огаревичи, Чудин, Люсино Ганцевичского района.

Осушенные торфяные болота превращаются в пожароопасные объекты, возгорание которых приводит к уничтожению природных залежей органического вещества и загрязнению воздушного бассейна. Болотные пожары часто уничтожают верхние слои торфяников до глубины 0,5–1 м и более, после чего выгоревшие участки на много лет остаются без растительного покрова.

Исходя из вышеизложенного, была поставлена задача оценки экономического ущерба торфяным почвам от пожаров на примере Пинского района Брестской области. В соответствии с методикой определения экологического ущерба он определяется зависимостью [57, с. 71].

$$Y_{поч} = Y_{уд} \sum F K_n, \quad (15)$$

где $Y_{уд}$ – величина удельного ущерба на единицу площади, руб/га; F – площадь выгоревших торфяников, га; K_n – коэффициент, учитывающий природно–хозяйственную значимость почв и земельных ресурсов.

При анализе данных инвентаризации мелиоративных систем в Пинском районе, проводимой ГП «Белгипроводхоз», установлено, что за последние 25 лет в районе полностью выгорело 10 га торфяных почв, то есть средняя скорость выгорания торфа составляет 0,4 га/год.

Коэффициент значимости сельхозугодий для Пинского района рассчитывается по формуле (14):

$$K_n = 2,2(1 + 49 / 100) = 3,28.$$

Результаты расчета ущерба от выгорания торфа приведены в табл. 16.

Таблица 16 – Ущерб от выгорания торфяных почв в Пинском районе Брестской области

Удельный ущерб, долл./га	Ущерб по району, долл./год	Ущерб за период жизненного цикла мелиоративных систем (25 лет), долл.	Ущерб на 1 га мелиорированных земель, долл./год
79,40	104,11	2602,74	$13,56 \cdot 10^{-4}$

Приведенный расчет может служить в качестве ориентировочной оценки экологического ущерба торфяным почвам от пожаров в Полесском регионе.

Ущерб биоценозу. Ущерб живой природе (природным комплексам, растениям, животному миру) можно определить по зависимостям [66, с.10].

$$\sum_i^j Y_{ж.ij} = C_{н.к.,j} S_j, \quad (16)$$

$$C_{н.к.,j} = C_{пред} \exp \{B(S_j - S_{пред})\} \quad (17)$$

$$B = \frac{1}{S_{мин} - S_{пред}} \ln \frac{C_{мин}}{C_{пред}}, \quad (18)$$

$$C_{пред} = kP(S_j), \quad (19)$$

где $C_{н.к.,j}$ – цена живой природы на единице площади мелиорированной территории; S_j – площадь мелиорации в j -ом варианте; $S_{пред}$ – предельная площадь мелиорации, превышение которой ведет к потере основных признаков природных комплексов; $S_{мин}$ – минимальная площадь мелиорации, до которой осушение практически не сказывается на свойствах природного комплекса; $C_{пред}$ – цена живой природы на единице площади при площади мелиорации $S_{пред}$; $C_{мин}$ – цена живой природы на единице территории при площади мелиорации $S_{мин}$; $P(S_j)$ – доход от производства сельскохозяйственной продукции на мелиорированной территории; k – коэффициент пропорциональности.

В приведенных уравнениях факторы $S_{пред}$, $S_{мин}$, $C_{пред}$, $C_{мин}$, k определены экспертным путем [70, с. 256].

Рассмотрим порядок расчета ущерба живой природе при осушении заболоченных земель на примере Пинского района Брестской области.

Согласно теории регулирования экологического равновесия, в первом приближении можно считать, что оптимальное качество ценностей в системе «человек–природа» достигается при соотношении природных и антропогенно преобразованных ландшафтов 1:1 [67, с. 212]. Исходя из того, что общая площадь болот до мелиорации в Пинском районе составляла $S_{бол} = 135\,208$ га, назначаем $S_{пред} = S_{бол} / 2 = 67\,604$ га. По результатам экспертной оценки значение $S_{мин}$ принимается равным 100 га, $C_{мин} = 168$ долл./га, $k = 10$. По данным ГП «Белгипроводхоз», фактическая площадь мелиорации составляет $S_j = 76\,789$ га.

Величину дохода на мелиорированных землях принимаем на основе данных Пинского районного управления по сельскому хозяйству и продовольствию $P(S_j) = 71,87$ долл./га. Значение $C_{пред} = kP(S_j) = 718,70$ долл./га.

В результате расчетов по зависимостям (16–19) получаем величину ущерба живой природе, приведенную в табл. 17.

Таблица 17 – Расчет ущерба живой природе при проведении осушительных мелиораций на территории Пинского района Брестской области

Удельный ущерб, долл./га	Ущерб по району, долл/год	Ущерб за период жизненного цикла мелиоративных систем (25 лет), долл.
35,03	67,25	875,80

Результаты, представленные в табл. 17 могут использоваться для ориентировочной оценки потенциальных и фактических ущербов живой природе при мелиорации земель, оценки эколого–экономической эффективности мелиорации земель, а также расчета предотвращенных с помощью природоохранных мероприятий ущербов [76, с. 18].

В табл. 18 представлены сводные материалы расчета экологического ущерба при осушительной мелиорации болот.

Таблица 18 – Экономический ущерб природному комплексу при осушении болотных экосистем в Полесье

Фактор	Экологический ущерб в расчете на 1 га осушенных земель в год	
	\$США	Бел.рубл., в ценах на конец 2016 г.,
Нарушение углекислого баланса в атмосфере	46,35	91,31
Загрязнение природных поверхностных вод	8,15	16,06
Сработка торфяной почвы	1,09	2,15
Выгорание торфа	$13,56 \cdot 10^{-4}$	$26,71 \cdot 10^{-3}$
Ущерб живой природе	35,03	69,01
Всего:	90,62	178,52

Таким образом, по осредненным показателям экологический ущерб от осушения болотных систем в зоне Белорусского Полесья может составить около 90 долларов США на один га в год или около 180 белорусских рублей в ценах на конец 2016 г. Полученные результаты в дальнейшем могут быть использованы для оценки эколого–экономической эффективности использования мелиорированных земель в Полесском регионе.

Література

1. Yatsyk A. V. Ecological basics of rational water resources use. – K.: Publishing house ‘Geneza’, 1997. – 640 p.
2. Molchak Y. O., Klymenko M. O., Fesiuk V. O., Zaleskyi I. I. Rivne: nature, economy and ecological problems. Monography. – Rivne: NUWMNRU, 2008. – 314 p.
3. Water economy in Ukraine Водне господарство в Україні / Edited by A. V. Yatsyk. V. M. Khorev. – K.: Geneza, 2000. – 456 p. 6 il, maps.
4. Khvesyuk M., Golian V. Rationalization of water use in the modern civilized measure: strategic choice of institutional and dominant ordonnance. The economist №4. April, 2011.

5. Statistic annual of Rivne region 2015 / edited by Y. V. Moroz. – Rivne: Main agency of Statistic in the Rivne region of the State Statistic Service of Ukraine, 2016. – 453 p.
6. Main agency of Statistic in the Rivne region [Electronic resource] \ Access mode: www.rv.ukrstat.gov.ua.
7. Kushniruk Y. M. Ecologic taxing in the fiscal science paradigm / Y. M. Kushniruk // Science bulletin NLTU Ukraine [Text]. – 2011. – p. 66–72.
8. Environmentally related taxes database / Official site of the European ecologic agency [Electronic resource] \ Access mode: www.eea.europa.eu/data-and-maps.
9. Tax code of Ukraine [Electronic resource]: Law of Ukraine №2755–VI 02.12.2010 – Access mode: zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17.
10. Скрипчук П.М. Оцінка екологічно осушуваних сільськогосподарських земель : монографія / П.М. Скрипчук, О.І. Бондар, В.В. Рибак. – Рівне: НУВГП, 2009. – 334 с.
11. Скрипчук П.М. Соціо–еколого–економічні засади природокористування: інновації, інвестиції та механізм реалізації : монографія / П.М. Скрипчук, Н.І. Строченко, В.В. Рибак та ін.; під ред. Скрипчука П.М. – Рівне: НУВГП, 2014. – 454 с.
12. Тарарико Ю. А. Формирование устойчивых агроэкосистем : [монография] / Ю.А. Тарарико. – Київ: ДИА, 2007. – 560 с.
13. Новаковська І.О. Еколого–економічні засади трансформації сільськогосподарського землекористування в ринкових умовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.06 «Економіка природокористування та охорони навколишнього середовища» / І.О. Новаковська. – Київ, 2009. – 19 с.
14. Гуцуляк Ю.Г. Проблема оптимізації системи землеволодіння та землекористування / Ю.Г. Гуцуляк // АгроСвіт. – 2008. – № 21. – С. 24–27.
15. Чумаченко О.М. Еколого–економічні проблеми деградації сільськогосподарських земель в Україні : монографія / О. Чумаченко, А. Мартин ; Національний ун–т біоресурсів і природокористування України. – Київ : Центр уч. літ. , 2013. – 282 с.
16. Гуторов О. І. Стратегія формування сталого землекористування у сільському господарстві : теорія, методологія, практика : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. доктора екон. наук. : спец. 08.00.06 «Економіка природокористування та охорони навколишнього середовища» / О. І. Гуторов; Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України. – Київ, 2010. – 42 с.
17. Проект постанови КМУ «Про затвердження нормативів оптимального співвідношення земельних угідь» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://land.gov.ua/zakonotvorcha-diialnist/136.html>.
18. Фондові дані Державного агентства земельних ресурсів України: Форма 6–зем державної звітності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dazru.gov.ua>.
19. Концепція боротьби з деградацією земель та опустелюванням. Схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22 жовтня 2014 р. № 1024–р.
20. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2013 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.menr.gov.ua/docS/activity-dopovidi/NacDopovid2013.pdf>.
21. Статистичний щорічник України за 2013 рік / Державна служба статистики України; за ред. О.Г. Осауленка. – К.: Консультант, 2014. – 554с.
22. Фондові дані Державного агентства земельних ресурсів України: Інформація щодо забезпечення розробки проектів еколого–економічного обґрунту-

вання сівозмін станом на 01.01.2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dazru.gov.ua>.

23. Трохлюк Т.М. Екологічний менеджмент та аграрне природокористування: синергія методичних підходів із трансформації використання земель / Т.М. Трохлюк // Сучасні інструменти реалізації практичного менеджменту, маркетингу та логістики: особливості застосування в глобальному конкурентному середовищі : збірник мат. Всеукр. наук.–практ. конференції, (14.11.2013 р.). – Житомир : ЖДТУ, 2013. – С. 186–189.

24. Скрипчук П.М. Методика экологического аудита трансформации сельскохозяйственных земель / П.М. Скрипчук, Т.Н. Трохлюк // Проблемы управления водными и земельными ресурсами : материалы междунар. Науч. Форума. В 3-х частях. Ч. 2. – Москва : РГАУ–МСХА, 2015. – С. 239–248.

25. Про затвердження Порядку безоплатної передачі у комунальну власність об'єктів соціальної сфери, житлового фонду, у тому числі незавершеного будівництва, а також внутрішньогосподарських меліоративних систем колективних сільськогосподарських підприємств, що не підлягали паюванню в процесі реорганізації цих підприємств та передані на баланс підприємств– правонаступників [Електронний ресурс]: Постанова Кабінету Міністрів України від 13.08.2003 р. № 1253 // Офіційний вісник України. – 2003. – №33. – С. 313. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1253-2003-п>.

26. Про затвердження плану заходів щодо розширення площ зрошуваних земель у південних областях та забезпечення їх ефективного використання на період до 2017 року [Електронний ресурс]: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.11.2013 р. № 975-р. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/975-2013-р>.

27. Спицнадель В. Н. Основы системного анализа: учеб. пособие. / В.Н. Спицнадель. – СПб.: «Изд. дом «Бизнес–пресса», 2000 г. – 326 с.

28. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. – М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. – 348 с.

29. Правила технічної експлуатації меліоративних систем: Наказ Державного комітету України по водному господарстві № 285 від 25.12.01 р.

30. Водний кодекс України [Електронний ресурс]: Кодекс України від 6.06.1995 р. № 213/95–ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 24. – С.189 – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/213/95-вр>.

31. Про охорону навколишнього природного середовища [Електронний ресурс]: Закон України від 25.06.1991 р. № 1264–ХІІ // Відомості Верховної Ради

32. України. – 1991. – № 41. – С. 546. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>.

33. Сталий розвиток та екологічна безпека суспільства: теорія, методологія, практика / [Андерсен В. М., Андрєєва Н. М., Алимов О. М., та ін.]; За наук. ред. Хлобистова Є. В. / «ДУ ІЕПСР НАН України», ІПРЕЕД НАН України, СумДУ, НДІ СРП. – Сімф.: «АРИАЛ», 2011. – 589 с.

34. Похилько С.В. Інвестиційні механізми «зеленої» економіки / Mechanism of Economic Regulation, 2014, № 1. – http://mer.fem.sumdu.edu.ua/content/articles/issue_20/SVITLANA_V_POKHYLKOInvestment_Mechanisms_of_Green_Economy.pdf

35. Кравців В. С. Екологічна безпека як об'єкт регіональної політики // Регіональна економіка. – 1999. – №1. – С. 124 –135.

36. Охрана природы и окружающей человека среды: словарь–справочник / Н. Ф. Реймерс. – М.: Просвещение, 1992. – 319 с.
37. Скрипчак П. М. Наукові основи гармонізації законодавчо–нормативного забезпечення економіки в контексті Європа – 2020 : Монографія за редакцією Скрипчука П. М. – Рівне: НУВГП, 2015. – 292с.
38. Хлобистов Є. В. Екологічна безпека трансформаційної економіки / Відп. ред. С. І. Дорогунцов / РВПС України НАН України. – К.: Агентство «Чорнобильінтерінформ», 2004. – 336 с.
39. Андерсен В. М. Сталий розвиток та екологічна безпека суспільства: теорія, методологія, практика / [Андерсен В.М., Андреева Н.М., Алимов О.М. та ін.] ; За науковою редакцією д.е.н., проф. Хлобистова Є. В. / ДУ«ІЕПСР НАН України», ІПРЕД НАН України, СумДУ, НДІ СРП. – Сімферополь: ІТ «АРИ-АЛ», 2011. – 589 с.
40. Ляшевська О. Формування пропорцій сталого економічного розвитку регіону // Держава і ринок. – 2011 – С.162 – 166.
41. Павлов В. І. Політика регіонального розвитку в умовах ринкової трансформації (теоретико–методологічні аспекти та механізми реалізації) / В. І. Павлов. – Луцьк: Надстир'я, 2000. – 580 с.
42. Слідом за нафтовою кризою дефіцит прісної води загрожує світовому економічному зростанню [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.finance.ua/ua/~2/0/all/2007/11/27/111964>
43. Вуглецевий ринок в Україні і світі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kt-energy.com.ua/ua/16/vugletsevyu_rynok.html
44. Школа І. М., Бабінська О. В. Вуглецевий ринок як інструмент реалізації стратегії сталого низьковуглецевого розвитку / Маркетинг і менеджмент інновацій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mmi.fem.sumdu.edu.ua/sites/default/files/mmi2012_4_347_353.pdf
45. Зміна клімату: коефіцієнт корисної дії. The Climate Change Performance Index [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://necu.org.ua/wp-content/uploads/2015/12/CCPI-2016-Results-Embargoed.pdf>
46. Карпович Н.А. Законодательное обеспечение экологической безопасности / Н.А. Карпович // Белорусская модель социально–экономического устойчивого инновационного развития: формирование и пути реализации : сб. материалов межд. науч.–практ. конф., Минск, 19–22 апр. 2006 г. – Минск : Право и экономика, 2006. – С. 518–519 (0,15 усл. печ. л.).
47. Гланц В. Н. Сутність та елементи податкового регулювання / В. Н. Гланц // Вісник Української академії банківської справи. – 2011. – № 2(31). – С. 92–96.
48. Економіка землекористування: навчальний посібник для самостійного вивчення дисципліни / [В. І. Павлов, О. М. Гарнага, Т. С. Веремєнко, Ю. Г. Фесіна]. – Рівне : НУВГП, 2012. – 188 с.
49. Податковий кодекс України [Електронний ресурс]: прийнятий Верховною Радою України 2 груд. 2010 р. № 2755–IV: текст із змін. станом на 31 трав. 2016 р. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>
50. Налоговый кодекс Республики Беларусь (особенная часть) от 29 декабря 2009 г. № 71–3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://etalonline.by/?type=text&regnum=hk0900071#load_text_none_1_
51. Державна казначейська служба України [Електронний ресурс]: офіц. веб-сайт: україн. версія. – Режим доступу: <http://www.treasury.gov.ua>

52. Мороз Г. Об использовании сельскохозяйственных земель в аграрном производстве / Г. Мороз // Земля Беларуси. – 2013. – №3. – С. 16–22.
53. Крисак А. І. Організаційно-економічні засади інституціонального забезпечення сільськогосподарського землекористування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ек. наук: спец. 08.00.06 «Економіка природокористування та охорони навколишнього середовища» / Алла Іванівна Крисак. – Київ, 2009. – 23 с.
54. Лупенко Ю. Эпоха фіксованого сільськогосподарського податку скінчилася. В дію вступають нові правила. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iae.org.ua/presscentre/archnews/1093-2015-01-13-12-47-50.html>
55. Салтыков К. О некоторых направлениях совершенствования экономического механизма землепользования / К. Салтыков // Земля Беларуси. – 2015. – № 3. – С. 18–24.
56. Минаев, И.В. Осушительные системы XX века / И.В.Минаев, Б.С.Маслов – М., 1999. – 180 с.
57. Методика определения предотвращенного экологического ущерба. М.: Государственный комитет Российской Федерации по охране окружающей среды, 1999. – 117 с.
58. Методические рекомендации по совершенствованию экономических инструментов регулирования природоохранной деятельности в Республике Беларусь. Минск: БелНИЦ «Экология», 1999. – 47 с.
59. Агроэкологические проблемы антропогенно нарушенных болотных экосистем: Информ. бюл / БелНИЦ «Экология». Минск., 1997. № 15 (22). – 32 с.
60. Бохонко, В.И. Оценка экономического ущерба от нарушения углекислого баланса в атмосфере при осушении торфяных болот в Белорусском Полесье / В.И.Бохонко – Агроэкономика. 2003. № 6. – С. 19–21.
61. Лихацевич, А.П. Состояние мелиорированных земель Пинского района Брестской области и пути повышения эффективности их использования / А.П. Лихацевич, А.С. Мееровский, В.И. Белковский и др. – Минск., 2002. – 89 с.
62. Сборник нормативных документов по вопросам охраны окружающей среды. Минск, Государственный комитет Республики Беларусь по экологии, 1992. Ч. IV. – 160 с.
63. Bochonko, W. Ekonomiczna ocena przewidywanych strateg ekologicznych przy planowaniu przedsięwzięć dotyczących ochrony środowiska / W. Bochonko – Walory przyrodnicze jako czynnik rozwoju regionów wschodniej Polski. Białostok, 2003. – S. 99–106.
64. Бохонко, В.И. Оценка экологического ущерба осушенным торфяным почвам Белорусского Полесья от пожаров / В.И.Бохонко – Земля Беларуси. 2003. № 3. – С. 21–22.
65. Левыкин, А.П. Пожары на торфяниках Полесья и методы их тушения в безводных регионах / А.П.Левыкин – Природнае асяроддзе Палесся: сучасны стан і змены: Матэрыялы польска-ўкраінска-беларускага канф. Люблін – Шацк – Брэст., 17–21 чэрвеня 2002 г. Брэст, 2002. Ч 2. – С. 463–465.
66. Афанасик, Г.И. Обоснование принятия решений при планировании мелиорации / Г.И. Афанасик – Мелиорация и водное хозяйство. НТИ, 1991, № 2. – С. 9 – 12.
67. Филипенко, В.С. Теория регулирования экологического равновесия / В.С.Филипенко, Е.В.Филипенко – Социально-экономические проблемы развития региона Белорусского Полесья: Докл. Международ. науч.-практ. конф. Пинск, 7–8 февраля 2002 г. Минск : БГЭУ, 2002. – С.211–223.

68. Копытовских, А.В. Расчет экологического ущерба при загрязнении природных вод в результате осушения земель в Белорусском Полесье / А.В. Копытовских, В.И. Бохонко, – Эколого–экономические проблемы развития региона Белорусского Полесья (Материалы Международной научно–практической конференции, Пинск, 13–15 мая 2003 г.) – Мн. БГЭУ, 2004. – С 264–267.

69. Копытовских, А.В. Экономическая оценка ущерба от загрязнения природных вод под воздействием осушительной мелиорации земель в Белорусском Полесье / В.И. Бохонко, А.В. Копытовских, – Социально–экономические и экологические проблемы мелиорации и водного хозяйства: Материалы международной научно–практической конференции, посвященной 150–летию закладки первого гончарного дренажа на территории России, выполненного под руководством профессора Горы–Горецкого земледельческого института А.Н. Козловского. – Горки: Белорусская государственная сельскохозяйственная академия, 2004. – С. 269–272.

70. Копытовских А.В. Эколого–экономическая оценка использования мелиорированных земель в Белорусском Полесье / В.С. Филипенко, А.П. Русецкий, А.В. Копытовских, В.И. Бохонко, – Природно–хозяйственные регионы Беларуси: Монография. – Минск : БГПУ, 2005. – С. 254 – 277.

71. Копытовских, А.В. Оценка эколого–экономической эффективности использования мелиорированных земель в Пинском районе Брестской области / А.В. Копытовских, А.П. Русецкий, В.С. Филипенко, В.И. Бохонко, – Материалы II Международной научной конференции, 15 – 18 ноября 2005 г., Минск : 2005. – С. 139 – 140.

72. Копытовских, А.В. Эколого–экономические аспекты мелиорации земель в Белорусском Полесье / В.С. Филипенко, А.В. Копытовских. – Проблемы экономики. Сб. научн. тр. Вып. 2. – Минск. Право и экономика, 2006. – С. 127–133.

73. Копытовских, А.В. Эколого–экономическая оценка использования мелиорированных земель в Белорусском Полесье: рекомендации / А.В. Копытовских [и др.] (В.И. Бохонко, В.С. Филипенко, А.П. Русецкий, А.Н. Витченко, Е.А. Жинжин, Е.В. Филипенко), – Минск : ГУ «Учебно–методический центр Минсельхозпрода». 2006 – 45 с.

74. Копытовских, А.В. Оценка экономического ущерба от нарушения углекислого баланса в атмосфере при осушении торфяных болот в Белорусском Полесье / А.В. Копытовских. – Экологическое состояние природной среды и научно–практические аспекты современных мелиоративных технологий: Сб. науч. трудов, вып. 2. Рязань, 2006. – С. 374–378.

75. Копытовских, А.В. Оценка экологического ущерба от загрязнения поверхностных вод дренажным стоком с осушенных земель Полесья / А.В. Копытовских. – Экологическое состояние природной среды и научно–практические аспекты современных мелиоративных технологий: сб. науч. трудов, вып. 2. Рязань, 2006. – С. 378–381.

76. Копытовских, А.В. Эколого–экономическая оценка осушения болотных экосистем в Белорусском Полесье / А.В. Копытовских, В.И. Бохонко, – Мелиорация и водное хозяйство – 2008 – № 5 – с. 17 – 19.

77. Копытовских, А.В. Эффективность осушения болотных экосистем в Белорусском Полесье / А.В. Копытовских, В.И. Бохонко. – Сб. научн. тр., вып. 3 – Рязань, 2008. – С. 344–348.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Храпко Павел Юрьевич, кандидат философских наук, работает в должности старшего преподавателя кафедры философии НУВХП, г. Ровно, Украина

Наконечна Ольга Павловна, доктор философских наук, профессор, заведующий кафедрой философии НУГВГП, г. Ровно, Украина

Залужна Алла Евгеньевна, доктор философских наук, профессор, работает в должности профессора кафедры философии НУГВГП, г. Ровно, Украина

Гуменюк Светлана Николаевна, кандидат философских наук, доцент, работает в должности доцента кафедры украиноведения НУВХП, г. Ровно, Украина

Шийка Светлана Владимировна, кандидат философских наук, работает в должности старшего преподавателя кафедры украиноведения НУВХП, г. Ровно, Украина

Пивоварчук Лилия Владимировна, кандидат экономических наук, работает в должности ассистента кафедры финансов и экономики природопользования НУВХП, г. Ровно, Украина

Мельник Леонид Владимирович, кандидат экономических наук, работает в должности профессора кафедры финансов и экономики природопользования НУВХП, г. Ровно, Украина

Мельник Лариса Михайловна, кандидат экономических наук, доцент, работает в должности доцента кафедры финансов и экономики природопользования НУВХП, г. Ровно, Украина

Дума Виктория Леонидовна, аспирант кафедры финансов и экономики природопользования НУВХП, г. Ровно, Украина

Ляхович Ольга Александровна, кандидат экономических наук, доцент, работает в должности доцента кафедры финансов и экономики природопользования НУВХП, г. Ровно, Украина

Скаковска Светлана Степановна, работает в должности старшего преподавателя кафедры финансов и экономики природопользования НУВХП, г. Ровно, Украина

Позняковская Наталья Николаевна, кандидат экономических наук, доцент, работает в должности доцента кафедры учета и аудита НУВХП, г. Ровно, Украина

Andriy Valyukh, dr, director of Institute of Economics and Management, National University of Water Management and Nature Resources Use, Rivne, Ukraine

Alina Yakymchuk, dr hab., professor, National University of Water Management and Nature Resources Use, Rivne, Ukraine

Акимова Людмила Николаевна, кандидат экономических наук, доцент
работает в должности доцента кафедры финансов и экономики
природопользования НУВХП, г. Ровно, Украина

Акимов Александр Алексеевич, кандидат наук держ. упр., доцент,
работает в должности доцента в Академии муниципального управления,
г. Киев, Украина

Кузнецова Татьяна Владимировна, кандидат экономических наук,
работает в должности профессора кафедры экономики предпринимательства
НУВХП, г. Ровно, Украина

Сипайло Леонид Георгиевич, кандидат экономических наук, доцент,
работает в должности доцента кафедры экономики предпринимательства
НУВХП, г. Ровно, Украина

Сипайло Наталия Анатольевна, аспирант кафедры государственного
управления, документоведения и информационной деятельности НУВХП,
г. Ровно, Украина

Козлюк Валерий Владимирович, кандидат экономических наук, доцент,
работает в должности доцента кафедры экономики предпринимательства
НУВХП, г. Ровно, Украина

Левун Оксана Ивановна, работает в должности ассистента кафедры экономики
предпринимательства НУВХП, г. Ровно, Украина

Мальчик Марьяна Васильевна, доктор экономических наук, профессор,
работает в должности профессора кафедры маркетинга НУВХП,
г. Ровно, Украина

Попко Елена Владимировна, кандидат экономических наук, доцент,
работает в должности доцента кафедры маркетинга НУВХП, г. Ровно, Украина

Скрипчук Петр Михайлович, доктор экономических наук, профессор, кафедра
менеджмента НУВХП, г. Ровно, Украина

Павелко Ольга Витальевна, кандидат экономических наук, доцент,
работает в должности доцента кафедры учета и аудита НУВХП, г. Ровно, Украина

Сиротинська Алла Павловна, кандидат технических наук, доцент,
работает в должности доцента кафедры учета и аудита НУВХП, г. Ровно, Украина

Кушнир Нина Борисовна, кандидат экономических наук, профессор,
заведующий кафедрой экономики предприятия НУВХП, г. Ровно, Украина

Ковшун Наталья Эдуардовна, кандидат экономических наук, профессор, работает в должности доцента кафедры экономики предприятия НУВХП, г. Ровно, Украина

Мошич Светлана Зиновьевна, заведующий учебной лабораторией ЗЛЦДЗО НУВХП, г. Ровно, Украина

Красовская Юлиана Викторовна, кандидат экономических наук, доцент, работает в должности доцента кафедры экономики предприятия НУВХП, г. Ровно, Украина

Лесняк Александр Юрьевич, кандидат экономических наук, доцент, работает в должности доцента кафедры экономики предприятия НУВХП, г. Ровно, Украина

Подлевская Оксана Мирославна, кандидат экономических наук, доцент, работает в должности доцента кафедры экономики предприятия НУВХП, г. Ровно, Украина

Мелихова Тамара Леонтьевна, кандидат географических наук, доцент, работает в должности доцента кафедры финансов и экономики природопользования НУВХП, г. Ровно, Украина

Зубилевич Светлана Яковлевна, кандидат экономических наук, профессор, работает в должности профессора кафедры учета и аудита НУВХП, г. Ровно, Украина

Мишук Галина Юрьевна, доктор экономических наук, профессор, работает в должности профессора кафедры трудовых ресурсов и предпринимательства НУВХП, г. Ровно, Украина

Рощик Ирина Анатольевна, кандидат экономических наук, доцент, работает в должности доцента кафедры трудовых ресурсов и предпринимательства НУВХП, г. Ровно, Украина

Самолук Наталья Николаевна, кандидат экономических наук, доцент, работает в должности доцента кафедры трудовых ресурсов и предпринимательства НУВХП, г. Ровно, Украина

Юрчик Галина Николаевна, кандидат экономических наук, доцент, работает в должности доцента кафедры трудовых ресурсов и предпринимательства НУВХП, г. Ровно, Украина

Мазур Наталья Алексеевна, кандидат экономических наук, доцент, работает в должности доцента кафедры трудовых ресурсов и предпринимательства НУВХП, г. Ровно, Украина

Шишкина Елена Александровна, кандидат экономических наук, работает в должности старшего преподавателя кафедры трудовых ресурсов и предпринимательства НУВХП, г. Ровно, Украина

Шулейко Денис Чеславович, начальник отдела инвестиций и внешнеэкономической деятельности
ГУ «Администрация свободной экономической зоны «Гродноинвест»,
аспирант ГУ «Полесский государственный университет»,
г. Пинск, Республика Беларусь

Yuliya Semenova, post-graduate, National University of Water Management and Nature Resources Use, Rivne, Ukraine

Ruslan Navrotskyi, post-graduate, National University of Water Management and Nature Resources Use Rivne, Ukraine

Швец Федор Дмитриевич, кандидат технических наук, доцент,
работает в должности доцента в НУВХП, г. Ровно, Украина

Швец Оксана Михайловна, работает в должности старшего преподавателя в НУВХП, г. Ровно, Украина

Рибак Виктор Валерьевич, кандидат сельскохозяйственных наук, доцент,
работает в должности доцента в Хмельницком национальном университете,
г. Хмельницк, Украина

Костюкевич Алина Николаевна, кандидат экономических наук, доцент,
работает в должности доцента в НУВХП, г. Ровно, Украина

Костюкевич Руслан Михайлович, кандидат экономических наук, доцент,
работает в должности доцента кафедры менеджмента в НУВХП,
г. Ровно, Украина

Король Богдан Олегович, кандидат экономических наук, доцент,
работает в должности доцента кафедры менеджмента в НУВХП,
г. Ровно, Украина

Павлиха Наталья Владимировна, доктор экономических наук, профессор,
заведующий кафедрой международных экономических отношений и управления проектами Восточноевропейского национального университета им. ЛесіУкраїнки,
г. Луцк, Украина

Феднина Екатерина Николаевна, кандидат экономических наук,
работает в должности ассистента кафедры финансов и экономики природопользования НУВХП, г. Ровно, Украина

Павлов Константин Владимирович, кандидат экономических наук,
докторант кафедры международных экономических отношений и управления проектами Восточноевропейского национального университета им. ЛесіУкраїнки,
г. Луцк, Украина

Хомюк Наталия Леонидовна, младший научный сотрудник кафедры
Международных экономических отношений и управления проектами
Восточноевропейского национального университета им. Лесі Українки,
г. Луцк, Украина

Копытовских Александр Владимирович, кандидат технических наук, доцент,
работает в должности доцента кафедры менеджмента и маркетинга
УО «Полесский государственный университет», г. Пинск, Республика Беларусь

Научное издание

**УКРАИНА И БЕЛАРУСЬ:
РЕСУРСЫ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА**

Монография

Публикуется в авторской редакции

Ответственный за выпуск *П.Б. Пигаль*

Подписано в печать 18.08. 2017 Бумага типографская
Формат 60×84/16 Гарнитура Times
Усл. печ. л. 11,21. Уч.-изд.л. 13. Тираж 100. Заказ № 373.

Отпечатано в учреждении образования
«Полесский государственный университет»
225710, г. Пинск, ул. Днепровской флотилии, 23
Лицензия № 02330/473 от 16 июля 2015.